

ISSN 0235-3490

4 1990

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України, дискусійні, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины, дискуссионные, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ, С. В. СМІРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Адреса редакції

252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3

Телефон 228-44-05

Здано до набору 4.08.90. Підп. до друку 17.12.90. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовідб. 14,4. Обл.-вид. арк. 16,0. Тираж 2480 пр. Зам. 41118. Ціна 1 крб. 20 к.

Київська друкарня № 1,
вул. Кравівська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Науковий редактор канд. істор. наук Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор В. П. ЛИТВИНЕНКО

Технічний редактор А. Д. ГОЛІНА

Коректор Л. П. ЗАХАРЧЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

4 1990

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.

видається
щоквартально

Київ Наукова думка

З М І С Т

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом
- 12 РИЧКОВ М. О. Про локальні варіанти археологічних культур
- 21 МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М. Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів-царських
- 29 СКРЖИНСЬКА М. В. Костюм ольвіополітів елліністичної доби
- 43 КОЗАК Д. Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу)
- 56 МОГИТИЧ І. Р., МОГИТИЧ Р. І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X—XIV ст.)

Публікації археологічних матеріалів

- 69 ПЯСЕЦЬКИЙ В. К., ОХРИМЕНКО Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині
- 82 ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ О. М., ПОКАС П. М. Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження)
- 90 МОЦЯ О. П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі

Пам'ять археології

- 98 СУПРУНЕНКО О. Б. Археологічне зібрання К. М. Скаржинської

- 107 СМІЛЕНКО А. Т., СУХОБОКОВ О. В. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910—29.V. 1970 рр.)

Дискусії

- 115 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Місце рабовласницької формації в історичному процесі
- 125 ПАВЛЕНКО Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан

Хроніка

- 137 КРОТОВА О. О. Радянсько-американський семінар палеолітознавців
- 138 ЗОЛОТАРЬОВ М. І. Проблеми дослідження античного та середньовічного Херсонеса
- 140 БУЙСЬКИХ С. Б., ГУДКОВА О. В. Історія та археологія Нижнього Подунав'я

Вітаємо ювіляри!

- 145 ПІОРО І. С. Складна доля археолога (до 85-річчя Євгена Володимировича Веймарна)
- 149 До 80-річчя Єлизавети Іванівни Данілової
- 151 До 70-річчя Стефанії Романівни Кілієвич
- 151 До 70-річчя Миколи Миколайовича Бондаря
- 152 До 60-річчя Владлена Панасовича Анохіна
- 152 Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» № 1—4 (1989 р.), 1—4 1990 р.)

Шановні читачі в США і Канаді!

Наш часопис Ви можете передплатити через компанію «Українського видання» (США). Виручені за передплату кошти будуть передані у фонд редакції.

Адреса компанії:

Ukrainian Publications Unlimited
P. O. BOX 009 GREEN VILLAGE, NJ 07935 USA
FAX 201/701/0451

Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько- культурним типом

П. Л. Залізник

Відтворення первісності на підставі вивчення господарсько-культурного типу стародавніх спільностей — один з можливих варіантів системного, міждисциплінарного підходу до вивчення первісних суспільств. Великий пізнавальний потенціал цього підходу обумовлений можливістю залучати при реконструкції минувшини не тільки дані археології, а й етнографії, палеогеографії, зоології, палеодемографії тощо.

У запропонованій статті автор на підставі досягнень інших (крім археології) наукових дисциплін намагається сформулювати один з можливих варіантів системного підходу в дослідженні первісності. Методика ґрунтується на наукових положеннях, розроблених і застосовуваних у дисциплінах, які поки що не ввійшли до методичного арсеналу археолога-первісника. Йдеться про загальнонаукову теорію системних досліджень, концепцію господарсько-культурного типу, геантропоценосу, теорію порівняльно-історичного методу вивчення минулого та пов'язану з нею концепцію правомірності залучення етнографічних аналогій при вивченні минулого. Через те, що вказана методика синтезує перелічені наукові концепції, слід насамперед нагадати їх основні положення, що безпосередньо стосуються археології і можуть бути використані при науковому відтворенні первісності.

Суспільство — складна система, пізнання якої на сучасному рівні можливе лише з позиції системного, міждисциплінарного підходу. Лише весь комплекс наук, що вивчають первісність, може наблизити до розуміння закономірностей функціонування первісних систем. Найбільш інформативні у цьому плані матеріали археології та етнографії. Якщо використання даних археології для відтворення первісності у істориків не викликає сумніву, то відносно етнографічних джерел вони не такі однакові. Питання полягає не в тому, чи можна це робити а в тому, як його робити¹.

Для реконструкції давнього суспільства недостатньо тільки даних археології. Її методи дозволяють відповісти на питання про матеріальне виробництво, але не відтворюють первісність у повному обсязі, внаслідок фрагментарності археологічних джерел. Якщо археологія має справу зі слідами давніх суспільств, із кістяком первісності, то етнографія — зі всіма багатогранними проявами життєдіяльності первісних народів, тобто з плоттю первісності в сучасному її відображенні.

Дані етнографії дозволяють реконструювати первісне суспільство в найскладніших його проявах, хоч і не дають можливості визначити

¹ Кабо В. Р. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам) // ПИДО.— М., 1968.— С. 223—265. Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как исторический источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 60—107.

хронологічні межі виникнення і розвитку відтвореної за їх допомогою моделі. Матеріали ж археології, які внаслідок фрагментарності мало придатні для реконструкції складних, функціонально пов'язаних систем, якими є суспільства, дозволяють зате точно датувати досліджуване явище. Тому перепони на шляху відтворення первісної історії, що виникають окремо перед археологією і етнографією, зникають при взаємодії цих наук. Етнографічні моделі стародавніх суспільств знаходять своє місце в історії первісності лише за наявності археологічного «скелету» цієї історії. Г. Грюнерт пише, що археологію з етнографією об'єднує спільний предмет дослідження: первісне суспільство на різних етапах розвитку. Із спільного предмету витікають спільні завдання, а значить, необхідність співробітництва для їх вирішення².

Деякі дослідники заперечують придатність етнографічних матеріалів для реконструкції стародавніх суспільств, оскільки сучасні відсталі суспільства, на їх думку, надто деформовані впливом розвинених сусідів, щоб їх використовувати як аналогів до первісності. Проте нерівномірність розвитку різних груп людства існувала в усі часи і завжди мав місце вплив більш розвинених сусідів на менш розвинутих. Тому вплив сучасної цивілізації на відсталі племена етнографічних мисливців, рибалок та збирачів не можна абсолютизувати як принципово нове явище в історії людства, що до невпізнаності руйнує і деформує традиційну структуру сучасних первісних суспільств³. При реконструкції первісності цінними можуть бути не взагалі всі дані етнографічного аналога стародавнього суспільства, що відтворюється, а лише ті з них, що являють собою елементи традиційного, архаїчного життєвого укладу, притаманні даному етнографічному суспільству до його контактів з цивілізацією.

Порівняння етнографічних та археологічних суспільств не тільки можливе і допустиме, а й необхідне. Відмовившись від використання етнографічних матеріалів для реконструкції первісності, ми фактично заперечували наявність спільних закономірностей розвитку стародавніх та сучасних первісних суспільств, тобто закон єдності соціально-економічного розвитку людства⁴. Така позиція фактично призводить до абсурдного висновку про наявність двох первісних суспільств — археологічного та етнографічного, що розвивалися за різними законами.

Мабуть, слушною є думка, що археологія взагалі не може обійтись без етнографії при реконструкції первісності і навпаки. Дослідник свідомо чи несвідомо вдається до етнографічних моделей в усіх без винятку випадках реконструкції стародавніх суспільств.

Про можливість використання етнографічних матеріалів для реконструкції первісності починаючи з пізнього палеоліту, неодноразово висловлювалися і вітчизняні, і зарубіжні дослідники⁵. Так, переконаний прихильник тісних зв'язків між природним оточенням та культурою К. Уіслер дійшов висновку, що в суспільствах, спеціалізованих на промислі окремих видів тварин, виробляються схожі культурні комплекси⁶. Цей висновок дає можливість порівнювати етнографічні дані про мисливців, що займалися промислом тварин (наприклад, північного оленя чи бізона) при відтворенні способу життя стародавніх мисливців з аналогічною спеціалізацією.

Ю. Б. Сімченко, наприклад, вважає, що суспільство мисливців лісотундри дооленярського Заполяр'я можна перенести в давнину, коли люди жили в подібних умовах і полювали тварин одного виду⁷. Спо-

² Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 103.

³ Там же. — С. 72.

⁴ Кабо В. Р. Первобытная община... — С. 263.

⁵ Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 90; Birket-Smith K. The eskimos. — London, 1936; David N. On upper paleolithic society. Ecology and technological change. The poallian case // The explanation of Culture Change. — London, 1973; Binford L. In pursuit in the past // Thames and Hudson. — 1983. — 256 p.

⁶ Wissler C. The relation of Nature to Man in Aborigina // America. — New-York, 1926.

⁷ Симченко Ю. Б. Культура охотников на северного оленя северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.

сіб життя спеціалізованих мисливців, як правило обумовлений поведінкою об'єкта промислу, а остання, як явище біологічне характеризується значною стабільністю.

Вдалим прикладом використання етнографічних матеріалів для реконструкції конкретного пізньопалеолітичного суспільства В. Р. Кабо вважає працю Н. Давіда⁸. Досліджуючи суспільства мисливців на північного оленя ранньої пори пізнього палеоліту Піреней, Н. Давід притягує матеріали про північно-американських мисливців на карібу у недавньому минулому. Дані, що стосуються кількох етнографічних племен, дали змогу дослідникові розробити модель досліджуваного суспільства і підвищити вірогідність його реконструкції⁹.

До висновку про те, що багато елементів культури первісних суспільств обумовлені специфікою їх діяльності у певних природних умовах прийшов Д. Стюарт. Він стверджує подібність матеріальної культури народів, що мешкали в аналогічному природному оточенні. Її різноманітність він пояснює насамперед не однаковими способами господарської адаптації в різних природних умовах¹⁰.

Одне з фундаментальних положень, на яких базується школа «нovoї археології» за кордоном, це визнання зумовленості форм первісної культури способами експлуатації оточуючого середовища¹¹. У. Фицх'ю, аналізуючи природні умови Лабрадору і традиційні способи господарської адаптації до них ескімосів, індіців та європейських колоністів, дійшов висновку про можливість існування лише двох форм привласнюючої економіки в цих природних умовах. Ці дві етнографічні моделі адаптації він переносить на стародавні суспільства Лабрадору¹². Г. Кларк вважав використання етнографічних паралелей для реконструкції археологічних суспільств правомірним у випадках, коли це стосується суспільств з подібним рівнем добування продуктів та екологією¹³.

Таким чином, більшість археологів та етнографів сходяться на думці, що залучення етнографічних матеріалів до археологічних реконструкцій безумовно виправдане при порівнянні суспільств з єдиною стадією соціально-економічного розвитку, однаковим типом господарства та подібними природними умовами проживання, тобто суспільств, що належали до одного господарсько-культурного типу (ГКТ), за термінологією М. Г. Левіна та М. М. Чебоксарова¹⁴.

Вперше концепцію ГКТ було використано для комплексної реконструкції стародавніх суспільств В. М. Массоном¹⁵. Дослідник підкреслював плідність залучення з цією метою моделі господарсько-культурного типу, побудованої на даних етнографії. Висновок вченого про те, що «основною умовою використання аналогій в археології є належність досліджуваних суспільств до одного господарсько-культурного типу з подібним рівнем розвитку та екологічною ситуацією»¹⁶, лежить в основі даної методики реконструкції стародавніх суспільств.

Порівняльно-історичний метод реконструкції минувшини або метод етнографічних аналогій є основним способом залучення етнографічних матеріалів для реконструкції археологічних суспільств. Його

⁸ David N. Op. cit.

⁹ Кабо В. Р. Теоретические проблемы... — С. 102.

¹⁰ Steward J. Theory of Culture Change.— Urbana, 1955.

¹¹ Шнирельман В. А. Методы использования этнографических данных для реконструкции первобытной истории в зарубежной науке // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 155.

¹² Fitzhugh W. Environmental Archaeology and Cultural Systems in Hamilton Inlet Labrador. A Survey of the Central Labrador Coast from 3000 B. C. to the Present.— Washington, 1972.

¹³ Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia // Cambridge university press.— 1975.— 282 p.

¹⁴ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—17.

¹⁵ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 17, 18.

¹⁶ Там же.— С. 99.

засновниками були Л. Г. Морган та Ф. Енгельс, які розглядали сучасні відсталі суспільства не як щось неповторне, а як ключ до минулого, як джерело вивчення первісної історії¹⁷.

Історія первісного суспільства за допомогою археології, етнографії, антропології, палеолінгвістики, палеогеографії вивчає суспільні формації давнини, сутність яких визначається сукупністю соціально-економічних ознак, а не часом і місцем їх виникнення та існування. Суспільства, що існували в різний час та на різних територіях, могли мати подібний соціально-економічний базис, а значить бути однотипними. Отже, археологічні та етнографічні суспільства могли містити в собі як індивідуальне, так і типове, що відбиває загальні закономірності певної суспільної формації. Це дозволяє порівнювати різні суспільства за суттєвими, базовими, історико-типологічними ознаками, що й становить зміст історико-типологічного методу дослідження. За цим методом суспільства з подібним соціально-економічним базисом об'єднуються в загально-історичний тип, який становить собою певну ступінь соціально-економічного розвитку людства.

Для такого об'єднання в один історичний тип археологічних та етнографічних суспільств основою правлять суттєві, соціально-економічні критерії: рівень розвитку відтворюючих сил, форми розподілу продуктів, форми власності, поділ праці, соціальна структура. Тобто відбір археологічних та етнографічних суспільств з метою порівняльно-історичного дослідження передбачає належність цих суспільств до однієї стадії соціально-економічного розвитку первіснообщинної формації, до одного історичного типу¹⁸.

Таким чином, залежно від рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин можна визначити кілька історичних типів суспільств, що являють собою послідовні етапи розвитку людства. Такими є історичні різновиди нижчих мисливців та збирачів (ранній палеоліт), вищих мисливців та збирачів (пізній палеоліт, мезоліт), мотижних землеробів, скотарів-кочовиків, орних землеробів тощо. Внаслідок нерівномірності розвитку суспільства різні народи пройшли одні й ті самі суспільні стадії в різний час. Простежується певна закономірність щодо проходження цих послідовних етапів соціально-економічного розвитку різними групами людства.

Як відомо, батьківщиною європейської цивілізації було Велике Середземномор'я, у межах якого з ряду причин природного та соціально-економічного характеру вперше відбувся перехід від палеолітичної доби до мезоліту. Інтенсифікація мисливської економіки призвела до кризи мисливства, до того, що суспільство вищих мезолітичних мисливців та збирачів змінилося суспільством мотижних землеробів. Найближча периферія Середземномор'я перейшла до відтворюючих форм економіки значно пізніше, коли середземноморські центри піднялися ще на одну сходинку економічного розвитку, що характеризувалося поширенням орного землеробства та початком класового утворення. Через деякий час ці процеси охопили ближню периферію Середземномор'я, тоді як на більш віддалених територіях лише почався перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства. В той час, коли у Середземномор'ї розвивався історичний тип орних землеробів, у північній частині помірної зони Європи лише поширювалося мотижне землеробство, а північ європейського континенту все ще посідали мисливці і рибалки. Запізнення соціально-економічного розвитку первісних народів Європи затягувалося в міру віддалення від Середземномор'я. Тобто співіснували різні історичні типи суспільства: менш розвинені відтіснялися на периферію цивілізованого світу більш прогресивними, що зароджувалися в центрі цивілізації. Тому на окраїнах виявилися найбільш архаїчні стадії розвитку людства, що були зафіксовані етнографами у недавньому минулому. Таким чином, певні стадії соціально-економічного

¹⁷ Кабо В. Р. Теоретические проблемы ... — С. 95.

¹⁸ Там же. — С. 63—67, 75, 76.

розвитку первісного суспільства, або первісні історичні типи не зникли безслідно, вони були представлені первісними етнографічними народами, що у недалекому минулому, і навіть зараз, реально існують. Тому суспільство минулого можна вивчати за етнографічним суспільством того ж типу.

Однак реконструкція археологічного суспільства із залученням етнографічних даних не є простою проекцією певного етнографічного суспільства в минуле. Суспільства одного історичного типу подібні між собою за багатьма показниками як такі, що мають однаковий соціально-економічний базис. Однак форми існування цих суспільств можуть значно відрізнятись залежно від природного оточення. Так, належачи до одного історичного типу вищих мисливців, рибалок і збирачів, суспільства аборигенів Арктики та Австралії мають схожі базисні показники: соціальний устрій, форми власності, форми розподілу продуктів і т. ін. Проте вони радикально різняться за конкретними формами існування (тип господарства, річний господарський цикл, одяг, житло тощо). Конкретна форма існування історичного типу суспільства у певному природному оточенні називається господарсько-культурним типом (ГКТ).

Концепція господарсько-культурних типів та її конкретне застосування широко висвітлені в літературі, що не раз підпадала під історіографічний аналіз¹⁹. Розглянемо лише ті аспекти проблеми ГКТ, котрі безпосередньо стосуються питань реконструкції стародавніх суспільств.

В основі концепції ГКТ лежить фундаментальне положення про певне, кінцеве число моделей способу життя первісних колективів, зумовлених рівнем розвитку виробничих сил суспільства, з одного боку, і природним оточенням, з іншого. Інакше кажучи, суспільство на певному рівні розвитку, у конкретній природно-ландшафтній зоні неминуче виробляє закінчену модель — поведінку — господарсько-культурний тип, або модель господарської адаптації. Це положення містить у собі великі пізнавальні можливості для історика первісного суспільства. Однак запропонований етнографами термін «господарсько-культурний тип» певною мірою суперечить археологічному понятійному апарату і тому важко приживається в археології. Справа в тому, що його складова (слово «культура») в археології несе дещо інше смислове навантаження, ніж в етнографії. Якщо більшість археологів-первісників під терміном «культура» розуміє сліди певного стародавнього етносу, то в етнографів цей термін ближчий за змістом до поняття «матеріальна культура» взагалі. Термін «тип, або модель господарської адаптації» здається більш зручним для археологів, тому що не суперечить їх понятійному апарату. І все-таки в даній статті ми використовуємо традиційний для вітчизняної історіографії термін «господарсько-культурний тип» (ГКТ).

За визначенням М. Г. Левіна та М. М. Чебоксарова господарсько-культурний тип — «це комплекс особливостей господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за певного рівня їх соціально-економічного розвитку»²⁰. Тобто, виникаючи внаслідок існування суспільства в певних природних умовах, його ГКТ є безпосередньо зв'язаною з людиною частиною системи взаємодії природи та суспільства. Формуючись у процесі виникнення та функціонування цієї системи, ГКТ за допомогою складних функціональних зв'язків взаємодіє з її природними елементами. Реалізується така система у процесі експлуатації своєї території господарським колективом первісності — общиною. «Симбіоз між господарським колективом та освоєною ним територією» або «колектив з територією, яку

¹⁹ Марков М. Г. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 147—158; Андрианов Б. В. Неосодное наследие мира.— М., 1985; Балакин С. А. Концепция хозяйственно-культурного типа // Археология и методы исторической реконструкции.— К., 1985.— С. 91—106.

²⁰ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Указ. соч.— С. 4.

він експлуатує», був названий В. П. Алексеевим антропогеоценозом²¹. З таких антропогеоценозів, як з окремих клітинок, на думку дослідника, і складається господарсько-культурний тип.

Оскільки ГКТ — це комплекс господарства і пов'язаних з ним елементів культури, тобто поняття абстрактне, воно не може бути представлене конкретними общинами та їх мисливськими територіями. Певно, малося на увазі, що антропогеоценози були первинними складовими не господарсько-культурних типів, а людських спільностей, що були носіями цих ГКТ.

Розуміння антропогеоценозу як абстрактної системи антропогенних і природних структур чи підсистем та їх зв'язків, а не як конкретних колективів з територіями, які вони експлуатували, в межах яких ця система реалізувалася, дозволяє порівняти її (систему) з таким абстрактним комплексним поняттям, як господарсько-культурний тип. Підставу для цього дає вказана стаття В. П. Алексеева, в якій антропогеоценоз розглядається як поняття системне, що становить собою «структурний комплекс взаємопов'язаних між собою явищ»²². Крім антропогенних факторів до нього входять природні компоненти та їх функціональні зв'язки.

Отже, антропогеоценоз — це система взаємодії суспільства та природи, специфіка якої залежить від рівня розвитку продуктивних сил суспільства, з одного боку, і природного оточення, з іншого. Реалізується вона, за В. П. Алексеевим, на рівні основної економічної одиниці первісності — общини — у процесі експлуатації нею виробничої території. ГКТ у системі антропогеоценозу являє собою комплекс явищ безпосередньо пов'язаний з людиною, і насамперед з її господарською адаптацією в конкретних природних умовах, що самі по собі не входять до ГКТ, але є невід'ємною природною складовою єдиної з ним системи антропогеоценозу. Ці висновки дають підставу аналізувати ГКТ на основі системного, міждисциплінарного підходу.

Універсальність системного підходу, застосування якого можливе в усіх наукових дисциплінах, полягає в тому, що всі об'єкти пізнання являють собою системи²³. Системний підхід сформувався як діалектичне заперечення аналітичного, що в свою чергу виник в результаті заперечення первинного цілісного сприйняття природи первісним мисленням. Системний підхід, діалектично заперечуючи аналітичний, містить його в собі у знятому вигляді, і по суті є поверненням до цілісних уявлень на вищому рівні пізнання. Інакше кажучи, якщо сутність аналітичного підходу у пізнанні є розчленування явища на складові з метою їх аналізу, то системний підхід передбачає одержання його цілісної картини²⁴ шляхом синтезу результатів аналізу окремих елементів даного явища з використанням методів різних дисциплін.

Поширення системного аналізу значною мірою зумовлене зміною завдань науки, що постала перед необхідністю осмислити складні міждисциплінарні явища. Перехід від процесів диференціації наук у середині ХХ ст. до їх інтеграції обумовлений науково-технічною революцією, основні напрямки якої носять комплексний характер, збільшують роль міждисциплінарних, або системних досліджень²⁵.

Перевагою системного підходу, міждисциплінарного за своєю суттю, є можливість взаемовикористання наукових досягнень. При цьому системні принципи та поняття відіграють роль міждисциплінарної мови, або посередника, за допомогою якого положення однієї науки переносяться в іншу. Ігнорування дослідниками одних дисциплін досяг-

²¹ Алексеев В. П. Антропогеоценозы — сущность, типология, динамика // Природа.— 1975.— № 7.— С. 18—23.

²² Там же.— С. 20.

²³ Урсул А. Д. Общенаучный статус и функции системного подхода // Системные исследования.— М., 1977.— С. 29—47.

²⁴ Куркин К. А. Системный подход и экологические исследования // Системные исследования.— М., 1977.— С. 195—211.

²⁵ Урсул А. Д. Указ. соч.— С. 35.

нень інших — одна з причин інформаційної кризи у сучасній науці²⁶.

Розгляд поняття господарсько-культурного типу як складової системи антропогеоценозу, — як і будь-який приклад системного підходу, має великі пізнавальні можливості. Система — це сукупність елементів з відношеннями та зв'язками між ними²⁷. Застосування системного підходу у пізнанні дійсності пов'язане з використанням діалектики у дослідницькому процесі як науки про взаємозв'язок явищ²⁸. Жорстка взаємозалежність складових такої системи, як антропогеоценоз, дозволяє при знанні законів внутрісистемних зв'язків відтворити (реконструювати) відсутній елемент цієї системи за іншими її компонентами і зв'язками, що є в розпорядженні дослідника. Тому вивчення внутрісистемних зв'язків хоч і важке, але перспективне завдання у справі відтворення стародавніх суспільств.

Наприклад, відсутність фауни на стоянках свідерських мисливців Полісся дуже ускладнює реконструкцію їх господарства традиційними методами археології. Однак завдяки міждисциплінарному підходу можна використати дані палінології, які однозначно свідчать, що в період помешкання свідерців Полісся входило разом з Північнонімецькою та Польською низовинами до зони прильодовикових тундро- та лісостепів²⁹. Палеозоологія наводить факти про те, що на цей час північний олень був фоновим видом копитних в перигляціальній зоні. Невипадково фінальний палеоліт у прильодовиковій Європі називався «віком північного оленя»³⁰. Аналіз етнографічних матеріалів засвідчує, що в умовах внутриматерикових тундр, на яких з великих тварин переважно зустрічалися лише північні олені, первісні люди могли існувати тільки завдячуючи полюванню на них³¹. Цей висновок повністю підтверджують археологічні матеріали синхронних та споріднених із свідерськими стоянками Полісся пам'яток Польської та Північнонімецької низовин.

Таким чином, системний аналіз взаємообумовлених елементів з їх зв'язками антропогеоценозу фінальнопалеолітичних мисливців Полісся (природно-кліматичних умов, фауни, типу господарства населення) дозволяє відтворити ті його елементи, які не збереглися — встановити, що свідерські мисливці існували за рахунок полювання на північного оленя.

Перспективність розгляду ГКТ як складової антропогеоценозу полягає у можливості застосовувати системний підхід у дослідженні процесів взаємодії природи і суспільства. Комплексний аналіз, на відміну від монодисциплінарного, дозволяє використати досягнення кількох наук для розв'язання однієї проблеми, яка раніше традиційно досліджувалась однією дисципліною. Підсумовування і перенесення знань різних наук на предмет дослідження потребує вираження інформації у єдиній знаковій системі, тобто передачі всіх складових системи антропогеоценозу єдиною мовою. Оскільки поняття антропогеоценоз відбиває вищий рівень екологічних досліджень, то, очевидно, такою мовою має бути мова науки екології. Саме на ній передані поняття системи «біогеоценоз» в екологічних розробках³².

Людина, як визначальний елемент екосистеми антропогеоценозу регулює взаємодію всіх її складових, виходячи із своїх інтересів. Оскільки саме людина є найважливішим компонентом антропогеоценозу, то і говорити про останній можна лише з появою людини як біосо-

²⁶ Там же.— С. 46.

²⁷ Садовский В., Юдин Э. Система // Философская энциклопедия.— М., 1970.— Т. 5.— С. 18.

²⁸ Куркин К. А. Указ. соч.— С. 195.

²⁹ Палеография Европы за последние 100 тыс. лет // Атлас-монография.— М., 1982.— 154 с; Prähistoria ziem Polskich. Paleolit i mezolit.— Warszawa, 1975.— 475 р.

³⁰ Ефименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953.— 662 с.; Clark G. Op. cit.; Prähistoria ... — S. 185.

³¹ Моузт Ф. Люди оленьего края.— М., 1963.— С. 108; Симченко Ю. Б. Указ. соч.— С. 73.

³² Юдин Э. Г. Системные идеи в этнографии // Природа.— 1975.— № 7.— С. 23—29.

ціального явища. Власне людиною вважають *Homo sapiens*, що з'явився близько 40 тис. років тому. Тобто антропогеоценоз як якісно вища порівняно з біогеоценозом система життєзабезпечення мав сформуватися разом з власне людиною, а значить, не раніше пізнього палеоліту.

З моменту виготовлення першого знаряддя праці близько 3 млн. років тому до появи власне людини 40 тис. років тому відбувався процес формування людини як принципово нового біологічного явища³³. Отже, весь цей період біогеоценоз трансформувався у антропогеоценоз, йшло становлення останнього, зумовлене становленням визначального елемента цієї системи — людини.

Господарсько-культурний тип як стійкий комплекс господарства і пов'язаних з ним елементів культури передбачає наявність досить високого рівня розвитку суспільства. З появою людини, з розвитком принципово нового рівня інтелекту відбувається якісний стрибок у розвитку культури. Це стало передумовою формування в кожному регіоні із специфічним природним оточенням складних комплексів господарської адаптації до конкретних природних умов, якими є господарсько-культурні типи. У кожній природно-ландшафтній зоні виникала своя система взаємодії природи та суспільства — антропогеоценоз, антропогенною частиною якої є господарсько-культурний тип.

Інакше кажучи, ГКТ як комплекс соціальних структур та їх зв'язків — це складова частина системи антропогеоценозу. Вона складається разом з останнім у міру становлення системоутворюючого його елемента — людини. Так, з появою *Homo sapiens* формується якісно нова система взаємодії живої та неживої природи, найважливішою відміною якого від біогеоценозу є наявність в ній підсистеми ГКТ. Отже, мабуть є правомірним те, що деякі дослідники відносять виникнення перших ГКТ до пізнього палеоліту. Саме в цей час суспільство досягло такого рівня соціально-економічного розвитку, який дозволив йому виробити стійку систему життєзабезпечення у кожній природно-ландшафтній зоні.

Таким чином, ГКТ — це форма адаптації суспільства до конкретних природних умов на даному рівні розвитку продуктивних сил, тобто результат взаємодії природи та суспільства. Тому будь-які зміни в цих взаємодіючих елементах неминуче позначаються на їх похідному, яким є ГКТ.

Так, розвиток продуктивних сил суспільства може зумовити перехід населення до нового історичного типу суспільства, що в тих самих природних умовах обов'язково забезпечить виникнення нового ГКТ. Наприклад, мисливці та збирачі, опанувавши землеробство та скотарство, при незмінному природному оточенні стають носіями нового господарсько-культурного типу. З іншого боку, той самий історичний тип суспільства в різних природних умовах, як уже зазначалося, існував у формах різних ГКТ.

Залежно від природного оточення історичний тип вищих мисливців та збирачів за етнографічними даними існував у формах 9 різних господарсько-культурних типів: 1) мисливці лісів тропічного поясу, 2) берегові збирачі та рибалки тропічного поясу, 3) мисливці та збирачі степів і напівпустель, 4) гірські мисливці та збирачі, 5) берегові збирачі та рибалки помірної зони, 6) рибалки басейнів великих рік, 7) мисливці та рибалки лісів помірної зони, 8) мисливці тундри і лісотундри, 9) арктичні мисливці на морського звіра³⁴. Дані археології свідчать про існування у минулому ще двох ГКТ мисливців та збирачів: мисливців на мамонтів та гірських мисливців прильодовикової зони.

Якщо в суспільствах одного історичного типу, що функціонували у різних природних умовах, подібними будуть лише базисні показники, а конкретні форми їх існування різні, то суспільства одного історичного

³³ Семенов Ю. И. О стадияльной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 75—91; Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983.

³⁴ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры.— М., 1985.— С. 184—196.

типу в аналогічних природних умовах (тобто належні до одного ГКТ) будуть подібні між собою як за базисним, так і за похідним від них та природного оточення формальними показниками (конкретний тип господарства, річний господарський цикл, матеріальна культура). Інакше кажучи, спосіб життя певного суспільства давнини у загальних рисах можна відтворити на підставі аналізу способу життя будь-яких інших, у тому числі й етнографічних суспільств того самого ГКТ. Цей принцип є підставою для реконструкції стародавніх суспільств за їх господарсько-культурним типом. Така реконструкція зводиться до побудови моделі або принципової схеми ГКТ суспільства, що реконструюється, з наступним доказом існування її головних елементів у давнину. Внаслідок того, що більш повну інформацію дають етнографічні суспільства первісності, модель звичайно будується на їх основі.

Реконструкція стародавнього суспільства через його ГКТ передбачає три головні етапи: 1) визначення ГКТ суспільства, що відтворюється; 2) побудова етнографічної моделі цього ГКТ; 3) перенесення в минуле відтвореної моделі.

Оскільки ГКТ суспільства обумовлений, з одного боку, засобом матеріального виробництва, з іншого — його природним оточенням, то визначити ГКТ стародавнього суспільства, що відтворюється, можна за даними археології, палеогеографії, зоології, ботаніки та інших природничих наук. За допомогою археологічних даних можна встановити основні риси його економіки, а за допомогою вказаних природничих наук — природне оточення.

При побудові етнографічної моделі господарсько-культурного типу дані щодо способу життя кожного етнографічного суспільства, що залучається для реконструкції, звільняються від пізніх запозичень. В результаті відтворюється традиційний спосіб життя конкретного відсталого народу до його контактів з більш розвиненими сусідами. Власне для моделі ГКТ використовуються не всі етнографічні дані, а лише та їх частина, яка відбиває традиційний спосіб життя первісних мисливців та збирачів недалекого минулого до їх контактів з цивілізацією.

Етнографічна модель ГКТ будується на основі порівняння максимальної кількості етнографічних суспільств даного типу. Чим більше їх залучається для порівняння, тим більша вірогідність такої моделі, бо модель, — це абстрактна схема суспільства, що містить його суттєві, найбільш стійкі ознаки. Побудова етнографічної моделі суспільства, за образом виразом В. Р. Кабо, це приведення до спільного знаменника кількох аналогічних етнографічних структур. Шляхом їх порівняльного аналізу ми звільняємося від індивідуального, випадкового, характерного лише для конкретного суспільства і вилучаємо типове, суттєве, що повторюється в усіх порівнюваних структурах.

Якщо створена на базі етнографічних даних модель правильно відображає закономірності первісних суспільств сучасності, то вона має бути прийнятною і для первісних суспільств минулого. Цей висновок впливає з універсальності єдиного закону розвитку людства. Етнографічна модель є, так би мовити, моментальним знімком з явища, яким є конкретний господарсько-культурний тип. Історичну глибину такій «моментальності» надає археологія, відповідаючи на питання, коли, де і як виник даний ГКТ, яких змін він зазнав у процесі розвитку.

Щоб посилити вірогідність реконструкції, висновки одержані на підставі аналізу етнографічних даних піддають перевірці археологічним матеріалом. Питання про те, чи можна переносити на конкретне стародавнє суспільство етнографічну модель його ГКТ, потребує обґрунтування археологічними даними щодо суспільства давнини, яке реконструюється. Тому методично ризиковано переносити етнографічну модель в цілому на відтворюване суспільство минулого. Модель проєціюється в давнину за окремими її елементами при паралельній перевірці їх наявності у відтворюваному первісному суспільстві. Така перевірка підкріплюється не тільки даними археології, а й за допомогою інших наукових дисциплін. Чим більш комплексний, всебічний та пере-

хресний характер такої перевірки, тим вірогіднішою є реконструкція.

Викладена методика реконструкції стародавніх суспільств є результатом пошуків фахівців з різних наукових дисциплін. Комплексна і міждисциплінарна за своєю суттю вона є одним з можливих варіантів системного підходу до вивчення первісності. Резервом збільшення її пізнавальних можливостей є залучення нових наукових дисциплін до аналізу первісних суспільств.

Л. Л. Зализняк

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЕРВОБЫТНЫХ ОБЩЕСТВ ПО ИХ ХОЗЯЙСТВЕННО-КУЛЬТУРНОМУ ТИПУ

Большие познавательные возможности распространившегося во второй половине XX в. системного подхода открывают широкие перспективы для изучения первобытности. Подход к первобытному обществу как к системе взаимосвязанных элементов позволяет использовать достижения различных наук для реконструкции неизвестных ее компонентов на основании известных составляющих и их связей.

Реконструкция образа жизни первобытных охотников по их хозяйственно-культурному типу (ХКТ) — один из возможных способов применения системного подхода для изучения первобытности. Единство законов развития человечества дает основание для воссоздания древних обществ посредством комплексного метода с использованием данных об этнографических обществах того же типа с аналогичным уровнем развития производительных сил и экологией.

L. L. Zaliznyak

RECONSTRUCTION OF PRIMITIVE SOCIETIES ACCORDING TO THEIR ECONOMIC AND CULTURAL TYPE

Great cognitive potentialities of the system approach which was widely spread in the late 20th century open wide prospects for studying primitivism. An approach to the primitive society as to a system of interrelated elements permits using the achievements of different sciences for reconstruction of its unknown components on the basis of the known components and their relations.

The reconstruction of the mode of life of primitive hunters by their economic and cultural type is one of possible ways to use the system approach for studying primitivism. The unity of laws of the mankind development gives grounds for the reconstruction of ancient communities by means of a complex method using data on ethnographic communities of the same type with a similar level of development of productive forces and ecology.

Одержано 31.10.88.

Про локальні варіанти археологічних культур

М. О. Ричков

У статті розглядається принцип виділення локальних варіантів археологічних культур. Увагу зосереджено на питанні про відповідність існуючих локальних варіантів умовам для соціологічних досліджень в археології.

Перш ніж почати розмову про локальні варіанти археологічних культур, слід розглянути, що собою являє в загальних рисах поняття археологічна культура (АК). Не випадково навколо нього точаться значні

суперечки. Вирізняють два загальних підходи до розуміння АК: 1) АК — комплекс типологічно схожих пам'яток, що локалізуються на певній території; 2) АК — аналог давніх соціально-історичних організмів, що вивчаються за системою залишків створеного ними предметного світу¹. Деякі вчені, не виходячи за межі першого підходу, вважають, що АК має суто службовий характер і являє собою лише інструмент соціального дослідження в археології, за допомогою якого робляться реконструкції людських спільностей давнини². Висновок про те, що поняття АК в археології часто виступає як один із засобів організації емпіричного матеріалу, зробила свого часу О. М. Кудрявцева³.

На нашу думку, всі суперечності навколо поняття АК викликані нечітким поділом таких категорій, як дійсне та бажане. Формулюючи визначення цього поняття, одні вчені намагаються вмістити у нього все те, що, на їх думку, за цим в дійсності стоїть⁴. Інші ж вважають, що поняття АК має відбивати дійсну соціальну спільність (як правило, етнос) і тому не може вмещувати в собі ніяких додаткових соціальних сутностей⁵.

Цілком зрозуміло, що наукове поняття повинно визначатися точно, лаконічно і однозначно, бо коли одну й ту саму річ водночас називати і білою, і чорною, важко уявити, якою вона є насправді.

Отже, постає питання: чи наділяти поняття АК чітким соціальним змістом, чи залишити за ним попереднє, службове значення, виходячи з того, що АК — тільки інструмент, засіб для виявлення конкретних людських спільностей.

Якщо додержуватися першої концепції, у подальшому слід здійснити ревізію великої кількості виділених на сьогодні АК, точніше, перейменувати велику їх частину і перекроїти таким чином археологічну карту, що призвело б до великої плутанини. Якщо ж віддати перевагу другій, ніяких ревізій в існуючих АК робити не треба. Вони залишаться кожна на своєму місці і надалі потрібно буде лише дати їм соціологічну характеристику етнічного, соціального чи іншого змісту.

Друга точка зору нам уявляється більш раціональною — і не тільки тому, що не потребує перейменувань значної частини існуючих АК, але й тому, що не ставить завдання виділення нових АК — на інших методичних засадах: як по-новому виділяти їх, ніхто не знає. Та й чи можливо це в археології? Вважається, що ні, бо техніка виділення АК така, що археолог відразу не може знати, що приховано за тією схожістю археологічних пам'яток, яку він позначив як АК. У цьому відмінність археології як науки від інших галузей знань. Ми не можемо одразу одержати для дослідження дійсну соціальну спільність, тому що свідчення про неї надходять поступово. Конкретну соціальну спільність спочатку слід реконструювати, що і є одним з головних завдань археології. І саме АК допомагає археологам у цьому. Лише після реконструкції з допомогою АК конкретної соціальної спільності можна починати її вивчення, тобто проводити соціальні дослідження.

¹ Ганжа А. И. Об одном подходе к проблеме «археологической культуры» // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 45.

² Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре // СА.— 1964.— № 4; Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередищенко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 5.

³ Кудрявцева О. М. Сравнительный анализ эмпирических характеристик катакомбной культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 175.

⁴ Арутюнов С. А., Хазанов А. М. Проблема археологических критериев этнической специфики // СЭ.— 1979.— № 6.— С. 80, 81.

⁵ Наприклад: Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXIX.— С. 3—16; Генинг В. Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 30; Генинг В. Ф. Заметки к построению теории археологической культуры // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 67; Генинг В. Ф. Археологическая культура — социально исторический организм — центральная категория познания археологии // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 7.

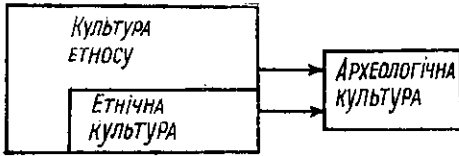

Схема відображення минулої культури в археології

Погодившись з тим, що АК — суто службова категорія для визначення конкретних соціальних спільностей давнини, слід було б визначити, чому сталося так, що АК можуть відбивати людські спільності як різного масштабу, так і різного характеру? Здається, відповісти на це запитання

допоможе виділення двох різних понять: етнічної культури та культури етносу. Тут ми виходимо з положення, що немає в світі людини, яка не була б причетною до якогось етносу. Людина завжди представник етносу, завжди мешкає в якійсь етнічній спільності (серед «своїх» чи серед «чужих»).

За С. О. Арутюновим, культура етносу поєднує всі без винятку культурні риси, притаманні йому, а етнічна культура відбиває тільки специфічні, притаманні конкретному етносу риси культури, які відрізняють його від інших і тим самим не можуть належати до культури іншого етносу, як це ми маємо у понятті культури етносу⁶. Виходячи з цього, можна констатувати, що від того, риси якої культури покладено в основу виділення конкретної АК, залежить і те, що вона собою являє, тобто яку соціальну спільність відбиває. Зрозуміло, в археології у будь-якому разі ми маємо відображення лише певної частини рис тієї чи іншої культури, що знайшли втілення в різних предметах, тобто ті явища культури, які могли матеріалізуватися. Більш того, ми маємо тільки залишки матеріалізованих рис минулої культури. Це можна відобразити на схемі (рисунок).

Очевидно, що для того, щоб АК відбивала дійсний етнос давнини, вона має бути виділеною на підставі рис етнічної культури і чим більше буде цих рис, тим точніше і докладніше АК буде відбивати етнос давнини. Проте жодна АК не може претендувати на таке точне відображення і виділення. Як правило, АК виділяються на підставі рис як культури етносу, так і етнічної культури. Від того, яких рис більше використано при виділенні АК, залежать і її характер, і етнічний зміст. Якщо при виділенні АК переважають риси культури етносу, то мало ймовірно сподіватись на те, щоб вона відбивала один етнос. Крім того, при виділенні окремих АК можуть бути використані риси кількох етнічних культур. Завдання археологів, котрі проводять етнічні дослідження — з'ясувати, риси яких саме культур покладено в основу при виділенні тієї чи іншої АК.

Можна було б сподіватися, що засобом подібного визначення мають бути локальні варіанти АК. Але це не так. Як справедливо відзначав Ю. М. Захарук, в археології локальні варіанти АК здебільшого являють собою описову категорію⁷. Вони частіше наводять характеристику пам'яток певної території і не відбивають етнічної специфіки давнього населення, що залишило ці пам'ятки.

З археологічних праць важко навести чітке й однозначне визначення поняття локального варіанта АК. В них вбачають більш дрібні, ніж АК, підрозділи. Зокрема, якщо в АК вбачають етнос, то в локальному варіанті АК — етнічну чи етнографічну групу⁸ тощо. Нещодавно С. С. Березанська визначила локальні варіанти АК як групу пам'яток, які внаслідок географічних умов, різної підоснови, на якій вони уклалися, або сильного впливу сусідніх культур набули ряду ознак, не при-

⁶ Арутюнов С. А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность // Этнографические исследования развития культуры.— М., 1985.— С. 31. Про необхідність виділення серед всієї культури, створеної етносом, «специфічно етнічної культури» писали й археологи (Генинг В. Ф. Проблема соотношения ... — С. 18).

⁷ Захарук Ю. Н. Методологические проблемы археологической науки: Автор. дис. ... докт. истор. наук.— М., 1981.

⁸ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 33.

таманих для інших пам'яток цієї культури, одночасних їм⁹. По суті,— це ті самі більш дрібні підрозділи АК.

Взагалі ж, якщо звернутися до застосування самого терміну «локальний варіант» в археологічній літературі, можна побачити досить значний різнобій. Ще В. О. Городцов вживав термін «локальний варіант матеріальної культури»¹⁰. Його широко використовували в 20—30-ті¹¹, а також повоєнні роки¹². Крім того, застосовуються терміни: «локальна культура», «культурний варіант», «вузьколокальна культура», «локальні групи пам'яток», «племенна культура»¹³ тощо.

Починаючи з 50-х років, термін «локальний варіант» у деяких його модифікаціях широко застосовується як одиниця ієрархічного розподілу археологічних пам'яток, частина більш великомасштабної одиниці — АК. Причому здебільшого — це одиниця розподілу археологічних пам'яток у просторі, але траплялось і так, що деякі вчені виділяли так звані локально-хронологічні варіанти¹⁴ або хронологічні локальні варіанти¹⁵.

Взагалі, не зважаючи на різнобій при застосуванні терміну «локальний варіант культури», ним позначають своєрідність пам'яток, розташованих на більш вузькій території, ніж археологічна культура, до якої належать дані пам'ятки¹⁶. Такі відхилення, як «локально-хронологічний варіант» слід вважати пам'ятками певного етапу в розвитку конкретної культури. Зуживання терміну «локальна культура» нічого конкретного в собі не несе, оскільки кожна культура завжди локалізується в просторі. Такий термін можна застосовувати як підлеглий до поняття більш високого ієрархічного рівня. Так, Е. С. Маркарян користується терміном «локальна культурна традиція»¹⁷ або «локальний історичний тип культури» стосовно загальної «формаційної культури» людства¹⁸.

Таким чином, поняття «локальний варіант» досить одноманітне за формою, різноманітне і відносно за суттю. Якщо звернутися до соціологічної інтерпретації існуючих локальних варіантів АК, то можна побачити, що за ними стоять досить різні за змістом людські спільності. Тому всі недоліки та дискусійні питання у визначенні поняття АК автоматично переносяться і на поняття «локальний варіант АК». В різних випадках за локальним варіантом АК можуть ховатися різні людські спільності. Тут не зайвим буде звернутися до самого процесу виділення АК та їх локальних варіантів.

⁹ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Череди́ченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.— Указ. соч.— С. 7.

¹⁰ Городцов В. А. Бронзовый век на территории СССР // БСЭ.— Издание 1.— М., 1927.— Т. 7.

¹¹ Жуков Б. С. Вопросы методологии выделения культурных элементов и групп // Культура и быт населения Центральной промышленной области.— М., 1929.— С. 31—35.

¹² Воеводский М. З. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— Вып. XXXI.— С. 96—119; Брюсов А. Я. Очерки истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху.— М., 1952.

¹³ Див., наприклад: Бадер О. Н. Волго-Камская этнокультурная область эпохи неолита // МИА.— 1973.— № 172; Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1977.

¹⁴ Попова Т. Б. Этапы развития и локальные варианты катакомбной культуры // СА.— 1955.— № XXII.— С. 21—60.

¹⁵ Крайнов Д. А., Хотинский Н. А. Верхневолжская раннеолитическая культура // СА.— 1977.— № 3.— С. 62.

¹⁶ Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая область.— Рим, 1969.— С. 85—118; Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине.— К., 1972; Мерперт Н. Я. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы.— М., 1976.— С. 103, 127; Мерперт Н. Я. О племенных союзах древнейших скотоводов степей Восточной Европы // ПСА.— М., 1978.— С. 59; Марков Г. Е. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 147—156.

¹⁷ Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции // СЭ.— 1981.— № 2.— С. 85.

¹⁸ Маркарян Э. С. Соотношение формационных и локальных исторических типов культуры // Этнографические исследования развития культуры.— М., 1985.

Д. Я. Телегін свого часу відзначав таку послідовність у виділенні АК. Спочатку археолог знаходить і розкопує один, а згодом і цілий ряд археологічних пам'яток, які поєднуються загальною назвою «тип пам'яток». Це буває у тому разі, коли новим пам'яткам не знайшлося аналогії серед уже відомих АК. Поки ці пам'ятки нечисленні, і відомі на обмеженій території, їм іншої назви, ніж «тип пам'яток», як правило, не дають. Але згодом подальші розкопки відкривають нові пам'ятки цього типу, з іншого ж боку, науковий світ вже звикає до їх існування. Якщо нові пам'ятки дають змогу констатувати досить тривале їх існування, «тип пам'яток» одержує найменування АК. Тобто, якщо «тип пам'яток» не становить локального варіанта чи хронологічного етапу вже відомої АК, він здебільшого є початковим етапом виділення окремої АК¹⁹. Далі нові пам'ятки подібного типу вже порівнюються з відомими, і констатація аналогії з ними дозволяє поповнювати ними перелік пам'яток даної АК. Але, звичайно, нові пам'ятки не кожного разу приєднуються вже до відомих на підставі схожості за певними ознаками. Набір ознак часто відрізняється. Цей феномен на прикладі катакомбної культури помітив і проаналізував свого часу Л. С. Клейн²⁰. Коли пам'яток даної АК стає дуже багато, особливо, якщо вони розміщуються на досить великій території, починається процес їх диференціації: увагу дослідників починає привертати не єдність пам'яток АК, а їх особливість²¹. Це загалом логічно і має під собою досить ґрунтовні підстави з боку психології сприйняття людиною образу об'єктів світу.

Спочатку людина сприймає окремих об'єкт взагалі, в цілому, відокремлюючи його від інших за дуже загальними і найпомітнішими рисами. Потім, виділивши його, зір людини виявляє в об'єкті більш дрібні, притаманні тільки йому риси, які вже виділяють об'єкт з кола йому подібних. Подібну логіку розпізнавання образу можна добре проілюструвати на такому прикладі. Спочатку ми бачимо вдалині якусь неясну точку, котра рухається, наближаючись до нас. Поступово починається для зору більш дрібні риси рухомого об'єкта, що дозволяє визначити в ньому, скажімо, людину. Розпізнаючи одяг на людині, ми встановлюємо чоловік це чи жінка. І лише коли людина наблизиться до нас настільки, що будуть помітні ще дрібніші, конкретні риси людини, можна буде визначити, знайома вона нам чи ні тощо.

Отже, спочатку ми відрізняємо рухомий об'єкт від нерухомого, потім розпізнаємо загальні його риси, вирішуючи, до якого класу об'єктів відноситься даний, потім вже визначаємо конкретний об'єкт. Якщо таку логіку продовжити далі, чим ближче і ретельніше буде вивчатися об'єкт, тим більш дрібні його риси будуть помічені.

Аналогічно проходить цей процес і в археології. Дослідник спочатку відзначає найбільш загальні риси конкретних археологічних об'єктів, визначаючи їх належність до певного класу пам'яток, у даному разі до конкретної АК. Коли вони вже віднесені до певної АК, ретельніше їх розглядання виявить в них і відмінні, специфічні риси, притаманні більш вузькому колу, ніж АК.

О. М. Кудрявцева, розглядаючи процес виділення АК, відзначала наявність в археології «несформованого наочного образу». Цей образ складається з усіх без винятку фіксованих ознак, серед яких виділяється жорстке ядро (близько 18% специфічних ознак)²². Мабуть, ознак, що становлять ядро образу, достатньо для його розпізнання.

Взагалі розпізнавання образу — процес, за якого на підставі великої кількості ознак об'єкта визначається одна чи кілька найбільш суттєвих, але недостатніх для безпосереднього визначення, його характе-

¹⁹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 21.

²⁰ Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М., 1970.

²¹ Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованные методы в археологии.— К., 1990.

²² Кудрявцева О. М., Указ. соч.— С. 173.

ристик, зокрема, належності до об'єктів певного класу²³. Таким чином, для розпізнання образу досить мінімальної кількості ознак. Двох-трьох загальних рис конкретної археологічної пам'ятки буває досить, щоб віднести її до певного типу пам'яток чи АК. Але так само досить однієї чи двох ознак, щоб виявити індивідуальні риси цієї пам'ятки. Тут важливо, на що саме звертає увагу дослідник: на риси схожості чи на риси відмінності. Наприклад, якщо в усатівських пам'ятках робити акцент на спільних рисах з трипіллям, то їх можна віднести до цієї культури на правах локального варіанта, як це робить В. Г. Збенович²⁴. Але якщо акцентувати увагу на інших, не схожих з трипіллям рисах, то вони справедливо можуть бути відокремлені у самостійну АК, що й було зроблено свого часу²⁵.

Те ж саме можна сказати щодо пам'яток буджацької АК, виділеної І. Т. Черняковим²⁶. В. О. Дергачов із свого боку акцентує увагу на спільних рисах буджацьких пам'яток з більш східними, тому вони набувають статусу лише локального варіанта явної культурно-історичної області²⁷. Мабуть, подібних прикладів можна було б навести багато, але і цих задосить, щоб зробити висновок про необхідність встановлення критерію, який би визначав межі АК та їх локальних варіантів.

Можна вважати, що вибір згаданого критерію залежить від поставленого дослідником завдання дослідження. Якщо воно полягає в етнічній характеристиці населення, що залишило конкретні археологічні пам'ятки, слід акцентувати увагу на індивідуальних рисах, що підкреслюють різницю між пам'ятками. Якщо ж завдання пов'язане із визначенням лише формаційного рівня населення, то взяті для аналізу пам'ятки можуть бути об'єднані більш загальними ознаками, а дрібними, індивідуальними можна знехтувати.

У даному випадку нас цікавлять питання етнічних досліджень в археології, тому поняття «локальний варіант АК» логічно розглядати з боку його етнічної характеристики. Чи дають змогу існуючі локальні варіанти АК провадити етнічні дослідження, наскільки вони сприяють цьому?

З одного боку, кожен локальний варіант АК, хоч і являє собою звичайну характеристику пам'яток певної території, разом з тим дає уявлення і про їх достатню різноманітність, а це, як правило, свідчить і про етнічну різноманітність. Але з другого боку, для визначення певних етносів та етнічних груп населення цього недостатньо, оскільки локальний варіант АК являє собою описовий інструмент територіальних пам'яток, а не інструмент дослідження культур давніх конкретних суспільств. Головна причина тут в самому принципі виділення локальних варіантів. Існуючий принцип можна назвати описово-територіальним, головним моментом якого є характеристика пам'яток даної території. Найявність деяких рис в її пам'ятках, які відсутні або рідко зустрічаються на інших, є достатньою причиною для того, щоб виділити ці пам'ятки в окремих локальний варіант. Разом з тим присутність цих рис ще не означає їх приналежності більшості пам'яток цієї території. Вони можуть бути тільки в незначній частині пам'яток, але ж не за об'ємом поширення цих рис окреслюються межі локального варіанта!

Таким чином, територіальні межі локальних варіантів АК взагалі досить умовні. Більше того, можна стверджувати, що на будь-якій штучно окресленій території можна знайти певні специфічні риси пам'яток, які відсутні на інших територіях. Це наводить на висновок, що у

²³ *Енциклопедия кибернетики*.— К., 1974.— Т. 2.— С. 263.

²⁴ *Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья*.— К., 1974.— С. 146.

²⁵ *Так вважали Г. Чайлд, Т. Сулімірський, Л. Кіліан та інші.*

²⁶ *Черняков И. Т. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы*.— Донецк, 1979.

²⁷ *Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*.— Кишинев, 1986.— С. 64.

більшості випадків за існуючими локальними варіантами АК ніяких більше сутностей, крім територіальної, не стоїть.

Сказане особливо стосується пам'яток, залишених населенням з рухливим способом життя. Одним з таких є пам'ятки ямної культурно-історичної області, локальні варіанти якої — яскравий приклад категорій, не наповнених соціальною сутністю. Якщо звернути увагу на характеристики кожного з виділених М. Я. Мерпертом²⁸ чи О. Г. Шапошниковою²⁹ локальних варіантів цієї області, то впадає в око їх описовий характер. На кожній із зазначених ними територій локальних варіантів є категорії археологічних пам'яток, дещо відмінних від пам'яток інших територій. Але ж майже на кожній із них є й схожі пам'ятки. Наприклад, положення небіжчиків на спині, правому або лівому боці практично зустрічається на всій території поширення пам'яток ямної культурно-історичної області. Змінюється лише співвідношення їх кількості: якщо в одній місцевості здебільшого зустрічаються небіжчики на правому боці (пам'ятки сіверсько-донецької групи), то в іншій переважає покладення на спині (пам'ятки Нижнього Подніпров'я). Те ж саме можна казати і про інші ознаки: орієнтацію небіжчиків, перекриття могил тощо.

Відмінність локальних варіантів — це присутність на даній території деяких рис, яких немає на інших. Скажімо, М. Я. Мерперт для сіверсько-донецького варіанта наводить одну із головних відзнак — наявність поховань з випростаними на спині скелетами. Але ж ці поховання там становлять лише 18%³⁰. Отже, це не переважна ознака пам'яток даної території, а одна із багатьох, бо 80% поховань тут мають інші положення небіжчиків. Як бачимо, цей локальний варіант виділяється не за перевагою тут пам'яток одного типу. Взагалі тип пам'яток для подібного розподілу не має першочергового значення, бо він просто виступає складовою частиною характеристики пам'яток штучно окресленої території. Часто при подібній характеристиці ознаки тих чи інших пам'яток тільки перелічуються, навіть без наведення даних про їх питому вагу в пам'ятках певної території. У кращому випадку подаються приблизні дані: більше, менше, дуже мало тощо.

Однією з важливих відзнак пам'яток різних локальних варіантів є посуд. Та знову ж з характеристик локальних варіантів не ясно, яку питому вагу мають ці відмінності? Якщо зважити на те, що в ямних похованнях посуд взагалі зустрічається досить рідко (близько 20% поховань), то можна дійти висновку про дуже низький показник частки специфічної кераміки. Логічно припустити, що населення одного етносу у межах території свого існування могло мати контакти з різними сусідами і відчувати їх вплив чи навіть імпортувати окремі речі, що і може пояснювати такі відмінності в керамічному комплексі. Але ж це ще не значить, що згадана територія була заселена іншим етносом. Тому в світлі етнічного аспекту культури можна казати, що розділ на подібні локальні варіанти не адекватний етнічній інформації, закладеній в археологічних пам'ятках.

Тягар територіального принципу у виділенні локальних варіантів АК можна продемонструвати на пам'ятках ямної культури Південної Херсонщини, які М. Я. Мерперт за вказаним принципом відніс до нижньодніпровського варіанта. У той же час сам він відзначає, що ці пам'ятки більше подібні до пам'яток Приазов'я, ніж до Подніпровських³¹. Ця ж причина, мабуть, лежить і в існуванні двох протилежних міркувань щодо ямних пам'яток Приазов'я та Криму. Якщо М. Я. Мерперт відносить їх до різних локальних варіантів, відзначаючи деякі несхожі ознаки, викликані, певно, відокремленням цих територій водами Азовського моря та Сиваша, то О. Г. Шапошникова не вбачає цієї різниці

²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Дис. ... докт. истор. наук // НА ИА АН СССР.— 1968.— № 2010—2012.

²⁹ Шапошникова О. Г. Ямна культура // Археология Украинської РСР.— К., 1971.

³⁰ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 447.

³¹ Там же.— С. 825, 827.

і об'єднує наведені пам'ятки в один приазовсько-кримський варіант, та ще й додає, що їх відокремлення досить умовне, тому що вони мають багато спільних ознак із степовими наддніпрянськими пам'ятками³². Тобто не зовсім ясно, що підкреслює О. Г. Шапошникова цим об'єднанням: відсутність принципових розбіжностей між пам'ятками названих двох територій чи недостатність їх для виділення у два різних локальних варіанти. Таким чином, можна зробити висновок, що з боку етнічного аспекту не ясно, відносити населення вказаних територій до одного чи двох етносів або якихось більш дрібних груп.

Крім того, характеризуючи той чи інший локальний варіант АК, часто не беруть до уваги можливість досить значної їх хронологічної різниці. Якщо, скажімо, пам'ятки так званого північно-західного варіанта за М. Я. Мерпертом відносяться ним до більш пізньої доби існування населення ямної культурно-історичної області, то їх корені слід шукати у межах пам'яток інших варіантів більш раннього часу. Тобто, такий локальний варіант насправді має хронологічне забарвлення, а в етнічному плані являє собою продовження існування населення, чи його частини, яке перед цим мешкало на іншій території. Якщо дати етнічну характеристику населенню, що лишило ці пам'ятки, то цілком ймовірно, що вони могли скласти певний етап у розвитку тих чи інших етносів. Саме такі випадки, мабуть, і одержали згадану вище назву «хронологічних локальних варіантів».

Таким чином, описовий характер існуючих локальних варіантів свідчить, що дана категорія, як і категорія АК, носить суто умовний, службовий характер і не сприяє етнічній характеристиці населення, що залишило археологічні пам'ятки³³. Цей висновок напрошувався давно і, мабуть, О. Г. Шапошникова мала рацію, замінивши пізніше термін «локальний варіант ямної культури» на термін «територіальна група пам'яток»³⁴.

Постає питання, що робити далі: чи замінити існуючий територіальний принцип виділення локальних варіантів, поклавши в його основу насамперед соціальну сутність, чи залишити все на своїх місцях і соціологічні дослідження проводити на підставі пам'яток, об'єднаних в АК або її локальні варіанти? Імовірно, з локальними варіантами слід зробити так, як і з АК, бо ці обидві категорії становлять групу пам'яток різних за масштабом територій. Тому можна проводити соціологічні дослідження в рамках всієї АК, а можна — лише в рамках її локального варіанта. Тут нічого, крім масштабу дослідження, не змінюється. Інша справа, як здійснювати соціологічне дослідження. Тут потрібні розробки спеціальних програм, особливих методик.

Соціологічне дослідження має бути націленим на виділення окремих людських спільностей — соціальних організмів, установа їх соціальних та етнічних структур тощо. Варіанти різного характеру існування окремих людських спільностей можна встановити лише завдяки розробці типологій, наповнених соціальним змістом. Зокрема, для етнічних досліджень в археології потрібне обґрунтування виділення археолого-етнічних комплексів (АЕК) та археолого-етнічних типів (АЕТ) пам'яток³⁵. Так, відносно ямної культурно-історичної області за попередніми даними можна вважати, що пам'ятки жодного локального варіанта не являють собою суцільну людську спільність, а відбивають різні етнічні їх підрозділи з деяким переважанням кожної з них на тій чи іншій території. Тому етнічна ситуація в цей час, зокрема, на території теперішньої України, вважається дуже складною і неоднозначною.

³² Шапошникова О. Г. Вказ. праця.— С. 275.

³³ Рычков Н. А. О локальных вариантах ямной культурно-исторической общности // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 80—82.

³⁴ Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 345—349.

³⁵ Генинг В. Ф. Проблемы соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 35.

Створення типологій, наповнених соціальною сутністю — один із шляхів пояснення факту територіальних відмінностей пам'яток. На- громаджені археологічні факти, у тому числі і для існуючих АК та їх локальних варіантів, потребують нагальної їх інтерпретації. Для історика інтерпретація факту часом важливіша за самий факт, без неї взагалі не можна написати історію. Інтерпретувати факт неможливо без широкої уяви дослідника. Звісна річ, що інтерпретація має бути логічною, послідовною і пояснювати найбільше число фактів. По суті, будь-яка інтерпретація є гіпотеза, котру ще треба довести. Чим більше гіпотез буде побудовано для вирішення тієї чи іншої проблеми, тим ширшим виявиться коло міркувань для дослідників, тим більша вірогідність того, що аналіз і зіставлення їх сягне істини. Тут не треба лякатися і досить вільних інтерпретацій, малоймовірних на перший погляд. Може статися, що неправдоподібна на вигляд інтерпретація виявиться більш наближеною до істини, ніж вірогідніша. Важливо, щоб було багато різних інтерпретацій, які могли б конкурувати між собою. Саме в такій конкуренції життєвою залишиться та інтерпретація, яка буде ближчою до істини.

Н. А. Рычков

О ЛОКАЛЬНЫХ ВАРИАНТАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР

Статья посвящена проблеме выделения и интерпретации локальных вариантов археологических культур, являющихся одними из основных классификационных единиц в археологии. Отмечен общий, описательно-территориальный принцип выделения локальных вариантов археологических культур и подчеркнута их несоответствие, вследствие этого, реальным социальным общностям древнего населения.

Основной вывод статьи заключается в том, что локальный вариант археологической культуры, так же как и сама археологическая культура, является служебной категорией, выявляющей различие и сходство памятников разных территорий. Следовательно, они являются лишь базой для дальнейших социологических исследований в археологии. Для проведения последних крайне необходимо создание типологий, наполненных социальной сущностью, которые могли бы объяснить факт территориальных различий памятников.

Таким образом, основное внимание при социологическом исследовании в археологии должно быть уделено не столько факту, сколько его интерпретации.

Н. А. Рычков

LOCAL VARIANTS OF ARCHEOLOGICAL CULTURES

The paper is concerned with identification and interpretation of local variants of archeological structures being one of the basic classification units in archeology. A general descriptive-territorial principle for identifying local variants of archeological cultures is noted and, as a result, their discrepancy with real social communities of the ancient population is underlined.

A basic conclusion is drawn to show that the local variant of archeological culture as well as the archeological culture itself, is a service category which reveals the discrepancy and similarity of the monuments from different territories. As a consequence, they are only a basis for further sociological studies in archeology. To carry out the latter it is necessary to create typologies filled with social sense which could explain the fact of territorial differences in the monuments.

Thus, under sociological investigation in archeology the main attention should be paid to the interpretation of the fact, rather than to the fact itself.

Одержано 20. 12.89.

Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів-царських

Б. М. Мозолевський

У статті обґрунтовується гіпотеза про зміну у Скіфії наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. династичної лінії верховних царів, внаслідок якої владу на себе перебрали так звані скіфи-царські (сколоти).

Останніми роками набула реабілітації і подальшого розвитку концепція Степової Скіфії, обґрунтована у повоєнні роки М. І. Артамоновим, Б. М. Граковим, А. І. Мелюковою та І. В. Яценко, а згодом заперечена О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, П. Д. Ліберовим та ін.¹ Найбільш послідовно зараз її відстоюють Д. С. Раєвський, І. В. Яценко та Б. А. Шрамко². Свою карту Скіфії, північний кордон якої на Лівобережжі проходить по Орелі, а на Правобережжі — по вододілу басейнів Дніпра і Південного Бугу, нещодавно запропонував і автор³.

Вивчення поховальної обрядовості скіфської знаті, доповнене відкриттям у степовій зоні УРСР трьох зосереджень аристократичних курганів, дало нам крім цього можливість поставити питання про реальність існування трьох автономних царств, на які, згідно Геродотові, поділялася Скіфія, і навіть запропонувати локалізацію цих царств разом із племенами, що населяли їх, на географічній карті України. Останнє у свою чергу викликало необхідність дослідити проблему станової сутності населення кожного із виділених царств і торкнутися історії їх становлення.

Залишаючи поки що осторонь ці складні питання, відзначимо лише, що вся сукупність писемних і археологічних джерел дозволяє завбачати у Скіфії такі царства, умовно названі нами за географічною ознакою:

1. Західне (Побузьке), населене калліпідами, алісонами та скіфами-аротерами (легендарні нащадки Ліпоксає — авхати);

2. Нижньодніпровське, населення якого становили племена скіфів-георгой та скіфів-кочовиків (нащадки Арпоксає — катіари і траспії, — в котрих Ж. Дюмезіль вбачає володарів великої рогатої худоби та конярів), а також геррів;

3. Кримсько-Приазовське, що належало скіфам царським (вони ж — нащадки легендарного царя Колаксає — сколоти).

Подальше вивчення проблеми не тільки переконало нас у правильності шляху, вибраного для її вирішення, але й дало можливість торкнутися деяких загальних питань історії утвердження Скіфії, одному із яких і присвячено пропоновану статтю.

Поділ країни на три царства скіфи приписували першому їхньому цареві Колаксаю (Геродот, IV, 7). Очолили царства, згідно легенди, його сини. При цьому переказ по-дивному обминає питання про те, як між ними були розподілені перелічені перед цим легендарні племена.

¹ Див.: Погребова Н. Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР в 1952 г. // ВССА.— М., 1954.— С. 16; Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции // ПСА.— М., 1971.— С. 5; Нейхард А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— М., 1982.— С. 82—162; Археология СССР: Степи Евразийской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 40—48.

² Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы (обзорная статья) // НАА.— 1980.— № 5.— С. 102—121; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 4—12 та ін.

³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. М. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 179—232.— Рис. 162; Мозолевский Б. М. Курганы вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 122—138.— Рис. 12.

на — паралати (сколоти) ⁴, авхати, катіари і траспії. Між тим проведене нами зіставлення історичних етносів, співвіднесених із трьома скіфськими царствами, з даними легенди, не залишає сумніву в тому, що населення кожного із них скіфи все-таки пов'язували з «доцарственим» тріумвіратом — нащадками Колаксія, Ліпоксія та Арпоксія ⁵.

Таким чином, поділ країни на три частини фактично передував воцарінню синів Колаксія. Легенда лише обґрунтовувала законність царювання у всіх трьох підрозділах країни династії Колаксія, хоч насправді у двох царствах із трьох владу було узурповано нею. Імовірно, для того, щоб завуалювати цей факт, редактори остаточної версії легенди й змушені були замовчувати питання про те, які із племен відійшли до того чи того царства ⁶.

Згідно легенди, одне із царств, а саме те, де зберігалось і щорічно вшановувалось священне золото, за територією (чи населенням?) було більшим від інших. Легенда подає справу так, буцім Колаксі зумисне зробив його таким. Проте перевага одного із царств над іншими підкреслюється і в розповіді Геродота про хід скіфо-персидської війни (IV, 120), що дає підставу вбачати у легенді лише переосмислення реальних історичних подій — об'єднання поділеного на два угруповання більш давнього населення Північного Причорномор'я сколотами (скіфами царськими), що з'явилися тут пізніше, посівши Крим і Північне Приазов'я.

Із розповіді Геродота також відомо, що царем більшого із скіфських царств за скіфо-персидської війни був Іданфірс. Йому ж належала і верховна влада у Скіфії. Менші царства очолювали Скопасіс і Таксакіс.

З огляду на зверхність у країні скіфів царських, можна було б припустити, що саме їх, тобто Кримсько-Приазовське царство, і репрезентував Іданфірс, тоді як Таксакіс і Скопасіс владарювали над Західним та Нижньодніпровським. Проте деякі подробиці перебігу війни змушують взяти під сумнів наведене твердження ⁷.

Виходячи із елементарної життєвої логіки, цілком природно припустити, що при виробленні стратегічного плану ведення війни кожен із трьох загонів скіфського війська, що належали окремим царствам, отримував завдання, яке не тільки найбільше відповідало його силі і специфіці, але й враховувало територіальні зацікавлення, — хоч би для полегшення орієнтування на місцевості.

У зв'язку з цим нам уявляється вищою мірою показовим той факт, що розпорядження рухатися вздовж північного берега Меотіди, тобто по володіннях скіфів царських, отримав загін не Іданфірса, як слід було б сподіватися, а Скопасіса. Загони ж Іданфірса та Таксакіса взяли на себе завдання, що дозволяло їм при відступі на північ перебувати безпосередньо поблизу територій Західного та Нижньодніпровського царств.

Не випадковим, імовірно, було й об'єднання загону Скопасіса із савроматами, а Іданфірса і Таксакіса — з гелонами та будінами. Вважаємо, що підставою саме для такого об'єднання була не тільки та

⁴ Про взаємовідношення вказаних понять див.: Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 219.

⁵ Там же. — С. 205—222.

⁶ Повністю дотримуємося висновку А. М. Хазанова про те, що записана Геродотом версія легенди склалася внаслідок об'єднання кількох різночасових і різноетнічних переказів. Оформлення її було покликане підкреслювати спільність походження всіх скіфів і споконвічність притаманних їй політичних та соціальних відносин (Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 15—55).

⁷ Трактуючи розповідь Геродота про скіфо-персидську війну як фольклорний твір, в якому відбилася не стільки конкретна історична подія, скільки соціокультурні настанови суспільства, що випливають із його космогонічних уявлень, Д. С. Раевський вважає, що реконструкція на підставі цієї розповіді «реального перебігу воєнних дій — завдання практично нездійсненне» (Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 70, 71). Повністю солідаризуючись із вченим щодо перебільшень у Геродота характеру скіфо-персидської війни, підпорядкування розповіді про неї специфічним закономірностям фольклорної творчості (див.: Теренож-

обставина, що савромати, гелони і будіни мешкали на шляху пересування відповідних загонів. Геродот недвозначно свідчив, що, згідно легенді, савромати пішли від амазонок і скіфів не просто в Скіфії, а на північному узбережжі Меотіди, отже, є всі підстави гадати, що вони були споріднені насамперед з тією частиною скіфського населення, котра володіла вказаною територією, іншими словами — зі скіфами царськими. Що ж до гелонів, котрі мешкали на землі будінів, то, як ми намагалися довести в іншій праці, своїм походженням вони були пов'язані безпосередньо із західною тріадою скіфських племен — калліпідами, алізопами та скіфами-аротерами, в широкому розумінні — авхатами⁸.

Таким чином, з одного боку, саме спорідненістю зі скіфами, а не будь-якими іншими міркуваннями можна пояснити згоду взяти участь у війні савроматів, гелонів і будінів, землі яких були навіть більш віддалені від місця переправи Дарія у Північне Причорномор'я, ніж володіння інших племен. З іншого ж боку, об'єднання савроматів із загоном Скопасіса, а гелонів і будінів — з армією Іданфірса і Таксакіса, править додатковим свідченням, що останні репрезентували населення Нижньодніпровського та Західного царств, а Скопасіс — Кримсько-Приазовського, тобто скіфів царських.

Красномовним підтвердженням висунутого припущення може бути також характер окремих загонів скіфського війська. Є. В. Черненко цілком слушно зазначає, що загін Скопасіса складався виключно із кінноти⁹. Значно менша рухливість протягом всієї війни з'єднання Іданфірса і Таксакіса, навпаки, свідчить про те, що значну частину його становила піхота. Відома про це й безпосередня вказівка Геродота (IV, 134). Природно, що кінноту Скопасіса вірогідніше пов'язувати знову ж таки зі скіфами царськими, тоді як обтяжене піхотою з'єднання Іданфірса — Таксакіса — з нижньодніпровськими та західними племенами.

Про непричетність Іданфірса до скіфів царських і, навпаки, зв'язок його з нижньодніпровськими племенами, свідчить сам його родовід (Геродот, IV, 76). Геродот називає його сином царя Савлія і племінником Анахарсіса, свідчення про яких пов'язані з Гілеєю. Якби Савлій та Анахарсіс належали до скіфів царських, що мешкали у Приазов'ї і Криму, вільна поява їх у пониззі Дніпра ледве чи була б можливою, на що звертала вже увагу Ю. К. Колосовська¹⁰. Залишається лише визнати, що вся династійна лінія, про яку повідомляв Геродот Тімн (Спаргапіф — Лік — Гнур — Савлій — Іданфірс), ніякого відношення до скіфів царських не мала.

Таким чином, складається на перший погляд парадоксальна ситуація: в країні, де, за свідченням Геродота, зверхність мали скіфи царські, функції верховного володаря виконує не їхній ватаг, а цар одного із царств, підпорядкованих скіфам царським.

Звичайно, цей уявний парадокс можна було б розв'язати посиленням на те, що царі всіх трьох царств однаково належали до династії скіфів царських і, відтак, верховна влада у всіх випадках залишалась за ними. До цього ж Іданфірс був царем найбільшого із царств, володарем символічних небесних дарів, тому роль верховного володаря він переймав на підставі настанови самого Колаксія. Повторюю, таке пояснення повністю виключити не можна. Однак, переймаючи його, ми змушені будемо визнати, що скіфи царські, прямі наступники Колаксія, виявилися такими нерозумними, що поступилися більшою і, ма-

кин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 231), настійно наполягаємо, що у багатьох відношеннях ця розповідь заснована на автентичних реаліях, котрі сучасний історик не тільки може, але й зобов'язаний залучати до історичних реконструкцій. Насамперед це стосується географічної, етнічної та політичної конкретики, на тлі якої скіфи зобразили уявний похід Дарія вглиб країни.

⁸ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 208—211, 231.

⁹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 87.

¹⁰ Колосовская Ю. К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 54.

буть, кращою територією країни нащадкам одного із братів Колакся, що зазнав від нього поразки, і до того ж у їхній землі, на їхнє опікування залишили свої родові святині. Припустити таке у суспільстві міфопоетичної свідомості, де кожен суспільний вчинок строго регулювався традицією і не мислився поза божественними настановами, просто неймовірно. Тому для розв'язання встановленого вище парадокса слід шукати інші пояснення.

А. Ю. Алексеев першим намілював оприлюднити в загальних рисах давно вже відоме більшості скіфознавців спостереження про те, що культура причорноморських кочовиків VII—IV ст. до н. е. у принципі розпадається на дві майже дискретні групи: одна з них (архаїчна) датується VII—VI, друга (класична) — V—IV ст. до н. е. Зміна їх; відзначає А. Ю. Алексеев, відбувається в дуже короткий термін — протягом кількох десятиліть з кінця VI до початку V ст. до н. е. Із цього дослідник робить майже однозначний висновок: становлення класичної Скіфії слід пов'язувати виключно з новим імпульсом із східної зони євразійських степів, менш вірогідно, — з Північного Кавказу, іншими словами, — з вторгненням у Північне Причорномор'я нової хвилі численного населення. Можливість такого вторгнення дослідник досить упевнено обґрунтовує тиском на кочівницький світ персидської імперії, викликаним воєнною діяльністю на Сході Кіра II та Дарія I¹¹.

Незважаючи на послідовність запропонованої А. Ю. Алексеевим концепції, остаточний його висновок про часткову (при тому досить значну) зміну населення в Скіфії наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. ледве чи можна прийняти. По-перше, на нашу думку, відмінність культури архаїчної і класичної Скіфії дещо перебільшена дослідником. Говорити про неї взагалі слід дуже обережно, враховуючи, що пам'ятки VII — корінного VI ст. до н. е. у степовій Україні відомі буквально одиницями¹². По-друге, уявляється зовсім неймовірним, щоб інформатори Геродота не розповіли йому про таку визначну подію, що сталася у Північному Причорномор'ї всього за кілька десятиліть до його відвідин Скіфії, коли б ця подія насправді мала місце.

Більш слушним вважаємо посилення А. Ю. Алексеева на загальновідомий факт перерви у династійній історії скіфських царів, що припадає саме на порубіжжя VI — V ст. до н. е. (між царюванням Іданфірса та Аріаніфа). Згадана перерва привертала увагу ще Б. М. Гракова, котрий пропонував заповнити її правлінням царя Аріанта, згаданого Геродотом (IV, 81) побіжно, не наполягаючи, однак, на такій позиції¹³.

Натомість Ю. Г. Виноградов, досліджуючи знайдений на території Фракії так званий перстень Скіла, висловив вмотивовану думку про те, що на роль для заповнення відзначеної династійної лакуни більш підходить цар Аргот, ім'я якого поміщене на персні¹⁴. Ю. Г. Виноградов наводить вагомні аргументи на користь того, що Скілові Аргот мав доводитися дідом (батьком Аріаніфа) або принаймні дядьком. Правління його могло здійснюватися в 490—510 рр. до н. е.¹⁵

¹¹ Алексеев А. Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI республ. конф. молодых археологов. — К., 1987. — С. 5, 6; Алексеев А. Ю. Великая Скифия или две Скифии? // Скифия и Боспор: Археологич. материалы к конф. памяти акад. М. И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989. — С. 85—87.

¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 89—118.

¹³ Граков Б. Н. Легенда о скифском царе Арианте // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968. — С. 102.

¹⁴ Виноградов Ю. Г. Перстень царя Скила. Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э. // СА. — 1980. — № 3. — С. 92—109.

¹⁵ Кузнецова Т. М. зробила спробу довести, що на персні зображено зовсім не скіфську богиню, а «жаноподобного Діоніса з люстерком та жезлом» (Кузнецова Т. М. О сюжете изображения на перстне Скила // КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 186. — С. 3—8). На цій підставі вона вбачає в Арготі (з іранської — «благословенний», «той, що володіє цінним знанням») не скіфського царя, а жерця Діоніса, від якого перстень буцім і потрапив до Скіла. Проте аргументація дослідниці не переконує: коли

Вивчення символічних зображень та напису на персні Скіла, що перейшов до нього від Аргота як спадкова ознака влади, а також аналіз усієї історичної обстановки в Північному Причорномор'ї наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. усталив Ю. Г. Виноградова у переконанні, що Аргот був не просто попередником Аріапіфа, батька Скіла, а засновником нової династії, котра, покінчивши з правлінням попередньої (династії Спарганіфа), започаткувала проведення зовсім нової як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Запропонована нами локалізація трьох скіфських царств і зіставлення з ними поведирів скіфського війська за війни з Дарієм дають можливість не лише підтвердити цей висновок, але й поглибити та конкретизувати його висуненням зустрічної гіпотези про те, що династична лінія від Спарганіфа до Іданфірса представляла побузькі або нижньодніпровські племена, іншими словами — населення Старої Скіфії. Що ж до скототів — основного населення Кримсько-Приазовського царства, — то вони приходять до влади тільки з воцарінням Аргота: саме з цього і тільки з цього часу вони й отримують ім'я скіфів царських.

І саме за ті 50—60 років, що відділяли відвідання Геродотом Північного Причорномор'я від воцаріння династії скіфів царських, в Скіфії і склалася та політична та етно-соціальна обстановка, яку батько історії описав у IV книзі.

Зовнішньополітичний аспект змін, що наступили з утвердженням нової династії, досить повно окреслений Ю. Г. Виноградовим¹⁶, — вони дійсно вражають. Але нам уявляється, що ще більш різючі зміни відбулися в цей час у внутрішньому житті скіфського суспільства: саме зі смертю Іданфірса кінчається перша, табірна стадія його кочування і починається друга, напівкочова.

Згідно С. О. Плетньової, перша стадія кочування середньовічних спільностей відповідає періодові навал. Населення їх становить аморфну, багатоетнічну і багатомовну масу з ладом воєнної демократії. Поховання різнообрядові, як правило, впускні в кургани попередніх часів, розкидані по всіх шляхах навал і перекочувань. Могили знаті ретельно конспіруються. Внаслідок злиття підкорених і тих, що приєдналися, спільностей з основною матеріальною культурою останньої майже повністю зникає. Залишаються тільки ті її вияви, що стосуються удосконалення у військовій справі. Лише на переході до другої стадії кочування вона починає замінюватися новою, — складеною із кількох культур і багатьох культурних впливів¹⁷.

Ця характеристика, зроблена С. О. Плетньовою для першої стадії кочування середньовічних суспільств, у повному розумінні дослівно може бути застосована і до скіфського суспільства не лише VII, але й VI ст. до н. е.

Другу стадію кочування, за визначенням С. О. Плетньової, можна назвати періодом «знаходження батьківщини». Навали в цей час змінюються набігами на сусідні племена. Територія кочування обмежується, у орд та родів з'являються місця для сезонних стійбищ. Поруч із зимівниками починають виникати постійні могильники з надмогильними спорудами (кургани, огорожі тощо). Зароджується хліборобство, що практикується на полях навколо зимівників найбільшю частиною населення. Воєнно-демократичний лад поступово змінюється класовим. Оформляються перші державні утворення — союзи племен. На чолі їх стають найбільш енергійні і економічно сильні хани. Формується етніч-

за великого бажання у фігурі на шитку персня ще й можна запідозрити зображення жоноподібного Діоніса, то як пояснити чисто іранське ім'я його жерця? Нічого не змогла протиставити Т. М. Кузнецова і текстологічному дослідженню Ю. Г. Виноградова, котре також незаперечно підтверджує первісну належність персня цареві Арготові. Отже, коли інтерпретація персня, запропонована Ю. Г. Виноградовим, ґрунтується на вичерпному аналізі всієї сукупності його особливостей, то Т. М. Кузнецова намагається протиставити йому лише вибіркові особисті враження.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 106—108.

¹⁷ Плетньова С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 14, 17.

на спільність та спільність мови. Стають наочними перші риси етнографічної культури¹⁸.

Саме з кінця VI і до середини V ст. до н. е. всі ці ознаки з'являються і поступово починають набувати все більшої ваги серед степових старожитностей Північного Причорномор'я. Археологічно вони відбиваються у масовій з'яві поховань з обрядовістю та речами матеріальної культури, що, неухильно розвиваючись, проіснують тут до кінця IV ст. до н. е.¹⁹ З кінця VI — початку V ст. до н. е. в кожному із трьох скіфських царств починають виділятися поховання знаті, іноді впушені ще в кургани доби бронзи, але все частіше — під власними насипами²⁰. В місцевості Герри навколо кам'яно-нікопольської переправи через Дніпро засновується кладовище верховних скіфських царів, котре виразно простежується принаймні від середини V ст. до н. е.²¹ і демонструє тісний зв'язок із похованнями замолочанського Приазов'я²². З кінця V ст. до н. е. в Нижньому Подніпров'ї чітко фіксуються сліди осілості і хліборобства²³, появи яких тут, слід гадати, передувала більш-менш тривала «прихована» форма, — без стаціонарних поселень, навколо зимівників, зосереджених переважно у Великому Лузі, на яких населення мешкало ще, можливо, в кибитках та легких пересувних юртах.

Виразні свідчення про зміни, що відбулися в скіфському суспільстві в розглядуваній проміжок часу, можна віднайти і в розповіді Геродота.

Дійсно, коли ще під час війни з персами, наприкінці VI ст. до н. е., Скіфія поділялася на три автономних царства, то, описуючи етнічну географію країни в середині V ст. до н. е., Геродот не згадує вже про них ані словом, хоч саме тут він і мав би визначити їх кордони, аби царства продовжували існувати з колишнім статусом. В його час Скіфія поділялася лише на області, номи та округи. Б. М. Граков аргументовано пропонував завбачати у номах території окремих племен²⁴. В такому разі є всі підстави гадати, що на області до середини V ст. до н. е. перетворилися колишні царства, позбавлені будь-яких залишків самостійності і очолювані правителями із числа скіфів царських, що призначалися верховним царем. У цьому плані вищою мірою показово, що співставляти області з царствами вважав за можливе ще Б. М. Граков, хоч і не мав для цього щонайменших доказів²⁵.

На підтвердження думки про те, що лише за часів Атея у Скіфії виникає єдина держава, дослідники вказують на відсутність у джерелах згадок про його співправителів²⁶. Але ж не подибуємо будь-яких згадок про співправителів і відомих для V ст. до н. е. царів — Аріапіфа, Скіла, Октамасада. Так само фразу Страбона про те, що «Атей... здається, владарював над більшістю тутешніх варварів» (VII, 3, 18) (коли він дійсно був царем усїєї Скіфії, а не ватажком якоїсь групи населення у Північно-Західному Причорномор'ї, до чого схиляються декотрі дослідники), ще не слід сприймати у тому розумінні, що він перший владарював над Скіфією одноосібно. Наведені нами вище матеріали засвідчують, що єдиновладдя в ній утвердилося з кінця VI — початку V ст. до н. е., — з воцарінням династії так званих скіфів царських. Воно було викликане внутрішнім суспільно-економічним розвитком північнопричорноморської людності, що зумовив перехід її до

¹⁸ Там же. — С. 36.

¹⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 162.

²⁰ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 73, 74.

²¹ Мозолевський Б. Н. К вопросу о скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 78—81; Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Указ. соч. — С. 189—194.

²² Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Указ. соч. — С. 150—177.

²³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36; Гаврилюк Н. А. Структурное превращение хозяйства Степной Скифии // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987.

²⁴ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 34.

²⁵ Там же.

²⁶ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 164.

другої стадії кочування, коли у кочовиків тільки й стає можливою поява перших державних утворень типу союзів племен, на чолі яких стають найбільш могутні роди.

З огляду на все сказане досі можна стверджувати, що остаточне оформлення так званої скіфської етногонічної легенди, про яке йшлося на початку статті, також було пов'язане з подіями кінця VI — початку V ст. до н. е. — утвердженням першого державного об'єднання із скіфами царськими на чолі. Тепер вона мала прокламувати спільність походження і добровільність об'єднання під владою верховного царя всього причорноморського населення, так само як раніше обгрунтувала його потрібну автономію²⁷.

Однією із суттєвих ознак другої моделі кочового суспільства, що відповідає другій стадії кочування, є формування етнічної спільності і спільної для неї мови. На жаль, наші джерела з цього питання надто бідні, — ми не знаємо, ні коли почалося формування «скіфської» мови, ні коли воно закінчилося. Проте виходячи з того, що Геродот чітко вказує на нескіфську мову найближчих північних сусідів Скіфії, можна гадати, що до часу подорожі його до Північного Причорномор'я скіфська мова як така вже повністю склалася. У всякому разі Геродот не дає навіть натяку на те, що хоч якийсь із підвладних скіфам царським племен розмовляло б не скіфською. А, чень, відзначив же він навіть діалектну відмінність скіфської і савроматської (Геродот, IV, 117), як і змішану з грецькою скіфську мову гелонів (IV, 108), та ще, можливо, калліпідів (IV, 17).

Імовірно, процес складення загальноскіфської мови в країні завершився досить швидко з історичної точки зору. Цьому мала сприяти та обставина, що підкорене скіфами царськими населення Північного Причорномор'я, як і вони самі, відносилось до північно-західної гілки іранської спільності. Разом з тим, враховуючи, що перші іранці при заснуванні у Північному Причорномор'ї асимілювали значний контингент місцевого, найімовірніше, відмінного від них за мовою населення, слід гадати, що їх мова включала ще багато місцевих елементів. З огляду на це у плані нашої теми можна вважати вкрай суттєвим, що О. М. Трубачов, віднаходячи у скіфській великий пласт індоарійської, саме з останньої ладен виводити більшість імен династійної лінії Спарганіфа — Іданфірса, як і назву самого Борисфена, що протікав по землях давньоскіфських племен²⁸.

Археологічні матеріали засвідчують, що менш повільними темпами у новоствореному державному об'єднанні стиралися етнографічні особливості північнопричорноморських племен. Особливо наглядно відбивається це в поховальній обрядовості скіфської знаті: багато її елементів набувають закінчених, уніфікованих форм лише у другій половині IV ст. до н. е.²⁹ Можна припустити, що провідником поширення нової етнографічної культури і була саме знать скіфів царських, котра після об'єднання останніми країни почала витіснити з адміністративних посад у нижньодніпровських і західних землях колишню родову знать.

Отже, не зважаючи на всю глибину скіфської історії³⁰, у тому вигляді, як описав її Геродот, Скіфія склалася лише в першій половині V ст. до н. е., після того, як по зіткненні з персами у ній утвердилася династія так званих скіфів царських. Становлення її культури було наслідком розвитку процесів внутрішнього суспільного життя і цілком може пояснюватися без будь-яких зовнішніх імпульсів. Що ж до можливості притоку у Скіфію на межі VI—V ст. до н. е. певного контингенту нового населення, яким А. Ю. Алексеев і ладен пояснювати всі нововведення відзначеного періоду, то тут може йтися виключно про повернення у Північне Причорномор'я тієї частини скіфської людності,

²⁷ Там же. — С. 166.

²⁸ Трубачев О. Н. «Старая Скифия» Геродота и славяне. Лингвистический аспект // ВЯ. — 1979. — № 4. — С. 34, 35.

²⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. — С. 162.

³⁰ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 229.

котра затрималася після передньоазіатських походів на Північному Кавказі. Подію цю можна пов'язувати тільки з переказом Геродота про битву скифського війська під час повернення його буцим із передньоазіатських походів з дітьми їхніх жінок та рабів (IV, 3), — ніякого іншого вторгнення зі сходу після сколотів, прихід яких, на нашу думку, визначається появою пам'яток чорногорівського типу³¹, істориком не зафіксовано. Враховуючи загальну тенденцію Геродота до стискування подій у часі, що вже неодноразово відзначалося дослідниками³², таке пізнє датування битви скифів «з нащадками рабів» не повинно викликати сумніву. У всякому разі ще до аналізу матеріалів, залучених у пропонованій статті, такого самого висновку ми дійшли і в одній із попередніх праць на підставі чисто умоглядних міркувань³³.

Б. Н. Мозолевский

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ В СКИФИИ ДИНАСТИИ СКИФОВ-ЦАРСКИХ

Локализация упоминаемых Геродотом трех автономных скифских царств вместе с населявшими их племенами и сопоставление с ними трех царей, руководивших скифским войском во время скифо-персидской войны, привели к парадоксальному на первый взгляд выводу: до конца VI — начала V вв. до н. э. Скифию возглавляла династия, происходившая не из скифов царских, считавших, согласно Геродоту, всех прочих скифов своими рабами, а из более древних племен, обитавших на Южном Буге и в Нижнем Поднепровье.

Однако дальнейший анализ археологических материалов и данных письменной традиции в свете современного состояния изученности скифской проблемы убеждает, что династия так называемых скифов царских действительно приходит к власти уже после столкновения Скифии с Дарием I. Возвращение новой династии, с которой в Скифии устанавливается единовластие, было обусловлено социально-экономическим развитием скифской общности и знаменовало собой переход ее от первой (таборной) ко второй (полукочевой) стадии кочевания.

Тем не менее есть все основания полагать, что отмеченное событие по времени совпадает с возвращением в Северное Причерноморье части скифского населения, задержавшегося после переднеазиатских походов на Северном Кавказе. Оно может быть отождествлено только с рассказом Геродота о битве скифского войска при возвращении его якобы из переднеазиатских походов с детьми оставшихся на родине жен скифов и их рабов.

B. N. Mozolevsky

CONCERNING THE ORIGIN OF THE DYNASTY OF TSAR'S SCYTHIANS IN SCYTHIA

Localization of the three autonomous Scythian kingdoms (mentioned by Herodotus) with their tribes and comparison of their relation to three tsars who headed the Scythian army during the Scythian — Persian War has led to a paradoxical, at first sight, conclusion: till the late 6th — early 5th centuries B. C. Scythia was headed by a dynasty, which had not originated from the tsar's Scythians, who (according to Herodotus) considered all other Scythians to be their slaves, but from more ancient tribes which inhabited the South Bug and Lower Dnieper Areas.

However, further analysis of archeological material and the data of writing tradition in the light of the present-state knowledge of the Scythian problem convinces that the dynasty of the so-called tsar's Scythians really came to power after the conflict between Scythia and Dary I. The accession to the throne of the new dynasty, which establishes the autocracy in Scythia was due to the socio-economic development of the Scythian community, and it signified its transition from the first (camp) to the second (half-nomadic) stage of roaming.

³¹ Там же.

³² Дьяконов И. М. История Минди.— М.— Л., 1956.— С. 245; Раевский Д. С. Модель мира ... — С. 55; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 225.

³³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 232.

Nevertheless we have every reason to suppose that the mentioned event coincides in time with coming back to the North Black Sea Area of part of Scythian population which stayed too long after the Fore-Asian campaigns in the North Caucasus. This may be only identified with Herodotus' tale about the battle of the Scythian army, when it was, supposedly, returning from the Fore-Asian campaigns with children of Scythians' and slaves' wives who stayed on the native land.

Одержано 03.06.90.

Костюм ольвіополітів елліністичної доби

М. В. Скржинська

У статті на матеріалах із розкопок Ольвії автор вперше спробував відтворити костюм греків античних міст Північного Причорномор'я.

Дослідження повсякденного життя і побуту давніх народів, що населяли територію нашої країни, посідає скромне місце у вітчизняній історіографії. Про костюм еллінів, які жили ціле тисячоліття в античних містах Причорномор'я, лише коротко згадується в загальних працях, присвячених побуту. Зокрема відзначається, що в класичний та елліністичний періоди елліни одягалися так само, як і греки Середземномор'я, а з перших століть стали носити каптан і штани, запозичені у місцевого населення¹.

Зарубіжна історіографія має дещо ширші дані про грецький костюм², але вони ґрунтуються на матеріалах, що характерні для всієї Греції без виділення особливостей окремих центрів. Виняток становлять кілька статей про костюм афінян³, оскільки інформація про їх побут найбільша. Тим часом археологічні матеріали дають можливість провести подібне дослідження і щодо міст Північного Причорномор'я. Відтворенню вигляду одягу чоловіків, жінок і дітей Ольвії елліністичного періоду і присвячено статтю.

Сучасні знання про костюм еллінів складаються із свідчень античних авторів, археологічних залишків і аналізу пам'яток образотворчого мистецтва. Антична література майже не приділяла уваги побутовим темам, тому в ній мало відомостей про одяг. Археологічні матеріали за винятком прикрас, також досить бідні. Найбільш багате за інформацією образотворче мистецтво. Всі загальні спостереження повністю відповідають свідченням про костюм ольвіополітів догетського розгрома міста у I ст. до н. е.

Існує лише одне писемне свідчення: посередня вказівка Геродота (IV, 78) на те, що громадяни Ольвії носили грецький одяг. Історик пише, що скіфський цар Скіл, прихильник еллінського способу життя, перебуваючи в Ольвії, змінив свій костюм на грецький. Однак конкретні деталі дійшли до нас лише з доби еллінізму, коли зображення одягу з'являються у творах мистецтва, виконаних місцевими майстрами. Насамперед це стосується теракот. Великий інтерес становить розпис на вазі із зображенням скорботної матері померлої дівчинки, служниці,

¹ Ланін В. В. Побут // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С., 479—482; Цветаева Г. А. Одежда и украшения // АГСИ.— М., 1984.— С. 236—237; Козуб Ю. И. Быт // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 2.— С. 504—513.

² Abrahams E. Greek Dress.— London, 1908.— 134 p.; Bieber M. Griechische Kleidung.— Berlin-Leipzig, 1928.— 100 s.; Hope Th. Costume of the Greeks and Romans.— New-York, 1962.— 450 p.

³ Barker A. Domestic Costumes of the Athenian Woman in V—IV B. C. // AJA.— 1922.— V. 26.— P. 410—425; Geddes A. Rags and Riches: the Costume of Athenian Men in Fifth Century // Classical Quarterly.— 1987.— N 2(N 37).— P. 307—331.

Рис. 1. Стела ситонів. Рубіж III—II ст. до н. е. (фото).

Харона і Гермеса. У складі скульптурної групи найбільш значущими є два рельєфи: стела ситонів і сцена жертвопринесення кабана. Кілька фрагментів надгробків мало що додають до свідчень з названих пам'яток. Набагато повніші відомості дійшли до нас про прикраси, що доповнювали костюм. Багато з них добре збереглися, деякі зображення на теракотах і монетах місцевого карбування.

При розгляді костюма ми залучали зображення не лише людей, а й богів, оскільки греки уявляли їх як образ ідеальних людей. Обличчя і фігури, а також одяг і прикраси богів відповідали еталонів краси того часу. Як паралелі нами використовувалися також довізні твори мистецтва, на яких ольвіюполіти могли бачити зразки гарного одягу, який носили в Греції, й наслідувати драпірування плащів та хітонів. Як відомо, на відміну від сучасного в одязі греків пошиття відіграло мінімальну роль, а краса одягу значною мірою визначалася умінням вишукано розташувати складки, закріпити тканину поясом і застібками так, щоб вона трималася і не втрачала форми під час рухів.

Вже перше ознайомлення з переліченими джерелами свідчить, що ольвіюполіти, так само, як і інші греки, визнавали два основних види одягу: нижній — хітон і горішній — плащ. Залежно від належності — чоловікові, жінці або дитині — вони мали різну довжину, форму і забарвлення, розрізнялися за якістю тканини та її орнаментациєю.

Чоловічий одяг. Найбільш інформативне і достовірне джерело відноситься до кінця III — початку II ст. до н. е. — унікальна пам'ятка, що збереглася, — мармурова стела ситонів (рис. 1) із зображенням п'ятих ольвійських громадян: Феокла, Деметрія, Афінея, Навтіма й Афінодора. Як мовить напис, вони становили колегію, до обов'язків якої входив контроль за торгівлею хлібом⁴. Стелу виконано в той час, коли у Греції поширився жанр портретної скульптури. В цьому ж напрямку працювали, ймовірно, й місцеві ольвійські майстри, що прагнули передати не лише індивідуальні риси обличчя, а й різноманітність одягу зображуваних осіб.

Всі п'ять ситонів одягнені у довгі плащі — гіматії, які по-різному драпіровані, але довжина у всіх однакова. Плащ закриває ноги до ступнів, причому нога, біля якої звисає край плаща, відкрита дещо

⁴ Белецкий А. А. «Благосклонно внимающий герой» из Ольвии // ВДИ.— 1969.— № 1.— С. 155—161.

більше від іншої. Такої самої довжини гіматій зображено і на фрагменті ольвійської надгробної стели III ст. до н. е. Тлесикла та Коніска, а також на знайденому поблизу Ольвії рельєфі того ж часу із зображенням сцени жертвопринесення⁵. Мода у давнину змінювалася повільно і довжина гіматія залишалася незмінною до римського часу, як це видно з ольвійського надгробного рельєфу I ст. н. е.⁶ З деяких висловлювань давньогрецьких авторів можна зробити висновок, що плащ саме такої довжини вважався пристойним для громадянина, починаючи з V ст. до н. е. Плутарх (*Alc.* 16, 1) описує як висміювали Алквіада за те, що його плащ волочився по підлозі, тим самим нагадуючи жіночий одяг. За це саме Демосфен ганив свого супротивника Есхіна (*XIX, 314*). Надто короткий плащ вважався афінянами прикметою сільської людини (*Theophr. Char.* IV, 4—5). Напевне, і ольвіополіти не всі і не завжди носили гіматії однакової довжини, однак на парадних зображеннях, зразками яких є присвячувальні й надгробкові стели, довжина гіматіїв витримана відповідно до вимог загальногрецької норми.

У класичний період плащ у парадному одязі мав повністю обвивати ліву, зігнуту у лікті руку, залишаючи вільною правицю. Так зображений гіматій на знайдений в Ольвії довізній чоловічій статуї другої чверті IV ст. н. е.⁷ Лише пізніше з цього правила почали робити винятки. Есхін (*I, 26*) писав, що він першим публічно виступив перед народом, не тримаючи лівої руки під плащем. Однак ревнителі суворих правил, яким був його сучасник Фокіон, не дозволяли собі у місті «випростувати руки з-під плаща» (*Plut. Phoc.* 4, 2).

У Північному Причорномор'ї звичай носити гіматій, залишаючи вільними обидві руки, не витіснив попередню моду не лише в елліністичну, а й у римську добу, про що свідчать численні зображення на херсонеських і боспорських надгробних стелах. Серед ольвійських звернемося до згаданої вище стели I ст. н. е., що відтворює чоловіка у гіматії, який щільно обвиває зігнуту в лікті й притиснуту до грудей правицю⁸.

За стелюю ситонів можна судити, що в елліністичний період офіційний костюм ольвіополітів припускав два зразки носіння гіматіїв. У трьох ситонів плащ драпіровано за класичним зразком, закриваючи весь тулуб і залишаючи вільною лише одну руку, а у двох накинута плащ не закриває рук. Тут відбиті два головних принципи драпірування гіматія. Перший полягав у тому, що плащ — прямокутний шматок тканини — спочатку перекидався через ліве плече, потім зліва направо його обвивали навколо спини, перекидали через праву руку й груди, а кінець — через ліве плече — знову на спину. Це називалося «одягтися праворуч». Так задрапіровано гіматій на класичних грецьких статуях, наприклад на Софоклі з Латеранського музею і на довізних пам'ятках образотворчого мистецтва, знайдених в Ольвії.

Описуючи грецький одяг вчені називають лише таке, правобічне, драпірування⁹. Однак як видно із стели ситонів, а також із згаданої вище надгробної стели I ст. н. е. гіматії драпірували і в протилежний бік. Ця особливість простежується і в парадних зображеннях з інших міст Північного Причорномор'я. Наприклад, гіматії задрапіровані ліворуч на боспорській статуї так званого поета й на херсонському надгробку¹⁰.

Пояснюється це, напевне тим, що в гарно задрапірованому гіматії не можна було нічого робити руками, отже, не було особливої необхідності залишати вільною саме правицю. Судячи із зображень, лі-

⁵ *НО.—Л.*, 1968.— С. 87.— № 29.— Табл. 48; *Русяева А. С.* Земледельческие культы Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 43.— Рис. 23.

⁶ *Штительман Ф. М.* Античное искусство.— К., 1977.— № 145.

⁷ *Walldauer O.* Die antiken Skulpturen der Ermitage.— Berlin-Leipzig, 1928.— S. 49.— № 34.

⁸ *Терракоты Северного Причерноморья // САИ.— 1970.— Г I—II.— С. 34.*

⁹ *Vieber M.* Op. cit.— S. 30; *Geddes A.* Op. cit.— P. 312.

¹⁰ *Соколов Г. И.* Античное Причерноморье.— Л., 1978.— С. 127, 161.

вобічне драпірування було більш поширеним у містах Північного Причорномор'я, ніж у Греції.

Як видно із стели ситонів, в Ольвії подібно до мешканців грецьких міст гіматій носили або поверх хітона, або на голому тілі. Свідченням останнього є зображення чоловіка на стелі із сценою жертвопринесення. Якими були кольори чоловічих гіматіїв в Ольвії не відомо. Заможні ольвіюполіти мали, ймовірно, пурпурові гіматії, тому що їх митрополія славилася виготовленням одягу саме такого кольору¹¹.

Чоловічий хітон добре простежується на середньому ситоні, у якого плащ задрапірований по-іншому так, що залишилася відкритою більша частина тіла. Хітон має невеликий трикутний виріз на шиї, рукави, що покривають половину передпліччя. За формою складок на рукавах і грудях можна судити про те, що хітон чимось скріплений на плечах, хоч на зображенні цього не видно, або зашитий чи застібнутий фібулою, булавкою або за допомогою гудзиків. З археологічних знахідок елліністичної Ольвії відомі всі ці види застібок. Зображення чоловіків, одягнених лише в короткі хітони, представлені на неопублікованому довізному мармуровому рельєфі (Археологічний музей АН УРСР, інв. № 1862) і на двох місцевих розписних вазах III ст. до н. е. На одній з них—Гермес у підперезаному по талії хітоні рожевуватого кольору, на іншій—одягнений у хітон воїн із щитом, що б'ється з ворогом¹². Знайдений 1974 р. на околиці Ольвії рельєф належить до періоду класики і відтворює спішеного вершника поруч з конем. Вершник одягнений у хітон з численними складками, що доходить до середини стегна і підперезаний поясом по талії. На вигляд він близький до хітонів воїнів на надгробній стелі IV ст. до н. е., знайдений 1985 р. на Таманському півострові¹³.

Таким чином ольвійські вази й рельєф дають відомості про одяг, який носили під час подорожі і на полюванні. У теплу погоду надягали лише хітон, а в холодну накидали ще короткий плащ, який не доходив до колін. Подібно до гіматія короткий плащ можна було надягати не лише поверх хітона, а й на голе тіло. Зображення такого плаща збереглося на фрагменті довізного мармурового фриза IV ст. до н. е., що прикрашав ольвійський храм. Один із урочистої процесії богів одягнений у короткий плащ, накинутий через ліву руку на голе тіло¹⁴. Напевне, у короткий плащ, закріплений на правому плечі, одягнений і Харон на згаданому вище розписові (який, на жаль, погано зберігся) ольвійської елліністичної вази з Гермесом, що супроводжує померлу дівчинку до переправи через Лету.

Під час праці греки надягали різновид хітона — ексоміду, що скріплювалася на лівому плечі, залишаючи вільною всю праву половину грудей. Ексоміди виготовляли з грубої тканини або шкіри. На вівтарі, представленому на стелі ситонів, зображено одягненого в таку ексоміду чоловіка, котрий готується зарізати жертвовного барана (рис. 1).

Проте легка ексоміда не годилася для ольвіюполітів у холодну пору року, яка у Північному Причорномор'ї була суворішою і тривалішою, ніж у Греції. Уявлення про повсякденний їх одяг можна скласти за однією порівняно недавно опублікованою теракотою елліністичної доби¹⁵. Ольвійський майстер зобразив людину з густою шапкою волосся й грубим бородатим обличчям; одягнену у довгі штани й сорочку, що доходить до половини стегна, яка веде величезного бика. Сорочку можна трактувати як модифікацію хітона; штани є частиною одягу, запозиченого у сусідніх варварських племен, чия одіж більше, ніж грецька була пристосована до місцевого клімату.

¹¹ *Кобылина М. М.* Милет.— М., 1965.— С. 29.

¹² *Зайцева К. И.* Ольвийская расписная керамика эллинистической эпохи // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 98—100.

¹³ *Савостина Е. А.* Античное поселение Юбилейное I на Тамани // СА.— 1987.— № 1.— С. 63.— Рис. 5.

¹⁴ *Античные* государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— Табл. 41.— № 5.

¹⁵ *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— К., 1982.— С. 127.— Рис. 49.

Рис. 2. Рельєф із зображенням Кібели
III ст. до н. е. (фото).

Жіночий одяг. На відміну від чоловічого, жіночий одяг завжди був довгим, повністю закривав ноги. У жінки, що сидить, виступали лише носки взуття, як, наприклад, у богині із стели ситонів, на довізних і місцевих зображеннях Кібели, яка сидить на троні (рис. 2). У короткому хітоні зображено лише Артеміду—мисливицю та амазонку. Ольвіополіти були знайомі з такими зображеннями, про що свідчать мармурова статуя Артеміди й розписні вазі зі сценами амазономохії. Серед них найкраще збереглася аттична червонофігурна пеліка IV ст. до н. е.¹⁶ У реальному житті короткі хітони носили танцівниці, але нам нічого не відомо про них у Ольвії. Можливо, браслети біля ніг, що іноді трапляються в жіночих похованнях¹⁷, можна розглядати як посереднє свідчення більш короткого жіночого вбрання, ніж те, що є на всіх зображеннях. На пам'ятках мистецтва з Ольвії жінки зодягнені або лише в хітон, або ще й в накинутий на нього гіматій. Лише Афродіта зображена у плащі на голе тіло, а також фігура жінки, що приносить жертву на елліністичних теракотових вівтариках місцевої роботи (Археологічний музей АН УРСР, інв. № 1129, 1130). Можливо, так одягалися деякі жриці.

Хітони в абсолютній більшості випадків підперезані поясом під грудьми й спадають прямими складками до підлоги. Це видно на місцевих теракотових статуєтках жінок, що стоять, зображенні Артеміди з теракотової форми, напівфігури Кори-Персефони, на фрагменті до-

¹⁶ Штігельман Ф. М. Вказ. праця.— № 52, 63, 64.

¹⁷ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. // ИАК.— 1906.— № 13.— С. 149.

Рис. 3. Терракотова напівфігура Кори-Персефони. III ст. до н. е. (фото).

візної мармурової статуї III ст. до н. е.¹⁸ Зрідка на хітонах відсутній пояс,—наприклад, на ранньоелліністичній теракоті Афродіти з яблуком¹⁹, або на служниці із згадуваної уже вази з Гермесом і Хароном. Іноді поверх довгого надягали інший коротший, до стегон хітон. У такий спосіб зодягнена жінка, що стоїть за кріслом на надгробному аттичному рельєфі з ольвійського некрополя²⁰. Хітони найчастіше не мають рукавів, скріплені на плечах великими гудзиками чи брошками. Найчіткіше їх видно на напівфігурі Кори-Персефони, зробленої ольвійськими майстрами у III ст. до н. е. (рис. 3). Сколотий хітон має

глибокий трикутний виріз з облямівкою. Подібний виріз спостерігається на ольвійській теракоті Кібели²¹. Такий трикутний виріз не лише викроювався, його можна було створити також вільним драпіруванням тканини і напуском складок верхньої частини хітона. Подібна модель зустрічається і на довізних, і на місцевих зображеннях (богиня на стелі ситонів). На грудях форма хітона могла розміщатися не лише трикутником, а й рівною або трохи вигнутою лінією. У такий хітон одягнена служниця на згаданій вище ольвійській вазі та на деяких статуєтках місцевого виготовлення²².

Хітони з вузькими довгими (до кисті) рукавами представлені набагато частіше, ніж безрукавні. Вони зустрічаються і на довізних, і на місцевих виробках²³. Ольвійський майстер залишив зображення жінки у високо підперезаному хітоні з довгими рукавами; її руку дещо нижче ліктя, прикрашає витий незімкнутий браслет. Отже, зображено парадний костюм, і можна припустити, що хітони з довгими рукавами, поряд з безрукавними, в Ольвії носили як нарядний одяг. Існували також ошатні хітони з напівдовгими рукавами, що закінчувалися нижче ліктя (пор. напівфігуру Деметри з Феодосії²⁴), але їх зображення відсутні серед ольвійських знахідок.

Поверх хітонів жінки, так само як і чоловіки, надягали плащі різної довжини. Іноді вони обвивали все тіло до самих ніг (пор. місцеву теракоту жінки, що сидить на ложі²⁵), але найчастіше плащ спускався нижче колін на різну висоту, не сягаючи землі (пор. гіматій богині на стелі ситонів, жінки на стелі із сценою жертвопринесення на теракотах²⁶). Існували й коротші плащі, що закінчувалися на середині стегна, їх ще називають покривалами²⁷. Жіночі плащі драпірувалися так само, як і чоловічі, тобто повністю обвивали все тіло, закриваючи руки (пор. жінку на рельєфі із жертвопринесенням), або охоплювали лише одне плече, закриваючи повністю тіло нижче талії²⁸. Відмінність у драпіруванні гіматія полягала у більш різноманітному розташуванні скла-

¹⁸ *Терракоты* ... — С. 42.— № 31.— С. 53.— № 44; *Русяева А. С.* Земледельческие культы ... — С. 19.— Рис. 5; *Фармаковский Б. В.* Указ. соч.— С. 178.

¹⁹ *Терракоты* ... — С. 45.— № 32.

²⁰ *Соколов Г. И.* Указ. соч.— № 21.

²¹ *Терракоты* ... — С. 54.— № 50.

²² *Там же.*— С. 43.— № 11, 14.

²³ *Там же.*— С. 52.— № 35.— С. 45.— № 3.

²⁴ *Там же.*— С. 79.— № 1.

²⁵ *Там же.*— С. 47.— № 53.

²⁶ *Там же.*— С. 47.— № 54.— С. 48.— № 56, 57.

²⁷ *Там же.*— С. 53.— № 47.

²⁸ *Там же.*— С. 42.— № 31.

док плаща, у можливості варіювати його довжину, а також, ймовірно, у якості тканини.

Залишки фарби на теракотових статуетках дають певну уяву про забарвлення жіночого одягу. Улюбленим сполученням були блакитний і рожевий кольори або їх більш яскраві варіанти: червоний і синій. При блакитному хітоні одягали рожевий або червоний гіматій, і навпаки. На напівфігурі Кіри-Персефони хітон блакитний, на одній статуетці Кібели червоний, на іншій теракоті Кібели й на фігурі жінки, що стоїть, — рожевий, плащ Деметри — синій²⁹. Іноді червоний і блакитний кольори поєднувалися в одному виді одягу. Гіматій Афродіти на теракоті місцевого виробництва розписано червоними й блакитними смугами³⁰. Сполучення цих кольорів у одязі притаманне не лише для ольвійських теракот, а й для подібних виробів з інших грецьких полісів. Наприклад, на аттичній теракоті IV ст. до н. е. з Феодосії зображено дівчину в одязі блакитного і червоного кольорів³¹.

Певна річ, цими кольорами не обмежувалося розфарбовування жіночого одягу. Хітон і гіматій на одній з ольвійських теракот Кібели, наприклад, має прями смуги з трикутним завершенням знизу; чергуються смуги жовтого, бузкового, чорного і червоного кольорів³². На темно-сірих з фіалковим відтінком хітонах служниці і дівчинки з розписної ольвійської вази видно широкі поздовжні коричневі смуги. Часто іншим кольором виділялися краї одягу. Край гіматія Кібели оздоблено чорною й червоною смугами, блакитна і пурпурова кайма обрамлює жіночий гіматій на елліністичній теракоті місцевої роботи³³.

На жаль, образотворче мистецтво не дає повного уявлення про всі види одягу, не кажучи вже про його деталі. Це насамперед стосується жіночого вбрання. У дорогі тканини парадного костюма влітали золоті нитки, а краї розшивали бісером, золотими й бронзовими бляшками, розсипи яких зустрічаються біля рук і ніг небіжчиків³⁴. З IV ст. до н. е. у Ольвії існувало місцеве виробництво бляшок з головами Медузи й Деметри та геометричним орнаментом³⁵.

В Ольвії знайдено срібний медальйон із зображенням Афродіти й еротів³⁶. Подібні медальйони неодноразово траплялися у жіночих елліністичних похованнях Херсонеса й Боспора, а також у Греції³⁷. Вони скріплювали перехрестя стрічок-перев'язок на хітоні посеред грудей³⁸. Така перев'язка з медальйоном зображена на згаданій уже елліністичній статуї Артеміді з Ольвії. Медальйон з ольвійського поховання свідчить на користь певного способу драпірування хітона, подного в багатьох грецьких полісах, зокрема Північного Причорномор'я.

Дитячий одяг. Зразки дитячого одягу представлені на кількох пам'ятках образотворчого мистецтва з Ольвії елліністичного часу. Серед них як місцеві, так і довізні вироби. До перших належить розписна ваза зі сценою проводів померлої дівчинки до човна Харона і теракота, що зображає дівчинку з собачкою³⁹. Довізні вироби — тангрська

²⁹ Руслева А. С. Земледельческие культуры ... — С. 56, 62; *Терракоты* ... — С. 43.— № 14.— С. 44.— № 18.— С. 48.— № 56.

³⁰ Там же.— С. 45.— № 30.

³¹ Там же.— С. 81.— № 18.

³² Руслева А. С. Античные терракоты ... — С. 84.

³³ Там же.— С. 87; *Терракоты* ... — С. 48.— № 57.

³⁴ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя в древней Ольвии в 1901 г. // ИАК.— 1903.— № 8.— С. 90; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.— К., 1974.— С. 103.

³⁵ Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП АН УРСР.— К., 1958.— Т. 7.— С. 53.

³⁶ Орешников А. В. Несколько замечаний о древностях, найденных в Парутине в 1891 г. // Древности. Труды имп. Археологического о-ва.— М., 1894.— Т. 15.— Вып. 2.— С. 2.

³⁷ Максимова М. И. Артюховский курган.— Л., 1979.— С. 68. *Amandry P. Collection of Helene Stataios.*— Strassburg, 1953.— P. 99.

³⁸ Максимова М. И. Указ. соч.— С. 69.

³⁹ *Терракоты* ... — С. 41.— № 28.

статуетка хлопчика й мармурова фігура дівчинки — створені іонійським майстром на замовлення ольвіополіта⁴⁰.

На місцевих зображеннях діти одягнені тільки в хітони, що взагалі типово для дитячих зображень елліністичної доби⁴¹ (пор., наприклад, теракотову статуетку дівчинки, що сидить на табуретці, з Херсонеса⁴²; вона одягнена в довгий, підперезаний під грудями хітон з короткими рукавами). На ольвійській вазі дівчинку намальовано також у довгому хітоні, а на теракоті зображено в короткому безрукавному, скріпленому на плечах. За формою дитячі хітони не відрізняються від дорослих. За ольвійською теракотою можна судити, що маленькі дівчатка і хлопчики могли надягати короткий хітон, але з юного віку він залишався лише в одязі хлопчиків.

З ранніх літ діти також носили плащ. Із зображень видно, що потрібна була неабияка вправність, аби плащ був правильно одягнений, не спадав при рухах і розміщувався гарними складками. Танагрська теракота з Ольвії представляє напівоголеного хлопчика в плащі. На мармуровій статуетці — дівчинка в хітоні і в гіматії, задрапированому так само, як на дорослих жінках. О. І. Воциніна вважає, що це ідеалізований портрет померлої дочки ольвіополіта.

Головні убори чоловіків рідко представлені на ольвійських археологічних знахідках. Фахівці грецького костюма стверджують, що чоловіки надягали капелюхи лише під час подорожей або сільськогосподарських робіт, а в місті ходили з непокритою головою⁴³. Чоловічі капелюхи поділялися на два види: крилаті петаси, що часто зображувалися на вершниках, і шапки типу повстяних ковпаків. Обидва зразки головних уборів збереглися на ольвійській розписній вазі: Гермес — у петасі, а Харон — у ковпаку. У невеликій круглій шапочці зображено чоловіка на ольвійській елліністичній теракоті⁴⁴. Схожі пласкі маленькі шапочки на дитячих голівках трапляються на теракотах, знайдених в Ольвії. Як і головні убори Гермеса і Харона, ці шапочки близькі до зображень з інших грецьких міст⁴⁵.

Жінки зображувалися з покритими головами набагато частіше, ніж чоловіки. Головним жіночим убором правила горішня частина плаща чи покривала, про що йшлося вище, при розгляді способів носіння жіночого гіматія. Плащ, накинутий на голову, можна бачити на багатьох творах ольвійських майстрів: на богині зі стели ситонів, на жіночій фігурі рельєфа із сценою жертвопринесення, на низці теракот⁴⁶. Подекуди плащ щільно покриває голову й шию, найчастіше — він вільно накинутий і не закриває шиї й хітона.

На багатьох грецьких теракотах елліністичного періоду жінки зображуються в пласких капелюшках з гострим виступом посередині⁴⁷, але в Ольвії таких зображень не виявлено, тому невідомо, чи проникла туди ця мода.

Взуття. Від взуття ольвіополітів не залишилося жодних матеріальних решток, а зображення дають дуже бідну інформацію. Високі (напевне, м'які) чоботи, що сягали колін, можна розрізнити на фігурі Гермеса з ольвійської розписної вазі. Суворі зими Північного Причорномор'я змусили греків перейняти взуття у місцевого люду. Його зображення зустрічаються на боспорській скульптурі й у живописі⁴⁸. Скіфське взуття (скіфіки) носили не лише в колоніях, а й у самій Греції, про що згадується у фрагментах творів Алкея (№ 103) й Лісія (№ 605). Виходячи з того, що Алкей мовить про зав'язування скіфіків, ймовір-

⁴⁰ Там же. — С. 55. — № 59; Воциніна А. И. Статуетка девочки из Ольвии // СА. — 1958. — № 28. — С. 114. — Рис. 1.

⁴¹ Там же. — С. 120.

⁴² Терракоты... — С. 76. — № 43.

⁴³ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁴ Руслева А. С. Античные терракоты... — С. 126.

⁴⁵ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁶ Терракоты... — Табл. 23. — № 1, 2, 6, 33.

⁴⁷ Bieber M. Op. cit. — S. 24.

⁴⁸ Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 236.

но, йдеться про невисокі м'які чобітки, які перев'язували на щиколотці. У таких чобітках бачимо скіфів на золотій пекторалі IV ст. до н. е. із Товстої Могили ⁴⁹.

У теплу пору чоловіки й жінки звичайно носили сандалії. Їх дерев'яна або шкіряна підошва прив'язувалася до ступні стрічками чи ремінцями. В Ольвії знайдено сіроглиняну посудину II ст. до н. е. у вигляді ступні в сандалії з пропущеними поміж пальцями ремінцями ⁵⁰. Про те, що в Північному Причорномор'ї носили сандалії, свідчать знахідки дерев'яних і шкіряних підошов на Боспорі, а також взуття на скульптурах, що зображують боспорян ⁵¹. Боспорська шкіряна сандалія III ст. до н. е. була склеєна з 11—12 шарів шкіри темного кольору й оздоблена золотим орнаментом. На ольвійських теракотах взуття зображувалося рідко і дуже узагальнено: з-під довгого хітона виступають лише тупі носки взуття, форму якого визначити неможливо.

В цілому можна сказати, що греки, особливо чоловіки, багато ходили босоніж: на більшості скульптур і розписів взуття на ногах відсутнє. В домі взагалі не було прийнято носити взуття. Платон описує, як при вході в дім слуги знімали з гостя взуття і обмивали водою ноги (*Symp.* 213 b).

Прикрас. Костюм ольвіополітів майже завжди доповнювався прикрасами. Багато з них добре збереглося, тому ця частина вбрання відомо найбільш детально. Деякі прикраси носили і чоловіки, і жінки, інші — виключно жінки, причому з дитячих років. До перших відносилися вінки, стрічки і пов'язки, а також каблучки і персні. До других — сережки, намиста, браслети.

Поряд з декоративною функцією перша категорія прикрас відіграла також утилітарну роль. Пов'язки й стрічки утримували волосся чоловіків під час роботи й гімнастичних вправ, а жінки часто робили зачіски, закручуючи волосся за стрічку на потилиці або навколо голови. Персні з вирізьбленими на них зображеннями правили печатками їх власникам для запечаткування скринь, комор, посудин з вином і продовольством, дверей кімнат, куди не бажали когось допускати без власного дозволу. Відбиток печатки був посвідченням при переданні листів і товарів, а також ставився на особистих речах: посуді, стригилях, грузилях тощо.

Стрічки і пов'язки можна уявити лише за їх зображеннями, оскільки вони виготовлялися з тканини і шкіри, що зотлівають у землі. На розписаних ольвійськими майстрами вазах вузькі стрічки зустрічаються зав'язаними бантами з довгими кінцями ⁵². Саме так зав'язано червону стрічку у волосі Кори-Персефони на теракоті III ст. до н. е. ольвійського виробництва (рис. 3). Вузьку стрічку, на яку жінки закручували волосся, зображено на ольвійських монетах IV ст. до н. е. з профілем Деметри ⁵³.

У побуті греки широко використовували вінки з живих квітів, листя й гілок рослин. Без вінків було немислимим святкування весілля, народження, дружні застілля. Проводжаючи людину в останню путь, греки увінчували її голову вінком. З елліністичної доби поховальні вінки виготовляли з бронзи, дерева й коштовних металів. Їх залишки трапляються в ольвійських похованнях ⁵⁴. Вінки імітують листя живих рослин. Скляні зелені й білі ягідки (іноді з позолотою) зображують плоди лавра й оливи.

Про вінки в Ольвії відомо також із зображень на монетах і згадок про них в почесних декретах (наприклад, декрет III ст. до н. е. на

⁴⁹ Штігельман Ф. М. Вказ. праця.— № 167.

⁵⁰ Фармаковський Б. В. Раскопки некрополя... — Рис. 47.

⁵¹ Соколовский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— Табл. 36.— № 6; Соколов Г. И. Указ. соч.— № 132, 176.

⁵² Зайцева К. И. Указ. соч.— С. 102, 105.

⁵³ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— № 80, 84.

⁵⁴ Парович-Пешикан М. Указ. соч.— С. 182, 187, 205, 209.

честь двох синів херсонесіта Аполлонія, котрі за заслуги перед Ольвією були нагороджені золотими вінками, так само, як у минулому їх батько⁵⁵). У напису мовилося, що декрет оголошено в театрі під час святкування Діонісій, щоб про це знали всі громадяни. Нагородження в театрі взагалі було характерним для грецьких полісів: про це, наприклад, неодноразово згадує Демосфен у промові «Про вінок».

Аналогії з іншими грецькими полісами у поховальному обряді, а також у приводах і обстановці нагородження вінками дозволяють з упевненістю вважати, що ольвіюполіти надягали вінки й в інших випадках, коли це було прийнято в Греції. Однак набір рослин для вінків через більш суворий клімат тут був іншим. Ольвіюполіти не могли використовувати такі улюблені греками рослини, як лавр і мірт. Із запису Феофраста відомо, що грекам дуже їх не вистачало в Північному Причорномор'ї, а спроби акліматизувати ці рослини закінчилися невдачею (*Hist. plant.* IV, 53). Все ж багато улюблених греками квітів і чагарників природа Північного Причорномор'я давала можливість вирощувати.

Інші види прикрас добре відомі з розкопок. Ті з них, що виявлені під час археологічних досліджень некрополя, зібрані в книжці М. Парович-Пешикан, а відомості про коштовності з хижакських дореволюційних розкопок розпорошені по різних вітчизняних і зарубіжних виданнях. Ці знахідки доповнюють деякі зображення й ливарні форми для прикрас. Останні свідчать про масове виробництво браслетів, каблучок, сережок і намиста з бронзи, олова, свинцю й низкопробного срібла⁵⁶. І довізні, й місцеві прикраси в абсолютній більшості випадків мають близькі аналогії в інших містах Північного Причорномор'я й у самій Греції. Наприклад, кільцеподібні сережки із звіриними голівками поширені в Ольвії з IV ст. до н. е. Знайдено довізні, тонкого виконання золоті сережки з голівками левів і газелей⁵⁷. За їх зразком місцеві майстри вирізували ливарні форми для виготовлення сережок з голівками левів та змії⁵⁸.

У III ст. до н. е. у кольоровій гаммі грецьких прикрас сталися суттєві зміни⁵⁹, що унаочнюють ольвійські знахідки. Складне намисто доби класики й еллінізму було переважно синім, бірюзовим та жовтим, пізніше його замінило намисто з глухого червоного, жовтого, сіро-блакитного й світло-зеленого скла, а також із прозорого бузкового й жовтого. З'являється техніка внутрішнього золочення скляних намистин, які довозили й у Ольвію⁶⁰.

До III ст. до н. е. металеві сережки і намисто були монохромними, тому їх цінність, художні якості визначалися тонкою роботою, доброю поліровкою, оздобленням у техніці зерні й філіграні, часом вставками з блакитної емалі. Елліністичні майстри вперше почали вставляти кольорове каміння до каблучок і сережок, а також роздвічувати камінням і склом браслети й намисто з коштовних металів. Таких виробів небагато серед ольвійських знахідок. Наприклад, золота каблучка з альмандіном, на якому вигравіровано атрибуту Деметри — колоски й маки; кругла золота сережка, також прикрашена альмандіном і підвіскою у вигляді палиці Геракла⁶¹, масивний золотий браслет з хижакських розкопок⁶². Зроблений в останній чверті II ст. до н. е., він був оздоблений золотою зерню, вставками з кольорової пасти й дв'ятьма коштовними каменями.

⁵⁵ *НО.* — № 28.

⁵⁶ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 40—60; *Лейпунська Н. О.* Ливарні форми з Ольвії // *Археологія.* — 1984. — № 45. — С. 68—75.

⁵⁷ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 154; *Hoffman H., Davidson P.* Greek Gold from the Age of Alexander. — Boston, 1966. — P. 142.

⁵⁸ *Фурманська А. І.* Вказ. праця. — С. 49—50; *Лейпунська Н. О.* Вказ. праця. — С. 34.

⁵⁹ *Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982. — С. 46.

⁶⁰ *Там же.* — С. 57. — ОЛ 32, 59.

⁶¹ *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии ... — С. 154. — Рис. 102.

⁶² *Depert-Lippitz B.* Griechischer Goldschmuck. — Mainz-am-Rhein, 1985. — S. 292. — Taf. 224.

Чудові приклади нового поліхромного стилю являють собою два ольвійських намиста з багатокольоровими підвісками-метеликами. Обидва вони завершуються чотирирядними золотими ланцюжками. У першому до ланцюжка підвішено лише підвіску (рис. 4), в другому центральна частина прикрашена кількома каменями і скельцями, до крайніх скелець на тонких ланцюжках прикріплені метелик (рис. 5). Знайдене під час хижачьких розкопок намисто з приватних дореволюційних колекцій вивезене за кордон: перше зберігається у приватному зібранні в Цюриху, друге, як і згадуваний вище браслет,— в галереї Вальтера у Балтіморі (США).

За технікою виготовлення намисто належить до II ст до н. е.⁶³ У науковій літературі ольвійське й аналогічне намисто з метеликами з Херсонеса та Рима датують I ст. до н. е.— I ст. н. е. Підставою для цього є монети, знайдені в похованнях разом з намистом. Ольвійську монету з Аполлоном на аверсі й кіфарою на реверсі, що має надкарбівку, датували раніше I ст. н. е.⁶⁴

Нині вона передатована серединою II ст. до н. е., отож, час її випуску підтверджує визначення часу виготовлення ольвійського намиста за прийомами ювелірної техніки⁶⁵.

У дещо видозмінених формах ці прикраси носили в містах Північного Причорномор'я і в ранньоримський період. У них грецька ювелірна техніка поєднується з невласливим античному мистецтву зображенням метелика. Напевне, це були вироби майстрів еллінізованого Сходу. З елліністичних держав до Північного Причорномор'я надходили й інші прикраси. Наприклад, в Ольвії та інших північнопричорноморських містах знайдено персні з профілем Арсіної, дружини царя Єгипту Птолемея⁶⁶.

Таким чином, всі розглянуті джерела свідчать, що ольвіополіти носили грецький одяг і прикраси. Однак ці джерела відбивають лише урочистий бік життя. Значча частина залучених до нашої теми творів мистецтва зображувала богів, зовнішній вигляд яких мислився греками як ідеальний людський образ. Тому знайомство з цими творами дає уявлення про те, якою в очах ольвіополітів була зразкова одіж — вона не відрізнялася від загальногрецької моди відповідної доби. Це ясно не лише при порівнянні місцевих і довізних зображень, а й за матеріальними залишками парадного одягу, який носили в Ольвії. Наочний приклад — знахідка елліністичного медальйона, що скріплював перев'язку

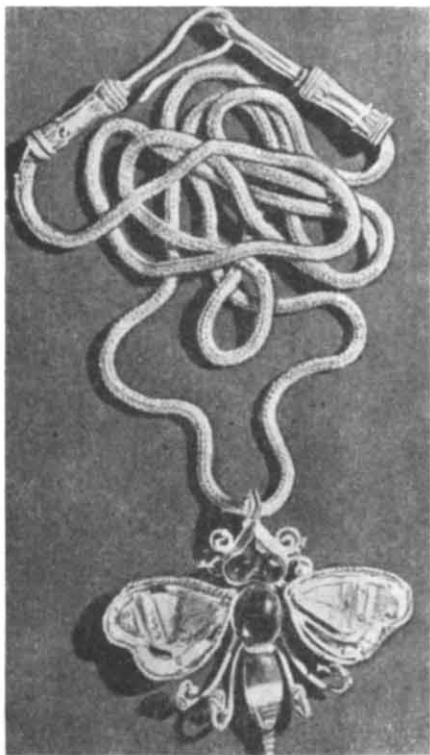

Рис. 4. Намисто з метеликом з приватного зібрання в Цюриху. II ст. до н. е. (фото).

⁶³ Schefold K. Meisterwerke griechischer Kunst.— Basel-Stuttgart, 1960.— S. 316; Ruxer M., Kubszak J. Naszyjnik Grecki w okresie hellenistycznym i rzymskim.— Warszawa-Poznań, 1972.— P. 221; Deppert-Lippitz B. Op. cit.— S. 283.

⁶⁴ Орешиников А. В. Указ. соч.— С. 2.

⁶⁵ Анохин В. А. Указ соч.— С. 110 — № 282—291; Скражинская М. В. О датировке группы украшений из Северного Причерноморья // Проблемы истории та археології давнього поселення Української РСР (Тези доповідей XX республіканської конференції. Одеса, 1989).— К., 1989.— С. 209.

⁶⁶ Неверов О. Я. Группа эллинистических бронзовых перстней из собрания Эрмитажа // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 110.

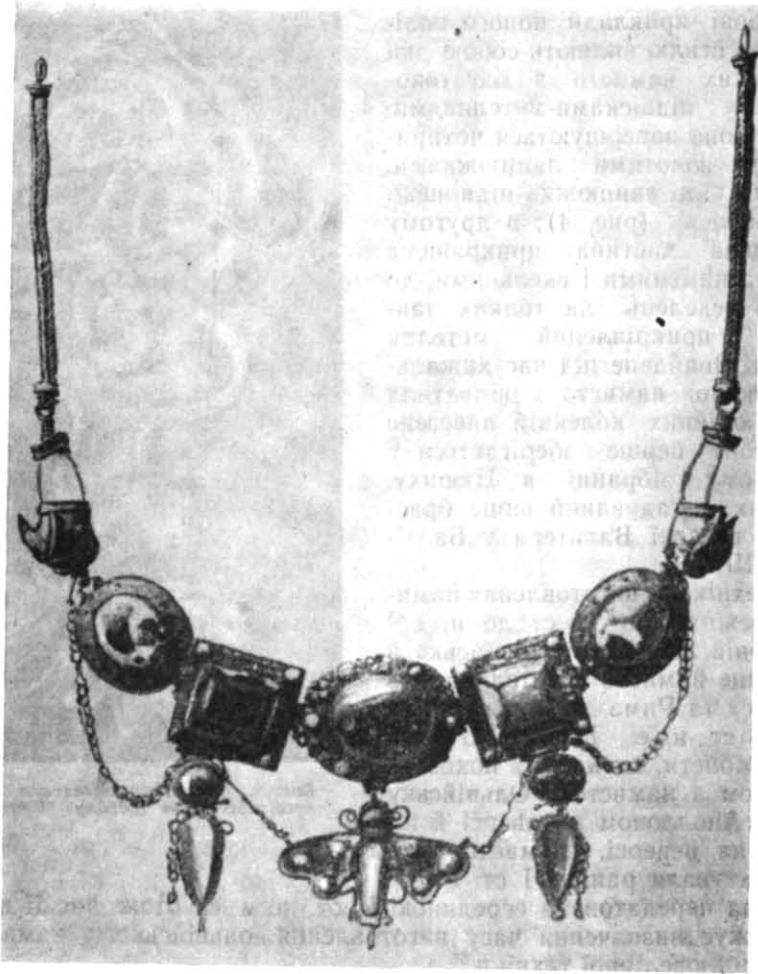

Рис. 5. Намисто з метеликом із галереї в Балтіморі (США). II ст. до н. е. (фото).

на жіночому хітоні, а також зображення подібних медальйонів на грудях довізної статуї Артеміди.

Одяг на зображеннях реальних людей також парадний. У гарно задрاپірованому великому гіматії чоловіки й жінки майже нічого не могли робити руками і мали триматися так, щоб драпірування не втрачало форми⁶⁷. Гіматій був необхідною належністю одягу магістратів при виконанні службових обов'язків (стела ситонів), парадний одяг — під час відправлення урочистих релігійних церемоній (стела зі сценою жертвопринесення). В хітоні й гіматії громадянин відвідував агору й театр, оратори виступали перед народом. Нагадаємо, що ольвійська агора відкрита розкопками О. І. Леві та О. М. Карасьова, а про існування театру відомо з написів⁶⁸.

На надгробних рельєфах і статуях майстер створював ідеалізований образ небіжчика у парадному одязі. Набір прикрас у похованнях також відповідав вимогам до парадного вбрання. Нечисленні теракотові статуетки жінок, що зображували не богинь, а реальних людей, також дають зразки пишно вбраних гречанок. Нам пощастило виділити єдину відмінність від прийнятого у Греції носіння костюма: чоловіки драпірували гіматії ліворуч, що на грецьких зображеннях трапляється надзвичайно рідко й вважається аномалією⁶⁹. Це підтверджується однією сценкою з комедії Арістофана «Птахи» (вірші 1567—

⁶⁷ Geddes A. Op. cit.— P. 324.

⁶⁸ ІРЕ, 1².— № 25; НО.— № 28.

⁶⁹ Geddes A. Op. cit.— P. 324.

1573). Бог Посейдон закидає варварському богові Трибаллові: «Ти що ж на ліве плече накинув плащ? На праве спрямує його за правилами! Біда з тобою! Почвара в послі богами вибирається!» Однак у містах Північного Причорномор'я в елліністичний та римський періоди драпірування плаща в певний бік не вважалось обов'язковим. Відомо, що значна кількість людей народжується лівшами. Тому можна припустити, що драпірування праворуч чи ліворуч вибирали в залежності від того, яку руку було важливо залишити вільною.

В цілому, виходячи із зображень, в Ольвії, як і в Греції, вільний громадянин мав уміти гарно носити плащ. Для Греції крім зображень існують про це й писемні свідчення. Наприклад, у діалозі Платона «Теет» (175 е) зазначається, що вільна людина знає, як належить перекинути плащ через плече.

Отже, парадний одяг — це ще й показник належності людини до елліністичної спільності. Водночас у греків, на відміну від римлян, не було встановлено різниці щодо одягу різних соціальних прошарків суспільства⁷⁰. В елліністичну добу елліном вважався не лише грек за національністю, а й кожна вільна людина, що добре розмовляла грецькою і засвоїла грецьку культуру⁷¹. Для громадян грецьких міст Північного Причорномор'я, що перебували в оточенні місцевих племен, одяг був одним з найважливіших видимих символів належності до елліністичного світу. Цим пояснюється те, що в офіційній святковій обстановці ольвіюполіти носили виключно грецький костюм.

Напевне, в домашніх умовах і під час праці в холодну пору року греки з раннього часу використовували частково одяг місцевих племен як більш пристосований для умов Північного Причорномор'я. Це було також закономірним, так само, як і будівництво утеплених підземних приміщень в будинках, що в цілому зводились в Ольвії за грецькими нормами. Таке ставлення до робочого одягу не суперечило звичаям метрополії. Адже в Греції вбрання бідних ремісників не відрізнялося від того, в який одягали рабів⁷², вихідців із різних країн. Отже, повсякденний одяг не вважався обов'язковим для певного народу чи соціального походження. Наше припущення підтверджується ольвійською теракотою сільського жителя з биком. На ній єдиний раз щастить розглядіти повсякденне вбрання селянина, вдягненого у штани. На боспорських зображеннях елементи місцевого одягу прослідковуються часто, причому вони стосуються головним чином чоловічого одягу. На стелі III ст. до н. е. з Керчі чоловік зодягнений у заправлені в чоботи штани, а під плащем у нього не хітон, а куртка⁷³. Як і ольвійська теракота, ця стела — дуже рідкісний приклад зображення деталей місцевого одягу на пам'ятках елліністичного періоду. Значно частіше ці риси трапляються, починаючи з I ст. н. е.⁷⁴

Таким чином, навіть про парадне вбрання ольвіюполітів можна дізнатися далеко не все. Наприклад, завжди розрізняється кольорова гамма чоловічого й жіночого одягу, однак залишки пофарбування збереглися в абсолютній більшості випадків тільки на жіночих зображеннях. Забарвлення одягу мало не лише естетичне значення; існували знакові кольори, що відповідали сумним і радісним подіям життя, про що також не існує жодних свідчень. Дуже мало можна сказати про тканини. Як і в інших греків, вони були головним чином вовняними. Величезна кількість кісток овець та кіз у всіх шарах городища свідчить, що сировина для вироблення тканин в Ольвії було вдосталь. Крім того, її метрополія Мілет славилася експортом чудових сортів вовни й тканини⁷⁵, так що колоністи привезли на нову батьківщину добрі на-

⁷⁰ Там же.— С. 326.

⁷¹ Сергеев В. С. История Древней Греции.— М., 1963.— С. 411.

⁷² Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V века до н. э.— Л., 1980.— С. 100, 101.

⁷³ Максимова М. И., Наливкина М. А. Скульптура // АГСП.— М., 1955.— С. 310.— Рис. 22.

⁷⁴ Цветаева Г. А. Указ. соч.— С. 236.

⁷⁵ Кобылина М. М. Указ. соч.— С. 29.

вички виготовлення одягу. Хоч основна частина вбрання у греків виготовлялася дома під керівництвом господарки, різноманітні плащі й хітони також продавали на ринку⁷⁶. Про імпорт одягу до Ольвії згадує Діон Христом (Or. XXXVI, 25).

На закінчення зазначимо, що в Ольвії було налагоджено виробництво одягу, прикрас і, ймовірно, взуття та головних уборів. Поряд з цим довозилося багато головним чином дорогих товарів цих видів. Про відмінності місцевих виробів від імпортних можна судити лише на підставі прикрас, які добре збереглися.

М. В. Скржинская

КОСТЮМ ОЛЬВИОПОЛИТОВ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

В статье предпринята попытка исследования костюма греков Северного Причерноморья. На археологических материалах из Ольвии показано, что сохранилось наибольшее количество сведений о парадной одежде и дополнявших ее украшениях. Парадный костюм ольвиополитов мало отличался от того, который носили в Греции. В домашнем же и рабочем одеянии с ранних времен появились заимствования у местного населения, что диктовалось более суровым, чем в Греции, климатом. Парадный костюм играл роль показателя принадлежности ольвиополита к эллинской общности и поэтому в классический и эллинистический периоды не допускал включения в него местных элементов. Дополнявшие костюм украшения были также греческими. Некоторые из них (повязки, ленты, и перстни-печатки) наряду с декоративной играли утилитарную роль. Венки, ленты, повязки, кольца и перстни носили и мужчины, и женщины. Серьги, бусы, браслеты входили только в женский убор.

В Ольвии было налажено собственное производство всех видов одежды и украшений. Наряду с этим немало дорогих украшений и, вероятно, костюмов импортировалось. Полное парадное одеяние мужчин и женщин включало хитон и большой плащ, гиматий, задрапированный так, что в нем почти ничего нельзя было делать. В парадном костюме ольвиополиты появлялись на агоре, в театре, на общественных и частных праздниках, а также во время исполнения государственных и религиозных обязанностей.

М. V. Skrzhinskaya

THE OLBIOPOLITE COSTUME OF HELLENISTIC EPOCH

An attempt is made to study the costume of Greeks from the North Black Sea area. Archeological materials from Olbia have shown that there is a lot of information on the full dress and accessory adornment. The full dress of Olbiopolites was little different from that of Greeks. The house dress and working clothes were borrowed from early times from natives due to a more severe climate than in Greece. The full-dress showed that the olbiopolite belonged to the Hellenistic community and so no inclusions of local elements were allowed in it in the classical and Hellenistic periods. The full dress is completed with Greek accessory adornments. Some of them (fillets, ribbons, seal-rings) played both a decorative and utilitarian part. Wreaths, ribbons, fillets, rings and seal-rings were worn both by men and women. Ear-rings, beads and braceletes were worn by women only.

Olbia produced all kinds of clothes and decorations. Besides, a lot of valuable decorations and, probably, costumes were imported. The full dress of men and women included a tunic and a big cloak, himathius, draped in such a way that one could not do anything in it. Olbiopolites appeared in the full dress on agora, at the theatre, at public and private feasts as well as when performing state and religious duties.

Одержано 26.04.89.

⁷⁶ *Geddes A. Op. cit.— P. 310.*

Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е.

[за матеріалами пам'яток липицького типу]

Д. Н. Козак

У статті на підставі нової теоретичної бази переглядається культурна та етнічна атрибуція пам'яток, відомих в літературі як липицька культура. Автор доходить висновку, що липицькі пам'ятки не можуть бути об'єднані поняттям «археологічна культура». Вони ілюструють характерне лише для контактної зони культурне явище, що може називатися «культурною групою». Еволюція пам'яток липицької культурної групи відбуває, на думку автора, процес асиміляції праслов'янами у I—II ст. давньослого субстрату.

Регіон північно-західної України, під яким ми розуміємо землі від Західного Бугу до Горині і від Прип'яті до Збруча, в археологічному відношенні є одним з найбільш вивчених. Цій щасливій обставині ми завдячуємо існуванню Львівського наукового центру, навколо якого гуртувалися такі відомі польські археологи, як К. Гадачек, Л. Козловський, І. Коперницький, В. Деметрикевич, Г. Осовський, Б. Януш, В. Пшебиславський. Вагомий внесок у вивчення пам'яток першої половини I тис. внесли також радянські дослідники — співробітники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, насамперед М. Смішко, В. Баран, В. Ауліх, О. Ратич, І. Свешніков та ін.

Проте археологічні дослідження краю були розподілені територіально. Окремо вивчалися пам'ятки Подністров'я, окремо — старожитності Волині. Найбільша увага приділялася культурно-хронологічним та етнічним визначенням певних культур, що у переважній більшості належали до другої чверті I тис. н. е. Не були відомі пам'ятки пізньолатенського часу, а ранньоримський період представляли лише нечисленні старожитності липицького типу. Відповідно до наявної джерельної бази робилися узагальнення щодо культурно-історичного розвитку регіону. Однак широкомасштабні багаторічні дослідження, проведені на Волині і в Подністров'ї, засвідчили, що ці райони становили на початку нової доби єдине культурне ціле. У Західному Побужжі та Верхньому Подністров'ї автором досліджено пам'ятки пшеворської культури пізньолатенського часу, а також невідомі досі пам'ятки зубрівської групи, синхронні липицьким пам'яткам.

Внаслідок проведених робіт виникла можливість пов'язати в одне всі культурно-історичні утворення регіону, простежити характер зв'язків між ними і на підставі цього відтворити хід культурно-етнічного процесу і його особливості в регіоні протягом I ст. до н. е.— IV ст. н. е. Цілком очевидно, що для здійснення такої роботи потрібен єдиний принцип, єдина теоретична передумова.

Така передумова, на наш погляд, полягає у виявленні специфіки культурно-етнічного процесу в регіоні: територія північно-західної України завдяки географічному розташуванню історично склалася як одна з найбільш активних контактних зон Європи. Західний Буг, праві притоки Прип'яті та Дністер на той час були важливими транспортними артеріями. Вони пов'язували давні народи Центральної, Північної та Східної Європи з цивілізаціями Півдня. Сприятливі природні умови, зокрема м'який клімат, велика кількість річок і потічків, лісів і лугових долин, родючі землі притягували сюди різні культурно-етнічні групи населення Європи. Це створювало умови для контактів і посмужного помешкання¹.

¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— С. 37.

На відміну від територій, що були центрами розвитку тих чи інших культур, у контактній зоні етнічні і культурні процеси мають свої особливості. Поки що вони не стали об'єктом широкого розгляду істориків, а вивчаються переважно етнографами, при тому на більш пізніх матеріалах і мають попередній характер². Серед археологів цю проблему вивчав В. Ф. Генінг³. Аналізуючи етнічний процес в областях із змішаним населенням, дослідник дійшов необхідності виділення такого поняття як «археолого-етнічний тип» (АЕТ) — моделі мікроструктурної одиниці, сума яких утворює археологічну культуру. У тому випадку, коли різні комбінації АЕТ систематично повторюються, на думку В. Ф. Генінга, можна говорити про археологічну культуру, вірніше особливу її різновидність⁴.

Спираючись на аналіз великої кількості археологічного матеріалу, видобутого під час розкопок автором та іншими археологами, а також використовуючи розробки В. Ф. Генінга, можна окреслити деякі особливості етно-культурного процесу у досліджуваній нами контактній зоні.

Її історичний розвиток, на наш погляд, характеризується суперечливістю. З одного боку, розглядувана територія є периферією основного масиву інших культур, що зумовлює уповільнений розвиток окремих їх елементів і навіть консервативність цілих культурних явищ. З другого боку, в результаті поєднання впливу кількох культур створюються передумови для виникнення нових культурних явищ. Однак процес новоутворення проходить повільно і, як правило, не завершується, перериваючись новою культурною інвазією. Звідси випливає принциповий висновок: у контактній зоні на заключному етапі первісної доби не може бути сформованих так званих «чистих» культур. Тут існують лише локальні варіанти культур, або те, що В. Ф. Генінг окреслив як «особливу різновидність археологічної культури», а ми визнаємо поняттям «культурна група» (КГ).

Під першим прийнято розуміти групу однотипових пам'яток певної культури, розташованих на одній території, які відрізняються від інших пам'яток цієї культури деякими особливостями⁵.

Поняття «культурна група» ми трактуємо як сукупність пам'яток, розташованих у контактній зоні в певний період часу, які характеризуються наявністю кількох спільних культурно-етнічних компонентів (або АЕТ), що перебувають в процесі інтеграції. Структурно культурна група складається із 2—3 блоків, які умовно можна назвати «культурно-етнічними типами» (КЕТ). КЕТ утворюється, у свою чергу, рядом пам'яток культурної групи, що об'єднують у собі певну частину її АЕТ (рис. 1). Пам'ятки різних КЕТ можуть співіснувати послідовно або поступово змінювати одна одну. Необхідною частиною кожного КЕТ є наявність у ньому одного спільного для культурної групи АЕТ. У процесі розвитку відбувається поступове злиття всіх КЕТ у напрямі утворення нового цілісного культурного явища — археологічної культури. КГ відбиває одну із заключних фаз в процесі утворення АК.

З попереднього розгляду особливостей етно-культурного розвитку в контактній зоні впливає важлива роль міграції племен. Міграції — риса, притаманна всьому періоду первісної доби, — є, як відомо, результатом екстенсивної економіки. Міграції періоду становлення класового

² Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973; Козлова К. И. Проблемы изучения этнокультурных контактных зон Среднего Поволжья // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 39—48; Корольок В. Д. Основные проблемы формирования контактной зоны в Восточной Европе и бессинтезного региона в Юго-Восточной и Центральной Европе // Проблемы социальной формации. Историко-типологическое исследование.— М., 1975.

³ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970; Генинг В. Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 3—36.

⁴ Генинг В. Ф. Проблема соотношения ... — С. 3—36.

⁵ Захарук Ю. М. Проблеми археологічної культури // Археологія.— 1964.— Вип. 18.— С. 36—40; Марков Г. Е. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 154.

суспільства відрізняються від більш ранніх тим, що прищельці при освоєнні нових земель не витісняли місцевого населення, а підкоряли його. Це призводило до змішування племен, інколи зовсім різних за походженням і етнічною належністю, суттєво змінюючи хід і характер етнічних процесів⁶.

Проте, як свідчать численні археологічні матеріали, вирішальну роль в цих процесах відіграло субстратне населення. Це простежується хоча б за наявністю в кожному новому культурному явищі багатьох компонентів попереднього культурного явища.

Очевидно, лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для поступального культурно-етнічного процесу в регіоні.

Розглянемо викладене вище на прикладі так званої липицької культури, відомої на території Верхнього Подністров'я і порівняно добре вивченої. В окрему культурну групу липицькі пам'ятки виділив К. Гадачек⁷. М. Ю. Смішко, провівши нові дослідження, визначив їх територію поширення, хронологію та етнічну належність і виділив у самостійну археологічну культуру⁸. Монографічне дослідження липицьким пам'яткам (в основному селищам) присвятив В. М. Цигилик⁹.

У дослідників ствердилася думка про існування самотньої липицької культури, носії якої у багатьох випадках визначали етнокультурні процеси у Подністров'ї на рубежі доби¹⁰.

Спробуємо розглянути внутрішню динаміку цієї культури шляхом кореляції культурних і хронологічних ознак окремих пам'яток, виявити зв'язки липицьких племен із сусіднім населенням.

Липицькі пам'ятки нечисельні. Відомо декілька могильників (Верхня Липиця, Болотня, Звенигород, Гринів), два окремих поховання (Цижиків, Колоколин) та близько десятка поселень. Переважну більшість пам'яток тією чи іншою мірою розкопано.

Липицькі старожитності розташовані на лівих притоках Дністра трьома скупченнями: між Гнилою Липою і Зуброю, у верхів'ях Стрипи та Золотої Липи, в гирлі Свіржі. Окремо, на правому березі Дністра, розташовуються поселення поблизу с. Незвисько та могильник у Заваллі.

Між цими скупченнями існують поселення та могильники пшеворської культури (Лучка, Монастириха, Хотимир, Бурштин, Гринів) та чисельні селища зубрівської групи (Майдан Гологірський, Підберізіці, Лука Врублівецька, Велика Слобідка I, Оселівка, Пасіки Зубрицькі та ряд інших). Отже, липицькі племена не становили суцільного масиву, а мешкали поспішно з двома іншими культурно-етнічними групами.

Липицькі поселення не укріплені. Вони розташовані на сонячних схилах на потужних нашаруваннях чорнозему. На поселеннях виявлено залишки жител. Поруч з ними містилися ями-погребі¹¹.

Зараз досліджено залишки 40 житлових будівель двох типів: наземних (12,9% і заглиблених у ґрунт 87,1%). Наземні житла мали пря-

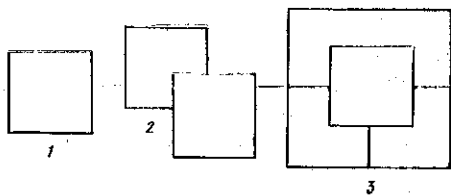

Рис. 1. Схема структурного складу культурної групи (КГ): 1 — археолого-етнічний тип (АЕТ); 2 — культурно-етнічний тип (КЕТ); 3 — культурна група (КГ).

⁶ Генінг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— С. 3—120; Бромлей Ю. В. Указ. соч.

⁷ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // МААЕ.— 1912.—Т. XII.— С. 23—28.

⁸ Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— Lwów, 1932.— 193 s.

⁹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої доби.— К. 1975.

¹⁰ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168—193; Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— Вып. 89; Щукин М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АС.— 1987.— № 23.— С. 103—118.

¹¹ Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 63.

могутну форму площею до 20 м² і стіни каркасно-стовбової конструкції. Житло опалювалося глиняною пічкою або вогнищем, викладеним каменем.

Серед заглиблених жител переважають напівземлянки (66,6%). Землянки становлять 20,5%. Форма перших прямокутна, других — округла або овальна. Площа жител 6—29 м².

9 напівземлянок мали підвальні ями. Вздовж стін іноді залишалися материкові виступи-прилавки, які обшивалися деревом. У 6 житлах простежено вхід у вигляді виступів у стіні. Всередині деяких напівземлянок зафіксовано вогнища, викладені камінням або глинобитні. У трьох житлах виявлено глинобитні печі.

Господарських споруд на липицьких селищах В. М. Цигиликом не відзначено. Можливо, до них слід віднести ряд заглиблених об'єктів неправильної форми з підвальними ямами без вогнищ. Ями-погребі мали діаметр 1,2—2 м і глибину від 0,8 до 1,6 м. Характерною рисою липицьких селищ є наявність вогнищ і печей поза об'єктами.

Дещо краще зберегли культурну специфіку могильники липицького типу. Вони безкурганні, розташовані неподалік від поселень, на високих, сухих місцях. Досліджено 125 поховань*. З них — 86,4% становлять трупоспалення на стороні. Переважають урнові поховання (92,5%). Кістки старанно очищені від залишків кремації. Поховання супроводжував нечисленний інвентар: ножі, пряжки, прясла, намистини тощо. В багатьох похованнях виявлено перепалені уламки ліпної і гончарної кераміки. Ці риси обряду особливо характерні для могильників у Звенигороді, де були сильними впливи пшеворської культури. На одному з них (Садиба Великача) перепалена кераміка містилася в 84% поховань.

Деякі поховання супроводжувалися предметами зброї. Цей елемент обряду також пов'язаний із впливом пшеворської культури.

Ямні поховання представлені двома типами: у першому кістки містилися в ямі у спресованому стані (5), у другому були розкидані по дні ями разом з уламками кераміки (3).

Трупопокладення становлять 13,6%. З них лише частина супроводжувалася інвентарем. Цей тип поховань (як і поховання з ямними трупоспаленнями) відбиває багатокомпонентну структуру носіїв липицьких пам'яток.

Крім плоских могильників відомі два курганні поховання князівського типу. В римський час вони траплялися на більшій частині Європи. Інвентар дністровських поховань має кельто-дакійське походження¹².

Однією з найбільш вивчених категорій культури липицьких племен є кераміка, яка виготовлялася на гончарному крузі і ліпилася вручну.

Гончарна кераміка відома в основному з могильників, ліпна переважає на селищах (82—97%).

Гончарна кераміка включає горщики різних форм, глеки, вази, чаші на високій ніжці. Їх детальну класифікацію проведено М. Ю. Смішком¹³.

Ліпний посуд представляють тюльпаноподібні або біконічні горщики з округленим тулубом, кулеподібні посудини. Перегин стінок всіх посудин припадає на половину висоти. Характерними є конічні кухлики з масивною ручкою. Горщики прикрашалися наліпним розчленованим валиком та шийшечками на корпусі.

Поряд з дакійською керамікою на поселеннях і могильниках виділяється значна група ліпних горщиків із перегином стінок вище половини висоти та мисок з ребристим профілем, близьких до посуду зарубинецької та пшеворської культур¹⁴.

* *Останнім часом В. М. Цигиликом виявлено понад 50 поховань I ст. н. е. на могильнику у Болотні (матеріали не опубліковані).*

¹² *Смішко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры во Львовской области // СА.— 1957.— № 1.— С. 238—243.*

¹³ *Smiszko M. Op. cit.— 193 s.*

¹⁴ *Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 39—42.*

На поселеннях і могильниках виявлено глиняні прясла, бронзові і залізні фібули, залізні дзеркала і ножі, шила, сокири, напильники, ключі, кресала, пряжки тощо, які мають міжкультурний характер. Багато фібул мають пшеворське походження. Окрему групу становлять предмети зброї. Вони теж мають аналогії у пшеворській культурі.

Важливе значення для теми нашого дослідження має визначення хронології липицьких пам'яток, особливо їх періодизація. Дослідники не одностайні у цьому питанні. М. Ю. Смішко датував культуру I—II ст., потім II ст. до н. е.—початком II ст. і I—початком III ст. н. е.¹⁵ До I—III ст. н. е. відносили липицькі пам'ятки Г. І. Смирнова і І. К. Свешников¹⁶. В. Д. Баран визначив час їх існування I—II ст.¹⁷, а Т. Домбровська — I — серединою II ст.¹⁸

Ці розбіжності вимагають повторного, хоча б короткого, розгляду хронології липицької культури.

Найбільш ранньою пам'яткою, що вказує на час появи дакійців у Подністрів'ї, є багате кельто-дакійське поховання у Колоколіні. Його дату визначають дві бронзові фібули типу А-67, ранній варіант фібули типу А-44 і фібула типу «Наугайм»¹⁹. Кореляція цих речей дозволяє віднести час поховання у Колоколіні до перших двох десятиріч I ст. н. е.²⁰

Перебування дакійського населення у Подністрів'ї саме в цей час підтверджується матеріалами пшеворського поховання № 3 у Гриневі, яке датується 20—40 роками I ст. н. е. Тут поряд з пшеворською ритуальною керамікою містилася деяка кількість дакійської липної кераміки.

Дакійські пам'ятки цього часу, очевидно, поодинокі, вони відбивають початок освоєння дакійцями території Подністрів'я.

Більшість липицьких пам'яток з'являється у середині I ст. н. е. (рис. 2). Їх хронологія (40—70 роки) визначається кількома типами — гостропрофільованих фібул, зокрема типу А-68; трубчастими і провінціально-римськими; шпорами типу 46 (за класифікацією М. Яна); умбонами типу 6 (за його ж класифікацією)²¹.

Більш пізніми на липицьких могильниках є емалеві фібули з Верхньої Липиці, пізні варіанти гостропрофільованих фібул типу А-68 та трубчастих із Верхньої Липиці і Гринєва, бронзові посудини з Чижикова. Речі датуються кінцем I — першою половиною II ст. н. е.²²

Найпізнішою пам'яткою з виразними дакійськими елементами у Подністрів'ї є поселення в Ремезівцях. Верхня його дата визначається залізною фібулою смичкоподібного типу, а також фібулою провінціально-римського типу, що вказують на кінець II — першу чверть III ст. н. е.* Відзначимо, що крім дакійських, в Ремезівцях у значній кількості траплялися зарубинецькі, пшеворські та зубрівські матеріали.

Отже, датуючи матеріали дають можливість визначити межі існування культури липицького типу у Подністрів'ї 20-ми роками I — початком III ст. н. е.

¹⁵ Smiszko M. Op. cit.—S. 17; Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических исследований // КСИИМК.—1952.—Вып. 14.—С. 72—78.

¹⁶ Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первых веках н. э. // МИА.—1964.—Вып. 116.—С. 190—213; Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области // КСИИМК.—1957.—Вып. 68.—С. 69—74.

¹⁷ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин.—К., 1961.—С. 19.

¹⁸ Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie latenskim i wczesnym okresie rzymskim // MSW.—1973.—Т. II.—С. 127—255.

¹⁹ Smiszko M. Znałezisko wczesnorzymskie w Kolokolinie pow. Rohatynski // WA.—1935.—Т. XIII.—С. 159—161.

²⁰ Dąbrowska T. Op. cit.—С. 208.

²¹ Козак Д. Н. Липицкая культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.—К., 1985.—С. 36—40.

²² Silven U. Provinzialromerska emalspannen.—Tör, 1961.—Т. X.—С. 115—123; Dąbrowska T. Op. cit.—С. 207; Smiszko M. Kultury...—С. 162; Liana T. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // WA.—1970.—Т. XXXV.—С. 429—490.

* Обидві фібули помилково датувалися В. М. Цигиликом I ст. н. е.

Назва пам'ятки	I ст. н. е.		II ст.		III ст.	
	P III	B I	B II	C I	C II	
Колоколин						
Чижиків						
Болотня						
Гринів						
Звенигород (Гоева гора)						
Звенигород (Загуменки)						
Звенигород (садиба Великача)						
ЧЕРЕПИН						
Верхня Липиця (могильник)						
Верхня Липиця (поселення)						
РЕМЕЗІВЦІ						

Рис. 2. Хронологічна схема пам'яток липицької групи.

В цьому проміжку можна виділити три фази розвитку культури: 1. 20—40 роки I ст.—початок проникнення дакійців у Подністров'я (Колоколин, Звенигород — садиба Великача, Болотня); 2. Друга половина I ст.—період найбільшої активності культури. До цієї фази відносяться переважна більшість пам'яток. Вже наприкінці I ст. значна кількість липицьких могильників і поселень припиняє своє існування (Гринів, Болотня, три могильники у Звенигороді), що може свідчити про згасання культури. 3. Кінець I — початок III ст. До цієї фази відносяться могильник і поселення у Верхній Липиці та поселення в Ремезівцях (рис. 2).

Аналіз матеріальної культури липицьких племен дозволяє виділити в ній, крім чисто дакійських, ряд інших компонентів, характерних лише для Подністров'я. М. Ю. Смішко назвав серед них західні елементи²³. В. М. Цигиликом виявлено значні зарубинецькі риси²⁴. Вивчення нами зубрівських старожитностей засвідчує тісні контакти і їх носіїв з липицькими племенами.

В цілому елементи згаданих культур визначають вигляд липицьких старожитностей більшою мірою, аніж дакійські.

Зупинимося більш детально на питаннях співвідношення пшеворської культури, зубрівських і липицьких пам'яток.

Хронологічне співставлення матеріалів липицької та пшеворської культур свідчить, що пам'ятки останньої з'явилися у Подністров'ї значно раніше. Найбільш ранні об'єкти пшеворської культури відносяться до початку I ст. до н. е. (Гринів, Чишки, Підберізіці тощо)²⁵. Пам'ятки липицького типу з'явилися у 20-х роках I ст. н. е. (Колоколин, Болотня, Звенигород — садиба Великача). Зустрівшись у своєму русі по Дністру з пшеворськими племенами дакійці «просочилися» на

²³ Smiszko M. Kultury ... — S. 173.

²⁴ Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 94—103.

²⁵ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 36—45.

їхню територію до південних околиць сучасного міста Львова. У нас немає матеріалів, які б свідчили про витіснення пришельцями пшеворських груп чи навпаки. Археологічні дані підтверджують їх посмужене існування на одній території.

Порівняння основних рис матеріальної культури пшеворського і липицького населення вказує на їх чіткі відмінності: різна топографія поселень, традиції і навички житлобудування.

Оригінальні в них і керамічні комплекси. Вони різняться за формами, складом тіста, способом обробки зовнішньої поверхні та профілювання вінець. Своєрідного забарвлення липицькій культурі надає кружальна кераміка. Для неї невідомі глиняні миски С-подібного профілю. Самобутністю відзначається і поховальна обрядність липичан.

Але мирні стосунки двох спільностей, що мешкали поруч понад століття, не могли не призвести до значних культурних взаємовпливів та інтеграції. Це особливо добре простежується на фоні чітких відмінностей їх матеріальних культур. Прикладом інтеграції є матеріали могильників у Звенигороді в Верхньому Подністров'ї (садиба Великача, Гоева гора, Загуменки)²⁶ та поселення у Бернашівці на Середньому Дністрі²⁷. На останньому досліджено житло підовальної форми, площею 16,5 м². Підлога заглиблена у материк на 0,2 м. В ній простежено 6 ямок від стовпів, розташованих вздовж стін. У центрі житла у невеликому заглибленні містилося вогнище. Житло датується бронзовою одночленною фібулою латенської конструкції початком I ст. н. е.

Багатий керамічний матеріал, зібраний у житлі і культурному шарі поселення, складається із численних уламків горщиків, мисок, кухликів, дисків-сковорідок. Дві посудини орнаментовано нігтьовими зашипами. Горщики представлені широкогорлими присадкуватими посудинами з відігнутою назовні шийкою, покатами або округлими плічками та конічною придонною частиною. Аналогії їм відомі у пшеворській культурі. Інший тип становлять горщики з витягнутою вертикальною шийкою та округлими плічками, а також горщики з високою розігнутою шийкою і дугоподібними плічками. Вінця потовщені з внутрішнього боку. Посудини таких форм відомі серед дакійської кераміки.

Основний тип мисок — посудини з прямою або дещо загнутою до середини горловиною і конічною придонною частиною, характерні для дакійців. Ще один тип становлять миски напівсферичної форми з потовщеними профільованими вінцями, типовими для пшеворської культури.

Дещо менше у керамічному комплексі поселення кухликів напівсферичної форми, характерних для пшеворської культури, а також кухликів конічної форми, поширених на дакійських пам'ятках.

Диски-сковорідки для пшеворської культури не властиві. В пізньолатенський час у Подністров'ї такі посудини відомі в культурі поянешти-лукашівка.

Отже, склад керамічного комплексу поселення культурно не однорідний. Три типи горщиків належать до пшеворських, два близькі до дакійських; серед мисок один тип пшеворський, другий — дакійський. Поділ кухликів такий самий. Менше даних для культурного визначення пам'ятки дає житло. Все ж відзначимо, що у пшеворській культурі житла, подібні до бернашівського, не відомі. В цілому бернашівське поселення має синкретичний дако-пшеворський характер з перевагою елементів пшеворської культури.

Воно не єдине у Середньому Подністров'ї. Так, Б. О. Тимощуком і Г. Ф. Нікітіною у Неполківцях II відкрито поховання, що має, на думку дослідників, синкретичний пшеворсько-липицький склад і аналогічне пам'яткам у Звенигороді²⁸.

²⁶ Там же.— С. 51—56.

²⁷ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 102—104.

²⁸ Тимощук Б. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии.— М., 1978.— С. 93.— Рис. 1, 5.

На поселеннях пшеворської культури Верхнього Подністров'я вплив дакійців не простежується. Він відзначений лише на могильниках. Так, у похованні № 3 з Гринева, що належало знатному пшеворцеві, серед ритуальної, повторно випаленої кераміки відзначено кілька дакійських уламків. Це може свідчити про якусь участь дакійців у поховальному ритуалі пшеворського вождя. Дакійським впливом викликані, можливо, деякі деталі поховальної обрядності пшеворців, зокрема перевага урнових трупоспалень, очищення кісток від залишків вогнища, покриття урн. Слід відзначити, що дві останні риси властиві і для субстратного населення поморсько-кльошової культури.

Вплив пшеворського населення на липицькі племена помітний при аналізі ряду категорій матеріальної культури, особливо виробів з металу. Видобуток заліза і залізообробне ремесло були порівняно добре розвинутими у пшеворській культурі. Липичани перейняли насамперед техніку виготовлення окремих типів пшеворського озброєння. Це підтверджують знахідки шпор, вістрів до списів, мечів, умбонів пшеворського типу на могильниках у Звенигороді²⁹.

Цікаві дані, що вказують на глибину зв'язків між липицьким і пшеворським населенням Подністров'я, отримані при спектральному аналізі металевих виробів із пшеворського поховання у Лучці. Встановлено, що всі предмети з нього виготовлені із заліза, склад якого характерний для предметів, знайдених на липицькому могильнику³⁰.

Можна припустити, що залізом, виготовленим пшеворськими ремісниками, користувалися і липицькі ковалі, або навпаки. Це цілком природно при тісних взаємозв'язках між пшеворськими і липицькими племенами. Результатом таких відносин стали глибокі асимілятивні процеси, що вели до злиття липицьких і пшеворських племен.

Етно-культурний процес ще більше ускладнився, коли в Подністров'я прийшли значні маси зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся. Ця подія докорінно змінила етно-культурну ситуацію в регіоні і її наслідки. На Волині і в Подністров'ї в результаті пшеворсько-зарубинецької інтеграції формуються давньослов'янські пам'ятки зубрівської групи. Хвиля прийшлого люду змішалася з дако-пшеворським населенням, носіями пам'яток типу Звенигорода, і поглинула ще існуючі групи дакійських племен (Гринів). Почався новий етап асиміляції дакійців у Подністров'ї. Відображенням цього процесу є поява на липицьких пам'ятках досить помітного зарубинецького компонента. Ілюстрацією дако-пшеворсько-зарубинецької інтеграції правлять матеріали із селища в Ремезівцях, дослідженого В. Д. Бараном та В. М. Цигликом³¹.

Зарубинецький вплив відбився і на матеріалах верхньоліпицького могильника. Про це свідчать дві посудини-урни, опубліковані В. М. Цигликом: за формою вони близькі до зарубинецьких³².

При вивченні матеріалів з цього могильника у фондах Краківського археологічного музею нами виділено ще два поховання (18 та 31), де урнами також правили ліпні посудини зарубинецького типу. Одне з поховань супроводжувалося гострореберною мискою з увігнутим дном, характерною для пшеворської культури.

До липицьких та пшеворських поховань посудини-приставки не ставилися. Це риса зарубинецької культури. На жаль, методика розкопок могильників наприкінці XIX ст. не дає можливості простежити детальніше зміни у поховальному обряді на липицькому могильнику після приходу зарубинецького населення. Ряд посудин зарубинецької культури виявлено при дослідженні селища у Верхній Липиці. Воно становило єдиний комплекс з могильником³³.

²⁹ Савишников И. К. Указ. соч.— Рис. 18, 21—23.

³⁰ Piaskowski J. Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów zebranych z dorzecza Przypięci, Dniestru i Bugu // MA.— 1967.— Т. VIII.— S. 197.

³¹ Циглик В. М. Вказ. праця.— Рис. 29, 37.

³² Там же.— Рис. 41, 1—2.

³³ Там же.— Рис. 45, 3—5.

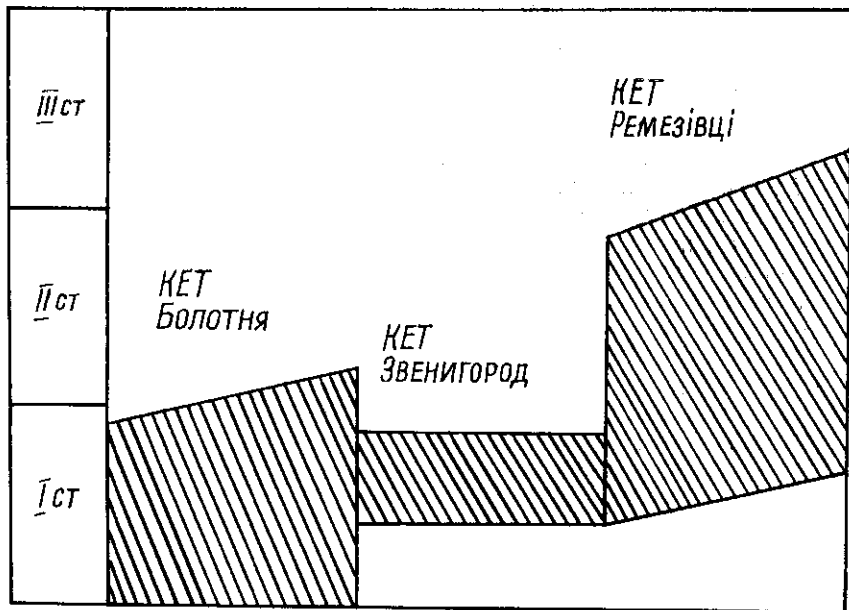

Рис. 3. Хронологічне співвідношення культурно-етнічних типів (KET) липицької групи.

Помітний вплив на липицьку кераміку справили також носії зубрівських пам'яток. В ній виділено значну групу посудин з розігнутою шийкою і перегином плічок вище половини висоти, які В. М. Цигилком віднесено до горщиків типу II липицької культури і типів I—II зарубинецької³⁴. Аналогії свідчать, що такі горщики мають прототипи у пшеворській культурі і найбільш поширені на зубрівських пам'ятках.

У свою чергу, зубрецька людність запозичила у липичан деякі елементи їх культури. Найбільш повно це ілюструють матеріали зубрівського поселення в Підберізцях. В об'єктах кінця I—II ст. і культурному шарі тут виявлено помітну кількість посуду липицького типу. Так, у житлі II знайдено два тюльпаноподібних, типових для липицької культури, горщики. Такий самий трапився і в житлі 5. В ньому ж, а також у житлі 6 і культурному шарі виявлено слабoproфільовані липицькі посудини, оздоблені наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями. Ще кілька горщиків мали шишечки і гудзички на стінках. Слід відзначити, що за складом тіста і обробкою зовнішньої поверхні вказані посудини не відрізняються від зубрівських проте виготовлено їх на самому поселенні. Привертає увагу також невелика кількість слабoproфільованих горщиків, за формою близьких до циліндроконічних, виявлених на ряді зубрівських пам'яток Подністров'я у комплексах кінця I—II ст.

Аналогії їм невідомі ні в пшеворській, ні в зарубинецькій культурах. Віддалено вони нагадують липицькі тюльпаноподібні горщики. Вірогідно, посудини вказаного типу сформувалися на зубрівських селищах Подністров'я під впливом липицької кераміки. Цікаво, що на пам'ятках Волині горщики такої форми невідомі.

Про тісні зв'язки між зубрівськими та липицькими племенами Подністров'я свідчать знахідки на зубрівських пам'ятках гончарної дакійської кераміки. Населення Волині такої кераміки не знало. Досить часто на зубрівських селищах трапляються глиняні прясла у формі зрізаного конуса — виробів, властивих лише липицькій культурі. Відомі вони і на прилеглих до Подністров'я південних районах Волині.

Таким чином, складається враження, що, осівши у Верхньому Подністров'ї, дакійське населення було втягнуте в інтеграцію з місцевою людністю. Спочатку, у I ст. н. е., матеріальна культура дакійців під-

³⁴ Там же.— Рис. 22, 9—14; 23, 4—14; 29, 1—2; 30, 6—7.

пала під сильний вплив пшеворців. Виникають змішані дако-пшеворські могильники і поселення (Звенигород, Бернашівка), хоч поряд з ними існують і чисті дакійські пам'ятки (Болотня, Чижиків). Пізніше, у другій половині — наприкінці I ст., до дако-пшеворського субстрату вливається значний зарубинецький компонент (Верхня Липиця). З огляду на це набувають зацікавлення матеріали поселення в Ремезівцях — єдиної поки що пам'ятки липицького типу, котра існувала до початку III ст. Більш детальне упорядкування матеріалів з численних об'єктів поселення дало б можливість простежити процес дако-пшеворсько-зарубинецької культурно-етнічної інтеграції і асиміляції.

Аналіз липицьких пам'яток Подністров'я в кореляції з хронологією дозволяє розділити їх на три культурно-етнічних типи.

1. *КЕТ Болотні*. Представлений пам'ятками в Колоколині, Чижикові, Гриневі, Болотні. До цього ж КЕТ відноситься, очевидно, ряд поховань на могильнику в Звенигороді — садибі Великача — з гончарними урнами, близькими за формами до кельтських зразків і типово дакійським поховальним обрядом. Вказаний КЕТ характеризується наявністю кельто-дакійського АЕТ. Датується від 20-х років до кінця I ст. н. е. (рис. 3; 4).

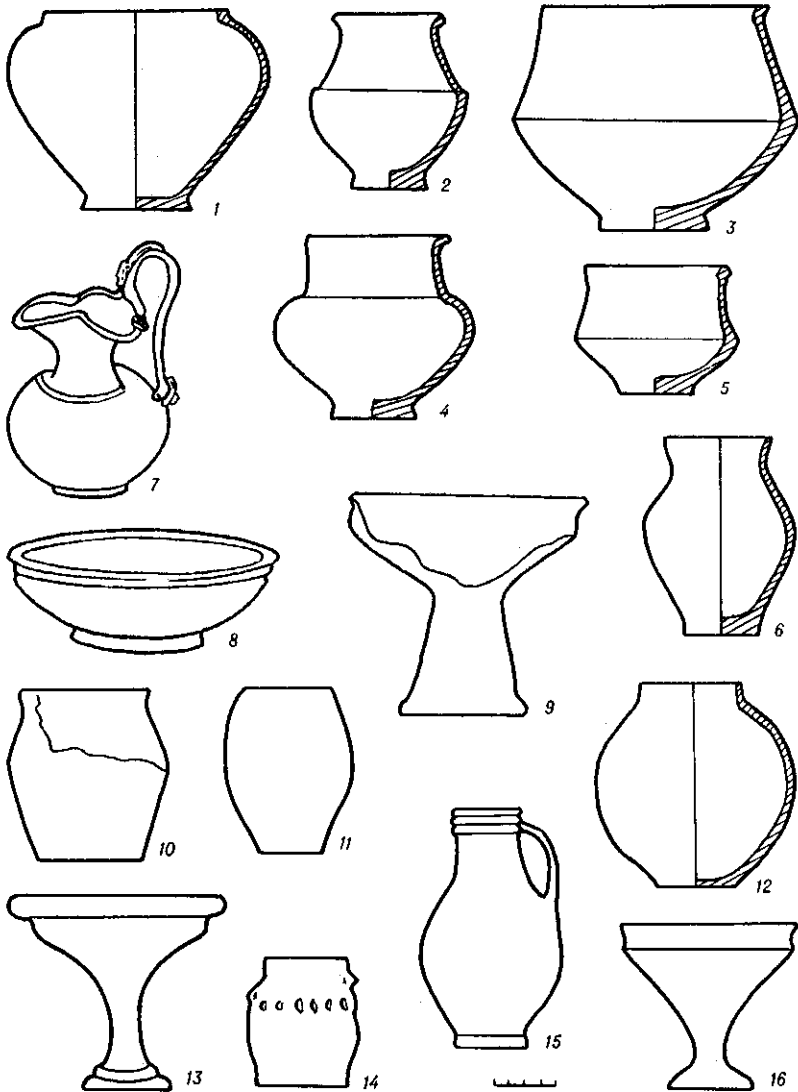

Рис. 4. Кераміка КЕТ Болотня: 1—5 — Звенигород (садиба Великача); 6—10 — Чижиків; 11, 13, 15, 16 — Гринів; 12, 14 — Болотня.

2. *КЕТ Звенигорода*. Представлений трьома могильниками у Звенигороді, могильником в Неполківцях II, Бернашівським поселенням. Він складається з дакійського і пшеворського АЕТ і відбиває процес їх інтеграції. Датуються пам'ятки вказаного КЕТ 40—70 рр. I ст. (рис. 3; 5).

3. *КЕТ Ремезівців*. До нього входять селище в Ремезівцях, могильник і селище у Верхній Липиці. КЕТ складається з дакійського, пшеворського і зарубинецького АЕТ, він ілюструє ще одну сходинку в процесі асиміляції дакійського населення. КЕТ Ремезівців датується кінцем I — початком III ст. (рис. 3; 6).

Наведені спостереження дозволяють поставити питання про культурно-етнічне визначення липицьких пам'яток. Чи можна їх об'єднати ustalеним поняттям «археологічна культура»? При цьому слід виходити з таких міркувань.

Будь-яка культура повинна обіймати замкнутий територіальний простір. Липицькі поселення розташовані посмужно з пшеворськими та зубрівськими пам'ятками або окремими групами серед них.

Пам'ятки археологічної культури характеризуються єдністю рис матеріальної культури. Липицькі ж пам'ятки протягом I — початку III ст. суттєво змінювали свій вигляд. З'явившись у Подністров'ї в 20-х роках I ст. з чистими кельто-дакійськими рисами культури, вони вже у 40—70-х роках свідчать про симбіоз дако-пшеворських елементів. Пшеворський вплив проник і в таку консервативну сферу ідеології, як поховальні традиції.

Наприкінці I ст. липицькі пам'ятки набувають нового змісту, увібравши в себе зарубинецький компонент.

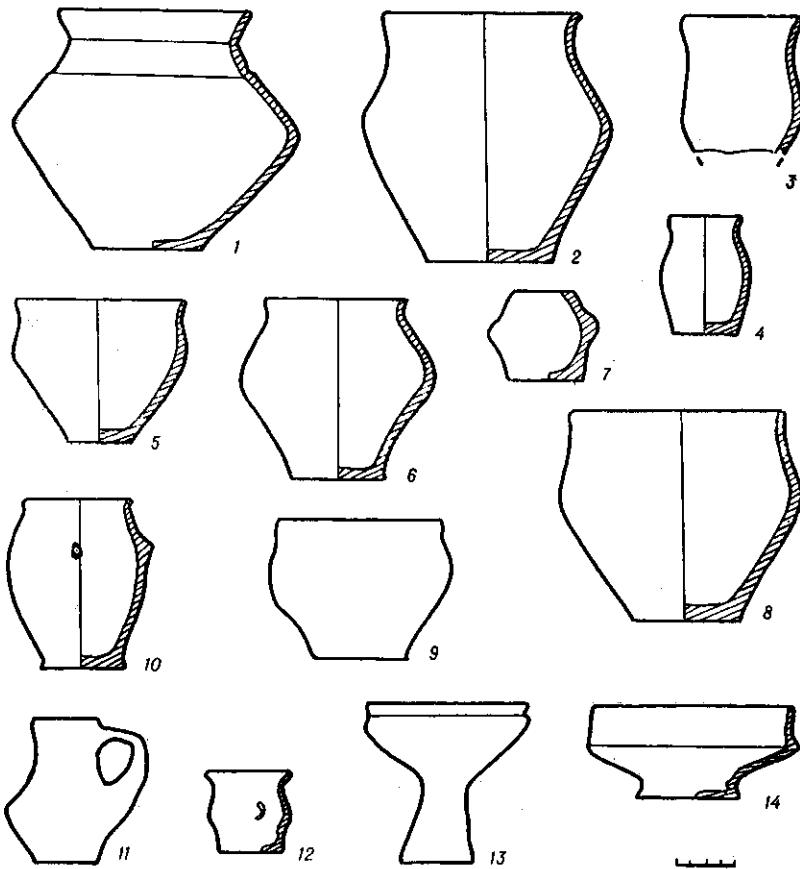

Рис. 5. Кераміка КЕТ Звенигород: 2—6, 8—10 — Звенигород (садиба Великача); 1, 7, 9, 11—14 — Звенигород (Госва гора).

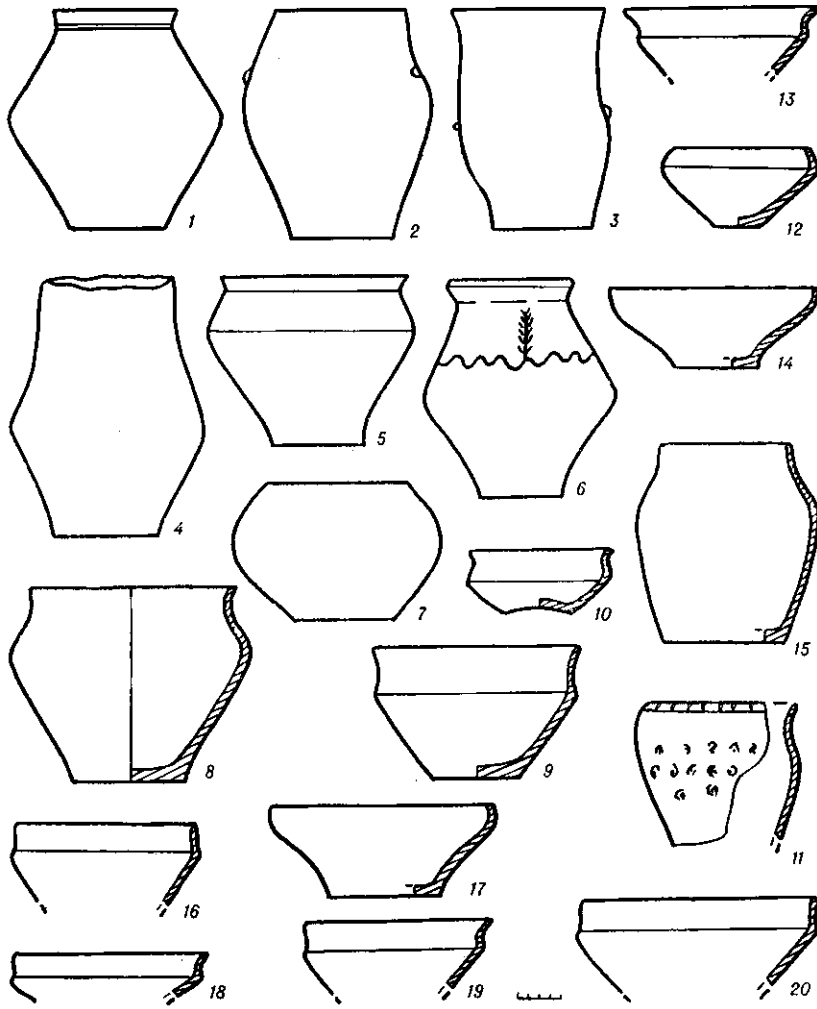

Рис. 6. Кераміка КЕТ Ремезівці: 1—11, 19 — Верхня Липиця (могилище), 12—18, 20 — Ремезівці.

Отже, липицькі старожитності не відповідають традиційному, установленому поняттю «археологічна культура». Вони характеризуються багатоконтактністю, розділяючись на три КЕТ, і відбивають культурно-етнічну інтеграцію їх носіїв. Таке явище, властиве контактній зоні, визначається нами як культурна група.

У зв'язку з таким підходом до культурного визначення липицьких старожитностей не можна оминати питання етнічної належності їх творців.

М. Ю. Смішко, спираючись на писемні джерела, висловив припущення про те, що липицькі пам'ятки залишені дакійським племенем костобоків³⁵. Ця думка підтримується більшістю радянських і зарубіжних вчених. Гіпотеза про липицьку культуру, як південно-західне відгалуження східних слов'ян, запропонована наприкінці 50-х років Г. Б. Федоровим, не набула підтримки³⁶.

Наші дослідження довели складний етнічний зміст носіїв липицької групи пам'яток. Крім яскравого дакійського АЕТ, в ній присутні також пшеворський та зарубинецький АЕТ, які рівною мірою визначають етно-культурний склад липичан. Обидва (у крайньому разі один з двох останніх) АЕТ були слов'янськими.

³⁵ Smiszko M. Kultury ... — S. 178.

³⁶ Федоров Г. Б. Указ. соч.— С. 14.

Отже, М. Ю. Смішко правильно встановив етнічну належність племен, які прибули у Подністров'я на початку I ст. н. е. Але з часом дакійська людність була асимільована пшеворським, зарубинецьким і зубрівським населенням.

Це припущення ґрунтується на тому, що липицькі пам'ятки, з'явившись водночас на початку I ст. н. е., зникають поступово, з кінця I — до початку III ст., а не відразу, що сталося б у випадку відходу їх носіїв з Подністров'я під тиском пізньопшеворських племен (як прийнято вважати). Найвагомішим аргументом на користь нашого припущення є факт співіснування змішаних пам'яток з дакійськими, пшеворськими, зарубинецькими і зубрівськими матеріалами, виділеними в окремі культурно-хронологічні типи.

Можливо, якась частина дакійців мігрувала з Подністров'я в інші райони, зокрема у Прикарпаття. Проте довести це зараз археологічними матеріалами важко.

Повне зникнення дакійських елементів у Подністров'ї співпадає з притоком сюди нових мас слов'янського населення з Волині — носіїв зубрівської групи пам'яток, витіснених вельбарськими племенами. Це призвело, очевидно, до повної асиміляції дакійського населення і його злиття із слов'янами.

Ще одним доказом на користь висловлених на початку статті міркувань щодо особливостей етно-культурних процесів у контактній зоні є своєрідні і численні матеріали зубрівської культурної групи. Їм автор збирається присвятити наступну статтю.

Д. Н. Козак

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРОГЕНЕЗИСА НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э. (НА МАТЕРИАЛАХ ПАМЯТНИКОВ ЛИПИЦКОГО ТИПА)

В статье на основании многочисленных археологических источников и теоретических разработок рассматриваются некоторые особенности этно-культурного развития на территории Северо-Западной Украины в первых веках н. э.

Указанные земли были одной из наиболее активных контактных зон Европы, которые характеризуются своеобразием исторического процесса. Устанавливаются основные черты этно-культурного развития в контактной зоне, вводятся новые понятия: «культурная группа» (КГ), «культурно-этнический тип» (КЭТ). Теоретические положения рассматриваются на примере памятников, известных в литературе под названием «липицкая культура».

Автор приходит к выводу, что липицкие памятники не соответствуют общепринятому понятию «археологическая культура». Они иллюстрируют наличие другого, характерного лишь для контактной зоны, культурного явления — «культурной группы». Эволюция памятников липицкой культурной группы отражает процесс ассимиляции праславянами дакийского субстрата в I—II вв. н. э.

Д. Н. Козак

PECULIARITIES OF CULTURAL GENESIS IN THE TERRITORY OF THE NORTH-WESTERN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1st MILLENIUM A. D. (EXEMPLIFIED BY LIPITSA-TYPE RELICS)

Using vast archeological material and theoretical investigations the author analyzes some special features of ethnic-cultural development in the territory of the North-Western Ukraine in the first centuries A. D.

This area is considered to be one of the most active zones of ethnic and cultural contacts in Europe. And this fact can explain the peculiarities of the historical process. The author attempts to specify the main features of the ethnic-cultural development in the contact zone with the new categories «cultural group» and «cultural-ethnic type». The theoretical statements are considered through relics known in literature as «Lipitsa culture».

The author comes to a conclusion that the Lipitsa records do not correspond to the generally acknowledged term «archeological culture». They illustrate the availability of another cultural phenomenon — «cultural group» — which is typical only of the contact zone. The evolution of antiques of the Lipitsa cultural group reflects the process of assimilation of Dacian elements by Protoslavs in the 1st-2nd centuries A. D.

Одержано 07.04.89.

Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X — XIV ст.).

І. Р. Могитич, Р. І. Могитич

В статті простежено еволюцію кам'яної і цегляної технік мурування Галицько-Волинської Русі X—XIV ст., розкрито особливості давньоруської блокам'яної техніки, розглянуто питання застосування брускової цегли у будівництві Давньої Русі та зроблено висновок про те, що вдосконалення технології і встановлення стандарту цегли носили вузькорегіональний характер.

Монументальне будівництво Галицько-Волинської Русі — невід'ємна частина давньоруської культури — має яскраві самобутні риси. Розташування краю у центрі Європи, на стику земель з різними культурними традиціями, сприяло засвоєнню і творчому використанню місцевими майстрами кращих традицій будівництва інших земель. Для вирішення питань еволюції, датування пам'яток, простеження взаємозв'язків галицької і волинської архітектурних шкіл поряд з аналізом архітектурних форм і свідчень писемних джерел вирішальне значення має вивчення будівельної технології, на яку автори звернули першочергову увагу.

Застосування каменю як будівельного матеріалу на землях Передкарпаття почалося ще на ранньослов'янському історичному етапі. Серед ареалу лука-райковецької археологічної культури Б. А. Тимошук на підставі наявності в основах земляних валів городищ мурів-кріпид, складених насуху з каменю-плитняку¹ (рис. 1, 1), визначає територію, яку в VIII—IX ст. посідали літописні племена хорватів.

Із земель Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття ця порівняно проста техніка мала швидко поширитись на сусідні території, де було вдосталь придатного для будівництва природного каменю: застосовується вона і донині для спорудження підпірних стін та невисоких мурів-огорож у південно-західних регіонах України, а також у Молдавії (ареал розселення слов'янських племен хорватів, тиверців і уличів). Часто у таких мурах в'язучим матеріалом є глина і навіть пересіяний ґрунт.

Дещо відмінну техніку донесли збережені на Гуцульщині межові «вічні» мури, утворені двома паралельними рядами сухої кладки, порожнину між якими забутовано землею з камінням² (рис. 1, 2). Не маємо ґрунтовних підстав, щоб пов'язати появу цієї техніки, що наслідує римську *opus emplectum*, з безпосереднім впливом римської традиції. Однак такою можливістю не слід нехтувати.

Закономірним явищем було подальше вдосконалення техніки кам'яної кладки — мурування на вапняному розчині, перші зразки якого

¹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. — Ужгород, 1981. — С. 35.

² Могитич І. Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 106.

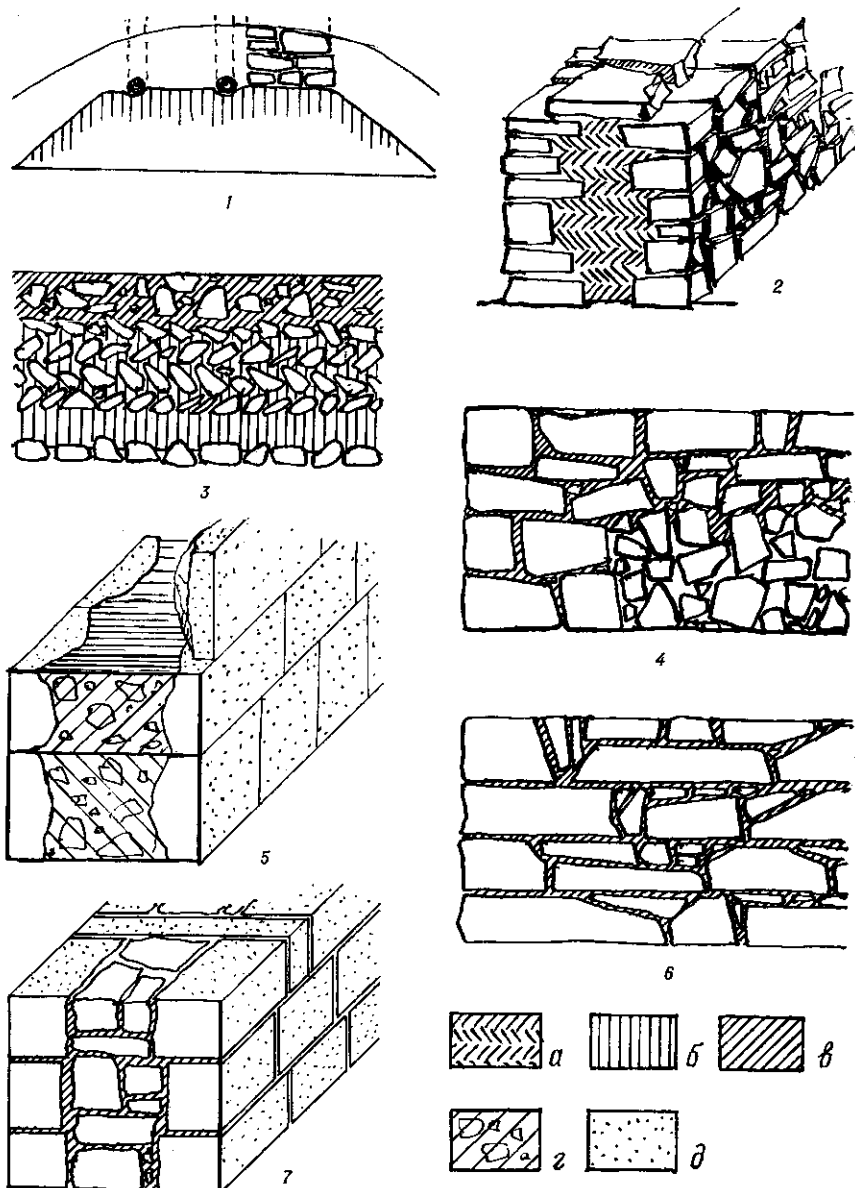

Рис. 1. Системи кам'яних кладок: 1. Схema розрізу валу у Ревно-1 кін. IX—поч. X ст. (за Б. О. Тимощуком); 2. «Вічний» межовий мур на Гуцульщині; 3. Кладка фундаменту Кирилівської церкви XII ст. у Галичі (розкопки В. В. Лудха та Ю. В. Лукомського); 4. Кладка фундаменту терема XIII—поч. XIV ст. у Дрогобичі; 5. Давньоруська білокам'яна кладка (ц. Пантелеймона у Галичі кін. XII ст.); 6. Кладка стін з постелистого каменю (Оборонна вежа XIII ст. у П'ятничанах); 7. Порядова кладка з білокам'яних блоків (ц. Миколая 1292 р. у Львові). У м о в н і з н а к и: а — засипка ґрунтом, б — глина, в — розчин, з — бутобетон, д — тесані поверхні білокам'яних блоків.

відносяться до X ст. (Богородична ротонда у Перемишлі)³. Властивості різних систем бутової кладки вміло використовувалися галицькими зодчими при спорудженні фундаментів: часто верстви укладались у послідовності — кладка насухо, на глині, на вапняному розчині, що сприяло кращому розподілу ваги стін на основу (Кирилівська, Благовіщенська церкви у Галичі; рис. 1, 3); наріжники з великих прямокутних каменів муровані на розчині, а середні ділянки ровів забутовані дрібним камінням і у верхній частині просякнуті розчином (терем у

³ Могилнич І. Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X—XIII ст.) // З історії міжслов'янських зв'язків. — К., 1983. — С. 23.

Дрогобичі; рис. 1, 4); верстви бутового каменю укладені на звичайному пересіяному ґрунті (церква Миколая у с. Збручанському).

Кладка стін робилася з дотриманням горизонтальності верств. Висоту верстви задавали більшими і по можливості правильними за формою каменями, які укладали в наріжники. Верству викладали з менш регулярних і невеликих каменів, доповнюючи її до потрібної висоти дрібним камінням (рис. 1, б).

Техніка мурування з бутового каменю, що була частково витіснена у храмовому будівництві XII—XIII ст. білокам'яною, а у XIII ст. — з брускової цегли, з XIV ст. знову стає пануючою у будівництві південно-західних регіонів України. З XIII ст. в ботову кладку часто вводяться цегляні або білокам'яні деталі. Вони трапляються в облицьованні відкосів вікон і бійниць, перемички, склепіння, наріжників стін.

Початок храмового будівництва на землях Південно-Західної Русі зумовлений проникненням сюди християнства з Балкан і Великої Моравії у другій половині IX—X ст. Невибагливості перших християнських общин відповідали компактні храми-ротонди, які відігравали в основному роль хрещалень.

Стіни перемишльської ротонди X ст. складені з каменю-плитняку на розчині з вапна, піску, цегляного порошку і гіпсу. Досить порівняти склад розчину з в'язучими, вжитими у тогочасних будовах Кракова (вапно з щетиною, глина, чистий гіпс⁴), щоб визнати, що будівничі храму у Перемишлі володіли більш передовими технологічними прийомами.

Горянська (кінець X—XI ст.) і Корчівська (XI ст., тепер на території Угорщини) ротонди збудовані з плінфи на цем'янковому розчині, — матеріалів, уживаних на той час і в Києві, — донесли ряд своєрідних прийомів. Прямокутний формат цегли (30—32×16,2—16,7×4,7—5,5 см) дозволяв робити перев'язку верств без застосування втопленого ряду, а укладення розчину тонкими шарами (1—1,5 см) — не враховувати його усадку при муруванні наступних рядів, що безперечно, прискорювало роботу (рис. 2, 1). Цікавою особливістю Горянської ротонди є неглибокий фундамент (2 ряди цегляної кладки), який заледве прорізав рослинний шар: будівничі врахували, що на незначній глибині залягає скельна основа пагорба.

Наведені (поки що поодинокі) приклади дають підстави стверджувати, що до кінця X — початку XI ст. зодчі регіону не тільки опанували технологію мурування будівництва, але й виробили деякі своєрідні прийоми, які, маючи певні спільні риси з Київською школою, все ж вказують на самостійну місцеву традицію.

Будівництво храмів центричного типу (ротонд) і надалі посідало визначне місце у галицькому зодчестві, розвиваючись у різноманітних варіантах планового та просторового вирішення. Згодом цю традицію було продовжено і в дерев'яній монументальній архітектурі⁵.

Справжнього розквіту архітектура Галицьких земель досягла у XII ст. за княжіння династії Ростиславичів. У стольних містах з'являються муровані княжі палаци в ансамблях з придвірними храмами і оборонними спорудами⁶; у храмовому будівництві починають переважати споруди пануючого на всій Русі хрестовокупольного типу та типу вписаного хреста⁷. Будуючи хрестовокупольні храми, галицькі зодчі намагалися максимально наблизити їхню просторову композицію до форм, притаманних центричним спорудам. У найранішому з відкритих храмів цього типу — церкві Івана Хрестителя у Перемишлі (1119 р.) —

⁴ *Borusiewicz W.* Budownictwo murowane w Polsce. — Warszawa-Kraków, 1985. — S. 21—24.

⁵ *Могутич І. Р.* Вказ. праця. — С. 24.

⁶ *Ратич А. А.* К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI—XIV вв. // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 188—191.

⁷ *Могутич І. Р.* Крещатые церкви Гудульщины // Архитектурное наследство. — 1978. — № 27. — С. 105—107; *Могутич І. Р.* Результаты исследования церкви Паптелеймона близ Галича // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 172. — С. 69, 70.

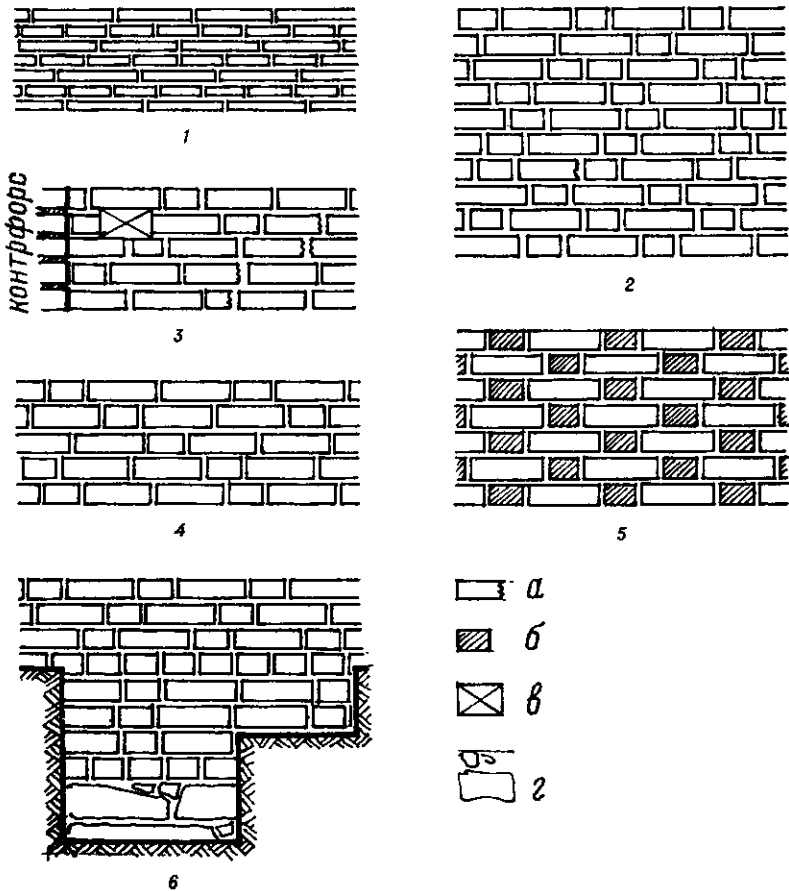

Рис. 2. Системи цегляних кладок: 1. Кладка з плинфи (горянська ротонда кін. X—сер. XI ст.); 2. Хрещата (галицька) система перев'язки (храм Івана Хрестителя у Львові кін. XII—поч. XIII ст., зондаж Х. Лінинської); 3. Волинська система перев'язки (Василівська церква 1194 р. у Володимирі-Волинському); 4. Волинська («вендинська») система перев'язки («Кам'янецька вежа близько 1277 р.»); 5. Хрещата («готична») система перев'язки (Парафіяльний костюль 1392—1410 рр. у Дрогобичі); 6. Зміна систем кладки стін Луцького замку рубіж XIII—XIV ст. (Стирова вежа, шурф М. В. Малевської). Умовні знаки: а — обламані цеглини, б — ошляковані торці цегли, в — гніздо рихтування, г — камінь.

відсутній обов'язковий на той час нартекс, підкупольний квадрат максимально розширено. Такі корективи дозволяли надавати храмам лаконічного і виразного силуета, в якому домінувала центральна глава.

Одночасно цей період розквіту знаменується і застосуванням принципово нової технології зведення стін. З блоків, старанно оброблених на лицьовій та боковій гранях, викладали насухо зовнішню та внутрішню лице кожної верстви кладки по периметру цілої будівлі. Після того, як всі блоки були остаточно підігнані, внутрішню порожнину забутовували дрібнішими каменями, рінками, галькою, заливали рідким вапняним розчином і зтирали поверхню верстви. На утворену таким чином платформу укладали наступну верству. Тильні грані блоків навмисне залишалися рваними для кращого зчеплення з бетоном. Всі відходи обтесування блоків йшли на забутовку. Різьблені архітектурні деталі вкладались у завершеному вигляді — оброблення їх після бетонування порушило б монолітність кладки. Такий спосіб зведення стін дозволяв якнайщільніше підганяти блоки, шви між якими здаються тонко прокресленими на бездоганих площинах стін⁸ (рис. 2, 5).

Зразки білокам'яного будівництва XII—XIII ст. археологічно простежені на території всієї Галицької землі — у Перемишлі, Звенигороді, Галичі, Василеві, Львові. До середини XII ст. білокам'яна архітек-

⁸ Могыльч И. Р. Результаты исследования церкви Пантелеймона ... — С. 68.

тура досягає найвищого рівня, збагатившись розвинутим архітектурним та орнаментальним різьбленням. Апогеєм Галицької школи був грандіозний Успенський собор у Галичі, зведений близько 1157 р. Судячи за формами частково збереженого храму Пантелеймона поблизу Галича, наприкінці XII ст. намітилася тенденція до стриманості у вживанні декору, який зате набуває довершеності і рідкісної для романської архітектури підпорядкованості архітектурній цілісності споруди. У XIII ст. білокам'яна техніка витісняється більш економною цегляною, однак продовжує застосовуватись у найрепрезентативніших будівлях — соборних храмах нової столиці Данила Галицького, Холма (близько 1230 р.) та ін. З середини XII ст. білокам'яна техніка набуває поширення у землях Північно-Східної Русі, що було наслідком політичного союзу галицького князя Володимирка Володаревича з ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Довгоруком. Описання конструкції стін храмів Юрія Довгорукаго⁹ дозволяє зробити висновок про їхню аналогічність із галицькими прототипами.

Питання походження білокам'яної архітектури Галицької землі, звідки вона потрапила і у Ростово-Суздальське князівство, намагались розв'язати П. О. Раппопорт та О. М. Іоаннісян. Вчені твердять, що заслуга у побудові і Галицьких білокам'яних споруд половини XII ст., і храмів Юрія Довгорукаго належить будівельній артілі з Малополющі, яка, виїхавши із свого краю близько 1119 р, до 1160-х років перебувала у розпорядженні руських князів і, нарешті, зі смертю зодчого — керівника артілі — припиняє діяльність, так і не передавши нікому свого досвіду¹⁰.

Така реконструкція уявляється надто механічною і не витримує глибшої перевірки. З наведених чотирьох польських костьолів, які нібито були збудовані малопольською артіллю до приїзду на Русь, лише костьол Андрія у Кракові¹¹ передував церкві Івана Хрестителя у Перемишлі, але кладка його стін з грубо обколотих невеликих квадратів не має нічого спільного із застосованою у Перемишлі білокам'яною кладкою. Техніка, яка — одначе тільки зовні — нагадує білокам'яну давньоруську, за даними польських дослідників, з'являється у Польщі лише у другій половині XII ст.¹², коли галицька школа білокам'яного будівництва була вже сформованою. Технологія ж спорудження стін, подібна до описаної вище, не зустрічається в романському будівництві Західної Європи, а поодинокі зразки її застосування в Угорщині (храм у Вертеншенкерешті першої половини XIII ст.¹³), найпевніше, є наслідком впливу галицької традиції.

Технологія білокам'яного давньоруського будівництва має, на нашу думку, єдине ймовірне джерело запозичення, а саме Закавказзя. До XII ст. лише там був поширений спосіб кам'яної кладки, аналогічний описаному вище. В основоположних працях з будівельної технології він дістав назву «кавказька техніка»¹⁴. До речі, на цю паралель вже вказували вітчизняні вчені¹⁵. На Русь цю техніку, найімовірніше, занесли вірмени. Звістки про перші вірменські колонії на Подністрів'ї і

⁹ Воронин И. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв.— М., 1961.— Т. 1.— С. 106, 107.

¹⁰ Раппопорт П. А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 461, 462; Иоаннісян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 164.— С. 35—42; Иоаннісян О. М. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII вв. (Приложение № 2) // Дубов И. В. Города величеством сияющие.— Л., 1985.— С. 144—146.

¹¹ *Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku.*— Warszawa, 1971.— S. 718, 738, 750, 776. Колегіята у Вісліці збудована у другій чверті XIII ст., колегіята в Опатові — у середині XII ст., костьол Івана Хрестителя у Прандоціні — у другій чверті XII ст., костьол Андрія у Кракові — наприкінці XI — на початку XII ст.

¹² *Borusiewicz W.* Op. cit.— S. 24—37.

¹³ *Dercsényi D.* Románkori építészet Magyarországon.— Budapest, 1972.— P. 193.— II. 80.

¹⁴ Шуазли О. История архитектуры.— М., 1937.— Т. 2.— С. 8—31, 51—54.

¹⁵ Халпачьян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении // Проблемы архитектуры народов СССР.— М., 1975.— № 2.— С. 13—15.

Передкарпатті відомі з XI—XII ст.¹⁶, що збігається з періодом поживлення монументального будівництва на Галицьких землях. Очевидно, у Галичині, де існувала глибока вже на той час місцева традиція мурування з каменю, кавказька техніка виявилася більш доступною для освоєння, ніж досить ще складна технологія будівництва з плінфи¹⁷. Галицьким зодчим імпонував і ефектний зовнішній вигляд кладки, рівного якому годі й шукати у тогочасному (і навіть, пізнішому) будівництві Європи.

З другої половини XIII ст. кавказька техніка заміняється рядовою технікою мурування з прямокутних блоків на розчині (церква Миколая у Львові 1292 р.; рис. 2, 7). Увесь архітектурний декор у будівництві Галичини до кінця XVIII ст. продовжував виконуватися з білого каменю, навіть у другій половині XIX ст. найважливіші архітектурні деталі (консоли балконів, замкові камені арок тощо) зроблені з нього.

На Волині, що перебувала під сильним впливом Києва і наприкінці XI—у першій половині XII ст. стала навіть доменом великих київських князів, у другій половині XII ст. поширення набуло мурування з плінфи повними рядами у тогочасній традиції київської архітектурної школи.

У країнах Європи з другої половини XII ст. дедалі більшого визнання набуває техніка мурування з брускової цегли. Збережена ще з античних часів у будівництві Північної Італії (а саме Ломбардії)¹⁸, вона поширюється у країнах, де зростаюча потреба у монументальному будівництві не була забезпечена придатним для будівництва природним каменем. Наприкінці XII ст. цегляне будівництво починає переважати у Данії і Північній Німеччині, звідкіль потрапляє на землі Польського Помор'я. Швидкому поширенню брускової цегли сприяла діяльність монашеских орденів цистерціанців, домініканців, францисканців, які засновують монастирі у найвіддаленіших околицях католицької Європи. До середини XIII ст. цегляне будівництво поширюється у більшості країн Західної Європи, а у Польщі цегла стає панівною навіть у місцевостях, багатих на природний камінь¹⁹.

Широкі політичні й економічні зв'язки руських князівств із країнами Європи сприяли проникненню техніки будівництва з брускової цегли і на землі Русі (таблиця). Часте застосування брускової цегли у поєднанні з плінфою наприкінці XII—у першій половині XIII ст. у Києві, Переяславі, Юр'єві (Білій Церкві) засвідчують знахідки археологів²⁰.

Дослідженнями останніх років ряд будов давньоруського часу з брускової цегли виявлено на території колишньої Галицької землі. Це Львівські об'єкти: храм Івана Хрестителя, розташування якого на території найранішого етапу розвитку міського поселення і археологічний матеріал дають підстави для датування кінцем XII—початком XIII ст.; храм Марії Сніжної; рештки замку Льва Даниловича, де цеглою облицьовані відкоси бійниці; «колишня руська церква Катерини на Низькому замку вимурувана дуже старанно, з особливо міцної цегли»²¹.

¹⁶ *Ивасюта И. К., Гутянский С. К.* Некоторые вопросы истории Армении и украинско-армянских связей в украинской советской историографии // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 329—331.

¹⁷ *Асеев Ю. С.* Архитектура Древнего Киева.— К., 1982.— С. 83—130.

¹⁸ *Шуази О.* Указ. соч.— С. 136, 550—551.

¹⁹ *Świechowski Z.* Wczesne budownictwo ceglane w Polsce // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu.— Wrocław, 1961.— Т. 1.— С. 120.

²⁰ *Асеев Ю. С.* Указ. соч.— С. 141—143; *Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И.* Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком // Славяне и Русь.— К., 1979.— С. 162—165; *Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М.* Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 43—45.

²¹ *Ісаевич Я. Д.* Найдавніший опис Львова // Жовтень.— 1980.— № 10.— С. 105—108; *Грунєвєв М.* Уривки із записок про заснування, розташування та забудову міста Львова // Історія Львова в документах і матеріалах.— К., 1987.— С. 61—64; *Багрий Р. С.* Исследования во Львове // АО 1984.— М., 1986.— С. 212; *Багрий Р. С., Могильчак И. Р.* Древнерусский город Львов в свете археологических и архитектурных исследований // Древнерусский город.— К., 1984.— С. 16—18.

Таблиця. Формати брускової цегли (к. XII—XV ст.)*

Регіон (адреса, об'єкт, дата, дослідники)	Розміри (см) (товщина×ширина×довжина)
<i>Київ, Київська земля</i>	
Ротонда, к. XII — п. XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський)	8×12×25
Храм у Нестерівському провулку, к. XII — п. XIII ст. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський)	9×12×24,5
Церква на Вознесенському узвозі, к. XII — п. XIII ст. (дані П. О. Раппопорта)	7,5×12×26,5
Федорівський монастир, 2 половина XII — п. XIII ст. (В. О. Харламов)	7,5×12×25,5
Храм у урочищі Церківщина, к. XII — п. XIII ст. (В. О. Харламов)	8—8,5×9,5×24—25
Ремонт Печерського собору, після 1230 р. (М. В. Холостенко)	8,5—9×12×25
М. Юр'єв, собор, к. XII — п. XIII ст. (Р. С. Орлов)	6,5—7,5×12—12,5×(24,5)— —26—26,5
М. Іван, знищений у 1223 р., у заповненні жител (В. К. Гончаров)	(7,5)×(10)×?
<i>Переяслав</i>	
Михайлівський собор, ремонт після 1230 р. (П. О. Раппопорт)	8—8,5×9,5—11×24—25
Цивільна будівля, після 1230 р. (Р. А. Юра)	8—8,5×9,5—11×23,5—25,5
<i>Володимир, Волинська земля</i>	
Михайлівський собор, к. XII ст. (М. К. Каргер)	8—9×12—13×25—26
Василівська церква, 1194 (автори)	(7)—8—8,5×(12,5)—13×26,5×27
Споруда біля Михайлівського собору, 1268 р. (М. Каргер)	8—9×12—14×25—27
Розвал на дитинці, 1291 р. (М. В. Малевська)	8×11—12×25—26
М. Любомль, Георгіївська церква, 1280-ті рр. (М. В. Малевська)	8—9×11—12×25—26
—>— Троїцький костюл, 1412 р. (автори)	8×12×25,5
Стоп'яне, вежа, к. XII ст. (І. Кутиловська)	7,5—8×11,8—12×26—26,6
Кам'янець, вежа, після 1277 р. (П. О. Раппопорт)	8×13,5×26,5
Чорторійськ, вежа, 1291 р. (П. О. Раппопорт)	7,5—8,5×11,5—13,5×26—28
М. Луцьк, замок, к. XIII—перша чверть XIV ст. (Г. Н. Логвин, автори)	8—9×11—13×26—30
—>— Дмитріївська церква, к. XIII ст. (М. В. Малевська)	8—9×12—13×26
—>— міський укріплення, 2 половина XIV ст. (автори)	8—9×11,5—14×26—27
—>— Вірменська церква, 1427 р. (В. В. Колосок)	8,5×12,5×27
<i>Галицька земля</i>	
Галич, храм Пантелеймона, 1194 р. (Ю. Луконський)	(9)×(12)×? (цеглини без жолобків)
Львів, храм Івана Хрестителя, п. XIII ст. (автори)	8—9,5×13—13,5(14)×(25)—(27)— 28—(29)
—>— Високий замок, 1259—1270 рр.	9×13,6×28
—>— костюл Марії Сніжної, к. XIII ст.	8—8,5×14—14,5×28—28,5
Дрогобич, терем воеводи, XIII—I половина XIV ст. (автори)	7,9×12,7×27,5—29
—>— вежа, XIII—I половина XIV ст. (автори)	(частина цегли — без жолобків) 7,5—8,5×14—14,5—(15,5)×(27)— 27,5—28—(28,5)
—>— парафіяльний костюл, 1392—1410 рр. (автори)	7—8,5×(12,5)—13,5—14,5—(15)× 27—29—(30)
С. Скелівка, «Сторожня вежа», XIII—XIV ст. (автори)	8×12,5—14×28—28,5
С. Лаврів, Онуфріївська церква, XIII ст. I період	7—7,5×13—13,5×26—27
2 період	7,5—8×13—14×26—28—(28,5) 29—29,5
С. Спас. розвал монастиря, 1295 р. (М. В. Малевська)	7—8(9)×11—13(14)×(28), (30)
—>— розвал замку, 2 половина XIII ст. (М. Ф. Рожко)	(7,5)—8—9—(9,5)×12—14×26—29

* К.— кінець, п.— початок

Другим осередком будівництва з брускової цегли були околиці Старого Самбора і Дрогобич: готичний костюл у Дрогобичі включає збережені на всю висоту рештки стін давньоруського терема, який, очевидно, був складовою частиною цілого ансамблю з культовою спорудою та оборонною вежею, дещо видозміненою у XVI ст.; церква у Лаврові включає сліди двох будівельних періодів давньоруського часу; рештки храму (1295 р.) та монастиря простежено у с. Спас, де близько 1254 р. засновано єпископію²². На наш погляд, є досить підстав вважати давньоруськими вежі біля готичних костюлів у с. Скелівці та м. Рудках на Львівщині.

Причетним до побудови перших об'єктів з брускової цегли на Волині, а згодом у Галичині слід вважати галицько-волинського князя Романа Мстиславича, за наказом якого зведено вежу з каплицею у Столп'ї. Вперше Столп'є (назва, безперечно, походить від факту наявності тут веж — стовпів²³) згадується під 1207 р. у зв'язку із захопленням колишнього уділу Романа його небожем Олександром Всеволодовичем Белзьким. Без сумніву, укріплювати західні кордони Волині — міста Угровськ, Верещин, Столп'є, Комов — волинський князь мав би ще до приєднання ним 1199 р. Галичини. Дослідження, проведені у 1976—1978 рр., довели, що на п'ятому ярусі вежі була каплиця-ротонда у формі октогона, кам'яні стіни якої в інтер'єрі облицьовані брусковою цеглою. Серед імен можливих фундаторів названо і князя Романа²⁴.

Дуже близька за композицією інтер'єру до столп'ївської каплиці — Василівська церква у Володимирі-Волинському. Обидва храми мають по вісім конх чи ніш, причому ті з них, що розташовані на основних осях, більші від діагональних, а найбільшою є вівтарна. На фотографії, наведеній І. Кутиловською, видно, що місця стикування ніш каплиці мають характерні втрати, які вказують на існування тут лопаток, котрі переходили в підпружні арки склепінь, як і у Василівській церкві. Показово, що основні розміри Василівської церкви рівно у два рази перевищують розміри Столп'ївської каплиці. Досліджуючи 1925 р. Василівську церкву М. Валіцький вперше чітко датував її рубежем XII—XIII ст., вважаючи за можливий рік її побудови — 1194 р.²⁵ Пізніше у зв'язку із застосуванням брускової цегли церкву обережно передатували на XIII—XIV ст.²⁶ У світлі сучасного стану вивченості середньовічної архітектури наявність підпружних арок і контрфорсів, стрільчата форма арки порталу чи застосування брускової цегли ніяк не можуть бути ознаками, які б виключали можливість побудови Василівської церкви наприкінці XII ст., хоч широкого застосування ці прийоми набувають пізніше. Тому дата 6702 (1194 р.), яка відчитується з прорисування на шиферній таблиці, вмурованій колись у стіну біля входу в храм²⁷, цілком може стосуватися побудови храму. Узгоджується з цією датою і ім'я князя Р(о)мачъ, яке відчитується у доволі заплутаній криптограмі.

Важливою підставою для уточнення датування Михайлівської ротонди у Володимирі-Волинському (перша згадка 1268 р.) стали розкопки підмурівків дерев'яної ротонди кінця XII ст. у с. Олешкові Іва-

²² Добрянський А. Короткі записки історическіі о мѣсть Самборъ // Зоря Галицька яко альбум.— Львів, 1890.— С. 354.

²³ До 1830-х років тут ще були три вежі, які стояли на кутах чотирикутного городища. Див.: Січинський В. Місто Холм.— Краків, 1941.— С. 17, 18.

²⁴ Kutylowska I. Zabytkowy zespół warówno-kultowy w Stolpiu woj. Chełmskie // Zeszyt biura badań i dokumentacji zabytkow w Chełmie.— 1981.— № 2/81.— С. 4, 10, 11.

²⁵ Walicki M. Sredniowieczne cerkwie Włodzimerza // Rocznik Wołyński.— Rowno, 1931.— Т. 2.— С. 377—382.

²⁶ Логвин Г. Н. Архитектура XIV — першої пол. XVI століття // Історія українського мистецтва.— К., 1967.— Т. 2.— С. 24.

²⁷ Батюшков В. П. Волинь. Исторические судьбы юго-западного края — СПб., 1888.— С. 76; Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волинском.— К., 1889.— Рис. на С. 25. Згадана шиферна таблиця у першу світову війну вивезена до Австрії.

но-Франківської області²⁸. Ця церква мала ідентичне з Михайлівською планувальне і просторове вирішення, включно з основними розмірами, що, безперечно, свідчить про повторення в дереві мурованого прототипу. Зразком для Володимирського храму, найвірогідніше, правила церква Доната у Задарі (Далмація), збудована у 810—815 рр. у традиціях центричних споруд Каролінської доби. Показово, що пізніше цей тип храмів-ротонд з внутрішньою колонадою часто повторювався у дереві в козацьких осередках Запоріжжя та Дону. Про побудову у Володимирі ротонди для представників військового стану може свідчити також і посвята архангелу Михаїлу — патрону воїнів. Ймовірно, фундатором обох храмів міг бути князь, який велику увагу приділяв зміцненню війська і володів, до того ж, і Володимиром, і Галицькою землею. Цим умовам найкраще відповідає постать саме Романа Мстиславича, організатора передового і найкраще озброєного на той час кінного війська²⁹, у середовищі якого, безперечно, плекались якісь своєрідні лицарські традиції, що могли відобразитись у побудові незвичних «лицарського типу» храмів. Відсутність на сторінках Галицько-Волинського літопису згадок про побудову такої визначної споруди (за висотою храм мав би небагато поступатися Успенському Мстиславовому собору) дає можливість припускати, що вона могла бути згадана у втраченій його частині, пов'язаній з діяльністю Романа. Адже князь, плани якого передбачали політичне об'єднання всієї Русі³⁰, не міг обмежитись побудовою лише оборонних споруд.

Підсумовуючи сказане, висловимо здогад, що три відомі волинські ротонди були зведені за наказом Романа Мстиславича. Нижньою межею періоду побудови цих об'єктів, мабуть, слід вважати 1189 р. Саме тоді Роман з великим зусиллям повернув собі Волинську землю, яку перед тим легковажно віддав Всеволоду Белзькому, захопивши вперше короткочасно галицький стіл³¹.

Буквальне повторення основних рис храму Доната в Задарі, що послужив для неї взірцем, застосування «класичного» цем'яноквого розчину та великий вміст уламків плінфи дозволяють вважати Михайлівську церкву першою ротондою з брускової цегли із збудованих Романом і датувати її у відтинку між 1189—1193 рр. У наступній Василівській церкві, зберігши принцип восьмиосьової композиції, зодчий виявив творчу фантазію і створив надзвичайно оригінальний і пластичний образ храму. Внесено зміни і у технологію будування: замість цем'яноквого розчину застосовано простіший у приготуванні вапняно-піщаний з мізерними домішками цем'янки, вугілля і гіпсу. Вірогідно, що вежі в Столп'є на той час вже були у процесі будівництва, і зодчого Василівської церкви або когось із його безпосередніх помічників, залучено на останньому етапі — для побудови каплиці, яка у зменшеному вигляді відтворює композицію Василівської церкви. Це дає підстави датувати закінчення будівництва веж у Столп'є 1194—1195 рр.

Здобувши 1199 р. Галицьке князівство, Роман Мстиславич мусив приділити зміцненню своєї влади на цій землі велику увагу. Слід гадати, князь оцінив вигідне географічне і стратегічне становище поселення на місці майбутнього Львова, укріпив його замком, розкрита кам'яна кругла наріжна вежа якого близька за площею плану до Столп'ївської вежі³². Мабуть, за часів правління Романа виник невеликий укріплений посад з площею та храмом Івана Хрестителя*. Особливо-

²⁸ Томенчук Б. П. Исследование древнерусского городища в с. Олешков // АО 1983.— М., 1985.— С. 366.

²⁹ Котляр М. І. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII—XIII ст. // Жовтень.— 1984.— № 1.— С. 96, 97.

³⁰ Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 151—156.

³¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.— С. 70.

³² Багрий Р. О., Могитич И. Р., Ратич А. А., Свешников И. К., Раскопки во Львове // АО 1975.— М., 1976.— С. 298.

* Матеріали історико-архітектурної інвентаризації Львова, проведеної Львівським відділенням інституту «Укрпроектреставрація» у 1985—1987 рр.

сті будівельної техніки вежі та храму переконують, що для здійснення своїх будівельних заходів Роман Мстиславич звертався до послуг місцевих будівельників.

Доволі рання поява технології мурування з брускової цегли на Русі спонукає шукати джерела її запозичення у двох названих вище осередках цегляного будівництва XII ст.: південному (Ломбардія) або північному (Данія, Північна Німеччина). Близький формат давньоруської і ломбардської брускової цегли вказує все ж на ймовірний зв'язок саме з ломбардською школою. Якщо ж такий зв'язок існував, то у цегляних будівлях Галичини та Волині бачимо приклади хіба що наслідування технології, а не безпосередню участь ломбардських майстрів: вигляд цегляного мурування руських будівель далеко не такий довершений, як у спорудах північноіталійських майстрів.

Для кладки стін цегляних споруд галицької традиції характерним є застосування вапняно-піщаного розчину з вмістом товченої цегли, доволі товсті (1,5—3 см) прошарки розчину, старанно заглажені до рівня з лицем стіни — без розшивки або підрізки; виразна хрестова система перев'язки, що нагадує поширену згодом у готичному будівництві так звану готичну, або «польську» кладку (рис. 2, 2). Систему цю вжито як чисто конструктивний принцип, без використання її декоративних можливостей, розвинутих у пізніші часи (рис. 2, 5). Хрестова система мурування не була винаходом галицьких мулярів — її застосування бачимо серед різноманітних декоративних фактур ломбардської кладки (церква Амброзія у Мілані)³³. Очевидно, її було використано галицькими мулярами як найбільш доцільну для перев'язки швів. Ця система незмінно використовується у будівництві Галичини до XVI ст.

Технологія будівництва з брускової цегли на Волині має риси, які відрізняють її від галицької традиції — у фактурі кладки виразно переважають цеглини, укладені ложком над укладеними тичком. Якщо у кладках кінця XII ст. на кожен тичок припадає до 3 і більше ложків (рис. 2, 3), то у кладках другої половини XIII ст. на кожен тичок чітко припадає два ложки (рис. 2, 4). Це укладення в сучасній літературі відоме під назвою «вендинської» кладки. В оборонних спорудах часом зустрічається безсистемна кладка з випадковим чергуванням груп тичків і ложків цеглин; у верхніх партіях Кам'янецької вежі зустрічається порядова система перев'язки, коли три ряди, укладені ложком, відділяються тичковим рядом.

Спільною рисою і галицьких, і волинських будівель із брускової цегли було обов'язкове затирання лица стін тонким шаром вапняного розчину («убілені яко сир», за виразом літописця). Ці споруди свідчать про непохитні спільні давньоруські архітектонічні традиції.

Виділення особливостей технології цегляного брускового будівництва галицької і волинської шкіл дозволяє простежити їхнє поширення у зв'язку з діяльністю галицько-волинських князів.

Так, дослідженнями останніх років доведено, що круглу вежу Люблінського замку (як кам'яні у нижніх ярусах, так і цегляну у верхніх) було збудовано одночасно у 1243—1244 рр. галицько-волинським князем Данилом Галицьким³⁴. Судячи за фактурою кладки мурів Данилової вежі у Любліні, 1244 р. князь користувався послугами волинських мулярів. Натомість, Лев Данилович, який володів Любліном з 1289 по 1302 р.³⁵, будуючи тут мурі і оборонну каплицю, звертався звичайно ж до львівських мулярів, про що свідчить кладка фрагментів цих споруд, включених у стіни пізнього готичного костюлу³⁶. Не виключено,

³³ *Pogány Frigyes. Italia építészete I.*— Budapest, 1973.— II. 27.

³⁴ *Koziejowski W. Późnoromańskie formy stylowe w architekturze wieży na zamku Lubelskim // Studia i materiały Lubelskie.*— Lublin, 1982.— № 9.— S. 51—103; *Асесев Ю. С. Архітектура Середнього Придніпров'я та Галицько-Волинських земель у XII—XIII століттях // Історія українського мистецтва: у 6-ти томах.*— К., 1966.— Т. 1.— С. 222; *Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.*— К., 1984.— С. 98

³⁵ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця.— С. 107;

³⁶ *Gawarecki H., Gawdzik C. Lublin.*— Warszawa, 1964.— S. 20.

що саме стіни Левових будівель у Любліні стали взірцем для поширення у XIV ст. в Польщі, після повернення до її складу Любліна, хрещатої системи в'язання цегляної кладки.

До часів князювання Мстислава Даниловича (1289—1301 рр.) та Юрія Львовича (1301—1308 рр.), намісником якого був луцький князь Лев Юрійович, Г. Н. Логвин відносить побудову цегляних укріплень Луцького замку³⁷. М. В. Малевська датує серединою чи другою половиною XIII ст. тільки кам'яні фундаменти та нижні частини веж, а верхні цегляні частини відносить широко до XIV ст.³⁸ Застосування характерної для волинської традиції цегляної кладки у нижніх верствах мурів та хрещатої — у верхніх (рис. 2, б) дозволяє стисліше датувати спорудження цих укріплень. Очевидно, будівництво, розпочате за Мстислава майстрами з Волині, було продовжене за Льва Юрійовича мулярами з Галичини. Враховуючи незначний обсяг робіт, здійснених за Мстислава, початок спорудження цегляних укріплень Луцького замку можна датувати рубежем XIII—XIV ст.

Волинська технологія мурування з брускової цегли простежується на оборонних спорудах, зведених волинськими князями — вежах у Кам'янці (1277 р.), Бересті (друга половина XIII ст.), Чортириську (1291 р.). Вона мала вплив на будівництво в землях, що лежали на північ від Волині — Чорній Русі (укріплення Новогрудка) та Литві (замки Вільнюса, Тракая)³⁹.

Питанню виробництва цегли присвячено працю польського дослідника А. Виробіша, який спирається значною мірою на львівські документи XIV—XV ст. Вчений доводить, що вже у XIII ст. виробництво цегли — стрихарство — стає окремою галуззю ремесла і навіть самостійною професією⁴⁰. З наведеного опису технологічного процесу видно, що якість цегли більшою мірою залежала від підготовки глини, просушування і випалу, ніж від формування. Значить, освоєння технології виробництва цегли було більш доступним ремісникові-гончару, ніж професійному будівельнику, про що, зрештою, говориться і в працях дослідників давньоруської архітектури⁴¹. Ймовірно, плануючи будівництво, фундатори чи будівничі замовляли виробництво цегли місцевим гончарам, в розпорядженні яких, до того ж, вже був певний запас підготовленої глини. Таким чином, стрихарство первісно було суміжною галуззю гончарного ремесла. Про вироблення окремих технологічних прийомів виробництва цегли у місцевому середовищі свідчать зафіксовані у львівських документах терміни, безперечно, місцевого походження: стіл, на якому формували цеглу, називався «ляда», рифлена дощинка, якою (а не пальцями) згрібали з форми зайву глину — «стрихулець»⁴². Слід, залишений стрихульцем, міг правити одночасно своєрідним клеймом⁴³, від чого і пішла назва професії — стрихар.

Вибір брускової цегли як основного матеріалу для спорудження передувіс оборонних об'єктів сам по собі вказує на такі її переваги, як швидкість виготовлення і укладання в мури. Високої продуктивності праці мулярів сприяла «ергономічність» брускової цегли — на відміну від плінфи чи каменю її можна було укладати в мур однією рукою, не випускаючи з другої руки кельми.

Відкриття щоразу більшої кількості давньоруських споруд, де було застосовано брускову цеглу, породжує надію простежити якісь сталі закономірності щодо її розмірів, які б допомогли встановити час побу-

³⁷ Логвин Г. Н. Луцький замок // Культура и искусство Древней Руси.— Л., 1967.— С. 106.

³⁸ Малевская М. В. Исследования Луцкого замка // АО 1983.— М., 1985.— С. 309.

³⁹ Глемжа И. И. Памятники архитектуры Литвы.— Л., 1978.— С. 8.

⁴⁰ Wyrobisz A. Średniowieczne cegielne w większych ośrodkach miejskich w Polsce // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu.— Wrocław, 1961.— Т. 1.— С. 64—75.

⁴¹ Асеев Ю. С. Архитектура Древнего Киева ... — С. 12.

⁴² Wyrobisz A. Op. cit.— С. 66.

⁴³ Характер жолобків цегли — «пальцівки» — пропонує ввести як одну з класифікаційних ознак білоруський дослідник О. Трусов. Трусов А. Вялікапамерная цэгла // Помінікі гісторыі і культуры Беларусі.— Мінск, 1984.— № 1.— С. 34.

дови об'єкта, належність його до певної будівельної традиції. Дослідники польського романського будівництва доходять, однак, висновку, що метод порівняння форматів цегли в жодному випадку не є визначальним для встановлення часу побудови об'єкта⁴⁴.

При всій різноманітності розмірів брускової цегли відомих давньоруських будівель, однак, можна спостерігати деякі відносно сталі параметри для кожного окремо взятого регіону. При відносно однаковій товщині (7—9 см) у Києві і Переяславі цегла відчутно вужча (9,5—12 см) і коротша (24—26 см), ніж у Галицькій землі (ширина 12—14,5 см, довжина 26—29 см). Волинська цегла мала проміжний формат між київською і галицькою. Характерно, що волинська цегла, яка застосовувалась при зведенні оборонних споруд, довша (26—29,5 см) порівняно з ужитою на культових будівлях (25—27 см). Показово, що протягом кількох століть формат цегли і на Волині, і в Галичині був порівняно сталим.

Отже, будівництво з каменю-плитняку, зафіксоване археологами з VIII ст., побутує на Галицькій землі впродовж усіх наступних століть, а з кінця XII — початку XIII ст. набуває поширення в оборонному зодчестві і на Волині. Змінюється тільки характер скріплювання: кладка «насухо» — на глині — на розчині з вапном.

Білокам'яне будівництво виникає у Галицькій землі на початку XII ст. в так званій кавказькій техніці мурування і широко побутує тут у XII—XIII ст. Звідси воно на початку другої половини XII ст. проникає у Ростово-Суздальське князівство, а у другій чверті XIII ст. у Холм. З XV ст. білокам'яне будівництво зберігається тільки у Львові, однак з другої половини XIII ст. кавказька техніка мурування замінюється рядовою на розчині. У всій Галицькій землі до кінця XVIII ст. весь архітектурний декор виконується тільки у білокам'яній техніці.

Будівництво з плінфи, поширене на Волині під впливом київської архітектурної школи у другій половині XII ст., вже наприкінці XII — на початку XIII ст. витісняється технікою мурування з брускової цегли («пальцівки»). Ця техніка проникає у цей же період і у Галицьку землю. Але система перев'язки цеглин на Волині і в Галицькій землі була спочатку різна: так звана вендинська та хрещата. Відмінною особливістю будівельних шкіл Галицько-Волинських земель від романо-готичної архітектури є обов'язкова затирка поверхні цегляних стін вапняним розчином.

И. Р. Могытыч, Р. И. Могытыч

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИКИ КАМЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРНЫХ ФОРМ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОГО ЗОДЧЕСТВА (X—XIV вв.)

В статье прослежена эволюция каменного и кирпичного строительства Галицко-Волынской Руси в X—XIV веках. На Прикарпатье камень использовался в качестве строительного материала, начиная с VIII в. (оборонительные сооружения хорватов). Первые культовые сооружения региона X—XI веков имели центричную композицию, в значительной мере определившую дальнейшее развитие галицкой, а позже украинской народной монументальной архитектуры. В постройках Закарпатья X—XI веков прослеживается самостоятельная школа кирпичного строительства, имеющая некоторые общие черты с киевским зодчеством того времени.

Раскрыты особенности древнерусской белокаменной техники, которая существенно отличается от применяемой в строительстве романской Европы. На основании идентичности белокаменной техники с так называемой кавказской сделан вывод о заимствовании ее с Закавказья.

Рассмотрены вопросы применения брусчатого кирпича в строительстве Древней Руси. В этой связи уточнена датировка центричных храмов Волыни, на основании чего их связывают со строительной деятельностью князя Романа Мстиславича в кон-

⁴⁴ *Swiechowski Z. Op. cit.* — S. 90—92.

це XII века. Выделены особенности волинської (так называемої вендинської) и галицької (крестової) систем перевязки кирпичної кладки и на основани этого прослежено участие мастеров названних регионов в сооружении некоторых кирпичных построек XIII—XIV веков. На основани анализа технологии изготовления кирпича и его размеров сделан вывод, что совершенствование технологии и установленне стандартов формата кирпича носили узкорегіональний характер.

I. R. Mogytych, R. I. Mogytych

PECULIARITIES OF STONE BUILDING TECHNIQUES AND ARCHITECTURAL FORMS OF THE GALICHINA-VOLYN ARCHITECTURE (10-14th CENTURIES)

The paper has traced the evolution of stone and brick building in Galichina-Volyn Rus in the 10-14th centuries. In the Forecarpathian area stone was used as building material beginning from the 8th century (defensive works of Croats). First worship buildings of the 10-11th centuries were of centric composition which considerably contributed to further development of the Galichina and then Ukrainian folk monumental architecture. An independent school of brick building which has some common features with Kiev architecture of that time is traced in the Transcarpathian buildings of the 10-11th centuries.

Peculiarities of the Old-Rus white-stone techniques are revealed, for they greatly differ from those used in building of the Romanic Europe. On the basis of similarity of the white-stone technique and the so-called Caucasian technique a conclusion is made on its borrowing from the Transcaucasus.

Problems for the use of paving stone in Old Rus building are discussed. In this connection dating of the Volyn centic churches was precised, and these churches are related to the building activities of Prince Roman Mstislavich at the end of the 12th century. Peculiarities of the Volyn (so-called Vendinian) and Galichina (cross) systems of brick-work bond are revealed to trace on this basis the participation of masters of the mentioned regions in the construction of some brick buildings of the 13-14th centuries. The analysis of brick manufacturing techniques and sizes permits a conclusion to be made that improvements in techniques and brick size standardization were of narrow-regional character.

Одержано 15.11.87.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1991 РОЦІ ВИЙДЕ КНИГА

Симоненко А. В., Лобай Б. И.

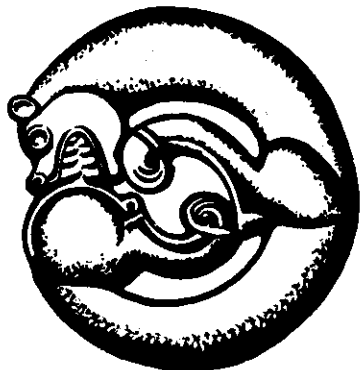
**САРМАТЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В I В. Н. Э.
[ПОГРЕБЕНИЯ ЗНАТИ У С. ПОРОГИ].—**

12 арк.: 2 р. 30 к.

Монографія інтерпретує комплекси двох аристократичних сарматських поховань 80-х рр. н. е., досліджених у курганах поблизу с. Пороги на Дністрі. Унікальні матеріали з цих поховань, проаналізовані на широкому тлі синхронних пам'яток Європейської Сарматії, дали можливість розв'язати ряд питань політичної, культурної та етнічної історії сарматів Північно-Західного Причорномор'я в I ст. н. е., а саме: час і характер появи сарматів за Дніпром, взаємини їх з Римською імперією та Ольвійською державою, етнічну приналежність «царів» Фарзоя та Інісмея, племінний склад та ін. Більшість цих питань розглядається в літературі вперше.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться проблемами давньої історії.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині

В. К. Пясецький, Г. В. Охріменко

Публікацію присвячено охоронним дослідженням вперше відкритого на території нашої країни поселення старшої лінійно-стрічкової кераміки в м. Рівне та двом поселенням на Волині, що відносяться до потного етапу розвитку КЛСК.

Важливі еволюційні процеси в давніх суспільствах Півдня Центральної Європи відбувалися під впливом розвинутих цивілізацій Малої Азії. Носієм і провідником їх прогресивних нововведень на значній частині Європи та заході УРСР було прийшло населення дунайської культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Її назва походить від характерного орнаменту з ліній, що утворюють стрічки. Це була перша так віддалена на північний схід класична землеробсько-скотарська культура з південною моделлю економіки. На Волині вона поширювалась на лесових ґрунтах Волинської височини, тоді як Полісся було заселено етнічно чужим риболовецько-мисливським населенням, яке тільки іноді проникало в лесову зону (стоянка Ульбарів Дубнівського району).

Відомі зараз кілька десятків пам'яток молодшої фази розвитку КЛСК розташовані на родючих ґрунтах по берегах Західного Бугу та його притоки р. Луги, Стира з допливами Черногузкою та Сарною, а також в басейні Горині. Вони свідчать про значну густоту заселення Волинської височини за неолітичної доби.

До недавнього часу стаціонарні дослідження пам'яток КЛСК проводилися на Волині лише на поселенні Гнідава у Луцьку*. 1983 р. В. К. Пясецьким відкрито поселення КЛСК в м. Рівне. В наступні роки авторами статті тут проведено невеликі розкопки. В смт. Клевань Ровенського району розкрито залишки житла. Г. В. Охріменком розпочато стаціонарні дослідження поблизу с. Гірка Полонка Луцького району.

Поселення в м. Рівне розташоване на південній околиці міста, на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Устя (ліва притока р. Горинь). Висота тераси над заплавою не перевищує 4—5 м. На її поверхні виділяється підвищення розмірами 200×120 м. Ґрунт на підвищенні чорноземний. Підстеляється він лесоподібним суглинком, що перекриває алювіальні відклади тераси. Площа на території підвищення, на якій знайдено фрагменти неолітичної кераміки, порівняно невелика (100×60 м). Пам'ятка багатощарова. На поверхні і в розкопах виявлено фрагменти посуду різних культур: вербковце-костя-

* 1968—1969 рр. розкопки проводилися під керівництвом М. П. Кучери, з 1981 р.— Г. В. Охріменком.

нецької, пізньотрипільської, кулястих амфор, городоцько-здвбицької, тшинецької, ранньозалізного віку, більш пізніх часів.

У різних місцях поселення було закладено 14 шурфів загальною площею 20 м² та три розкопи на відстані 30—40 м один від одного загальною площею 180 м². В нижній частині гумусного шару на розко-

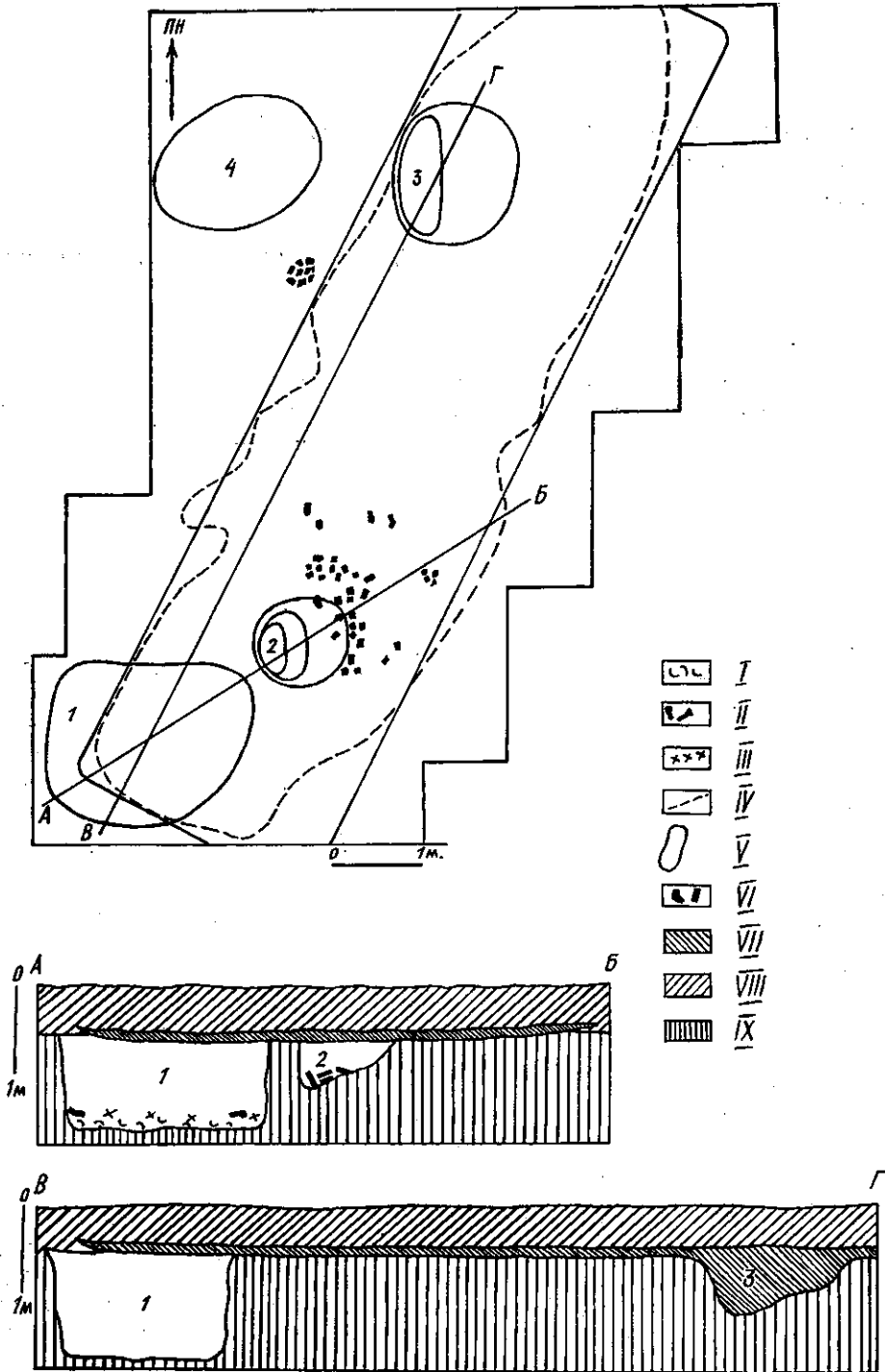

Рис. 1. Ровенське поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Розкоп № 2. План та розрізи: 1 — напівземлянка № 1, 2 — господарська яма № 2, 3 — господарська яма № 3, 4 — яма № 4. Умовні знаки: I. Черепашки цілі, II. Кістки тварини, III. Крем'яні відщепи, IV. Контур скопчення фрагментів кераміки у межах наземного житла № 2, V. Контур наземного житла № 2, VI. Великі уламки печини, VII. Культурний шар у межах наземного житла, VIII. Гумусний шар, IX. Суглини лесоподібний.

пах, на глибині 0,4—0,6 м простежено скупчення фрагментів лінійно-стрічкової кераміки, кісток тварин, вироби з кременю та кістки, шматочки печини, невеликі терткові плитки з дрібнозернистого пісковика. Зрідка траплялися уламки плитчастого сарматського вапняку та дрібні шматки крихкого протерозойського пісковика, що походить з долини Горині. В скупченні матеріалів на розкопі № 1 виявлено шматок жовтої вохри.

За межами скупчень траплялися лише поодинокі знахідки. Площа скупчення в розкопі № 1 була невеликою — близько $4,5 \times 2,0$ м. Південна частина його розтягнута оранкою. Насправді скупчення колись, мабуть, було довшим. В його межах знайдено близько 470 уламків лінійно-стрічкової кераміки, вироби з кременю, кістяну проколку, відносно невелику кількість кісток тварин.

В розкопі № 2 знахідки лежали на площі $10,0 \times 3,0$ м, а в розкопі № 3 — $10,0 \times 2,6$ м. План скупчень та глибина їх залягання дозволяють стверджувати, що вони являють собою сліди наземних, можливо, трохи заглиблених (не більш як на 0,2—0,3 м від давньої поверхні) жител. Через те, що культурний шар сильно пошкоджений кротовинами, конструктивні особливості жител не простежено.

Наземне житло в розкопі № 2 перекриває яму № 1 розмірами близько $2,3 \times 2,0$ м (рис. 1). Яма мала майже вертикальні стінки та рівне дно. Глибина її близько 1,1 м від давньої поверхні. На дні тонким шаром лежали черепашки *Unio*, знайдено незначну кількість кісток тварин та вироби з кістки: мотижку або копалку і перерізану на впіл лопатку тварини (рис. 2). На цьому ж рівні трапилась невелика кількість крем'яних відщепів. Простежено ознаки навмисного засипання ями. Поряд містилася яма № 2 заповнена кістками тварин.

Яму № 1 можна вважати залишками напівземлянки, що існувала короткий час: на дні її не знайдено уламків кераміки. Яма № 2 мала господарське призначення. Можна говорити про два етапи існування поселення. Спочатку на ньому зводилися напівземлянки і тільки потім — наземні будівлі. І це досить природньо: при зведенні наземних будівель мешканцям поселення потрібно було десь жити. Наземні будівлі спочатку будувалися трохи осторонь від напівземлянок. Потім ями — напівземлянки були засипані, в деяких випадках на їх місці споруджувалися наземні житла. На першому етапі існування поселення, ймовірно, відчувався деякий дефіцит продуктів харчування, про що може

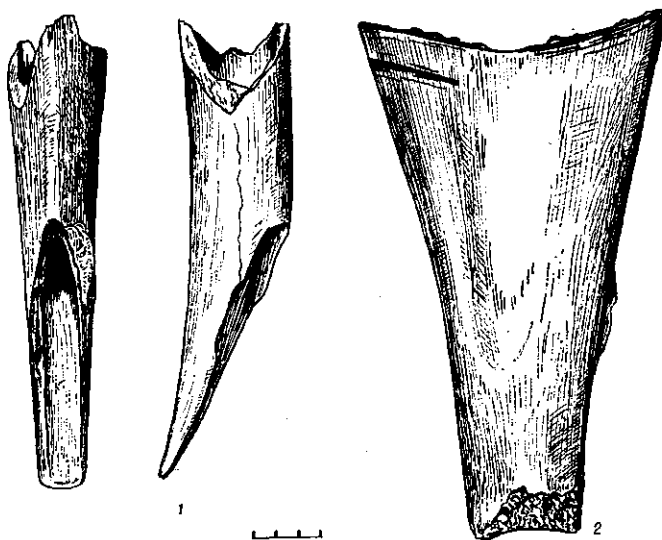

Рис. 2. Кістяні вироби з напівземлянки № 1, розкоп № 2: 1 — мотижка (або копалка); 2 — перерізана лопатка тварини.

свідчити споживання молюсків *unio*. Не виключено, що на цьому етапі використовувалося в їжу і м'ясо тварин зовсім іншого видового складу, ніж на етапі повного освоєння місцевості, тобто за часу існування наземних жител.

Відомо, що на деяких поселеннях розкопані тільки напівземлянки. У зв'язку з наведеними вище спостереженнями можна висловити думку, що поселення з напівземлянками у деяких випадках були проміжними пунктами зупинок при просуванні населення на нову територію.

Як пересвідчимося далі, поселення в м. Рівне належить до раннього, донотного етапу розвитку КЛСК. Тому залишки жител на ньому можна порівняти з тими, що відомі на інших поселеннях цього часу за межами нашої країни. На території Угорщини поселення старшої лінійно-стрічкової кераміки збереглися погано. Знахідки трапились в ямах, землянках і напівземлянках, наприклад, на поселенні Бічке і в Капошварі¹. Небагато відомо і про житла цього часу на території Словачкиї. На поселенні Біня розкопано яму, розміри якої не вказуються. Яму виявлено і на поселенні Мілановце², розмірами 3,3×2,6 м. Проте за ранньої фази розвитку КЛСК відомі і наземні стовпові будівлі. Такі споруди реконструюються, наприклад, на поселенні Могельнице в Моравії³, в Старому Замку на р. Чарна Вода в басейні Одри на півдні Польщі. Розміри житла тут близько 10,0×5,0 м⁴.

Житла в Рівному (крім напівземлянки) теж можна реконструювати як наземні, підпрямокутні у плані. Всі три житла довгими осями орієнтовані приблизно однаково. Найбільш інформативні залишки житла № 2. Контури його встановлюються за невиразним заглибленням, концентрацією знахідок та аналогією з наведеними вище прикладами (рис. 1). У північній частині житла розкопано яму глибиною до 0,7 м від підлоги. В ній виявлено зернотерку із місцевого сарматського піщанистого вапняку розмірами 0,35×0,15 м, розвали кількох посудин, уламки кераміки. На площі житла знайдено також дрібні уламки печини. В одному місці вони досить великі. Напевне, тут існувало якесь вибукування із обпаленої глини. Невелике вибукування виявлено і в іншому місці. Імовірно, воно містилося вже за межами житла (рис. 1). В жодному з жител не знайдено ознак вогнища.

На площі житла № 2 зібрано близько 980 різних за розмірами уламків кераміки*, значно більше кісток тварин, ніж в двох інших житлах, рогову мотижку, незакінчений виріб з ікла дикого кабана, вісім кістяних проколок та вістер. Вироби з кременю представлені нуклеусами, невеликими пластинами і пластинками, вкладишами до серпів.

Велика кількість кераміки в наземних житлах № 1, 2 дозволяє зробити висновок, що вони існували досить тривалий час. Період існування житла № 3 був значно коротшим.

Знахідки в житлах ідентичні, тому можуть характеризуватись без поділу на окремі комплекси. Кераміку можна поділити на кухонну та столову, хоч поділ цей досить умовний. Слід також виділити миски і чаші відкритих форм. До глини кераміки додавалася полова культурних злаків. В глині кухонного посуду її значно більше, ніж у мисках та столових виробах. Іноді цієї домішки було так багато, що від вигорання полови поверхня посуду стає пористою. На багатьох уламках кухонного посуду відзначено відбитки зерен культурних злаків, та насіння і плоди рослин. У тісто кухонного посуду, мисок і чаш іноді дода-

¹ *Титов В. С.* Ранний и средний неолит Восточной Венгрии // Археология Венгрии. Каменный век.— М., 1980.— С. 256.

² *Pavúk J.* Ältere linearkeramik in der Slowakei // SA.— Bratislava, 1980.— Ročník XXVIII.— Číslo 1.— S. 10, 11.

³ *Tischý R.* Osídlení s volutovou keramikou na Moravě // PA.— 1962.— Т. 53.— S. 252.

⁴ *Kulczycka-Leciejewiczowa A.* Pierwsze wspólnoty Kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemiach Polskich // AP.— 1987.— Т. XXXII.— Z. 2.— S. 304.

* Сюди входять і реставровані посудини (10 екз.) та уламки що з'єднались. Посудини і з'єднані уламки брались за одиницю, так що насправді фрагментів набагато більше (1146 екз.).

вався пісок. Нерідко зустрічається домішка із шматочків слюдистої породи (походить з товщ верхнього протерозою долини р. Горинь).

Колір кухонного посуду сірий, буровато-сірий, рідше майже червоний та чорний. Деякі посудини покриті світлим ангобом. Такий самий колір мисок і чаш, але серед них трапляються і вироби світло-сірого кольору. На зламі черепок іноді триколірний. Поверхня мисок і чаш добре заглажена, іноді підлощена.

Глина, з якої виготовлявся столовий посуд більш однорідна. До неї крім незначної кількості половин зрідка додавався пісок. Колір столового посуду сірий, чорний, світло-сірий, рідше оранжевий. Вироби чорного кольору нерідко лошені. На зламі черепок частіше одноколірний.

Посуд випалений по-різному. Значна частина його випалювалася при недостатній тязі. Важко сказати, як провадилось обпалювання. Зауважимо тільки, що на моравському поселенні Могельнице за ранньої фази розвитку КЛСК відомі вже печі, які інтерпретуються як гончарні⁵.

Уламки вінець мисок і чаш у всіх житлах кількісно переважають над уламками вінець посудин закритих форм,— як столових, так і кухонних. У житлі № 1 таких уламків більше, в 2,7 рази, № 2, 3 — втричі. Ці цифри, звичайно, не відображають співвідношення цілих посудин обох типів, але все ж можуть вказувати на переважання в керамічному комплексі мисок і чаш. Частина фрагментів дозволяє реконструювати розмір і форму цієї керамічної групи (рис. 3, 3—5). Діаметр вінець коливається від 10 до 28 см. Виділяються більш глибокі і мілкіші посудини (рис. 3, 3). Стінки плавно вигнуті назовні, всередині поступово переходять в денце. Товщина стінок порівняно невелика,— в середній частині вона становить 0,5—0,8 см. Посудини не орнаментовані. Тільки в житлі № 2 із 184 уламків вінець лінійним орнаментом прикрашено 4 фрагменти, а на двох фрагментах є невеликі конічні наліпи.

Серед кухонного посуду виділяються вироби кулястих форм, без виділених вінець (рис. 3, 1, 2; 4, 3). Лише в кількох випадках відмічено ледве відтягнуті вінця — ознака характерна для столового посуду. Розміри посудин різні. Діаметр вінець досягає 20—25, тулуба — 30—40 см. Як різновид виділяються посудини більш відкритої форми (рис. 3, 8; 4, 2). Стінки великих посудин товсті — до 1,5—2,0 см. Посуд прикрашений пальцевими вдавненнями під вінцями (рис. 3, 1, 9). В житлі № 2 знайдено 9 фрагментів вінець посудин, які прикрашені пальцевими вдавненнями, нанесеними вертикально по краю вінець, що робить його хвилястим (рис. 3, 8). Зрідка трапляється орнамент із коротких насічок (рис. 3, 9). У двох випадках зафіксовано валик, розчленований вдавненнями (рис. 4, 1). Для оздоблення застосувалися і різні наліпи (3, 1, 7—9; 4, 2, 3). Іноді перелічені елементи орнаменту зустрічаються разом. Крім цього на трьох фрагментах зафіксовані канелюроподібні розчоси пальцями по сірій глині. Цей прийом також правив для прикрашення кухонного посуду. Менш поширені посудини кулястих форм з досить високою розхиленою або рідше циліндричною шийкою. На тулубі розміщені вушка з вертикальними отворами. На одній з посудин їх шість (рис. 3, 2). В житлі № 2 знайдено 5 фрагментів горловин подібних посудин (рис. 3, 6). Близькі до попереднього типу невеликі посудинки, котрі деякими зарубіжними авторами називаються пляшками (знайдено фрагменти двох посудин) (рис. 3, 7).

Серед столового посуду виділено поки що лише один тип — посуд закритих форм, біконічний, з плавним переходом від верхньої частини до нижньої. Дуже характерні ледь виділені відтягнуті вінця (рис. 4, 4—6, 9). Лише в двох випадках вінця виділені більш чітко. Столовий посуд найкраще заглажений, нерідко лошений. Він оздоблений лінійно-стрічковим орнаментом, більш тонкостінний. Але такий орнамент наносився і на посуд з більш товстими стінками і менш заглаженою

⁵ Tichý R. Op. cit.— S. 254.

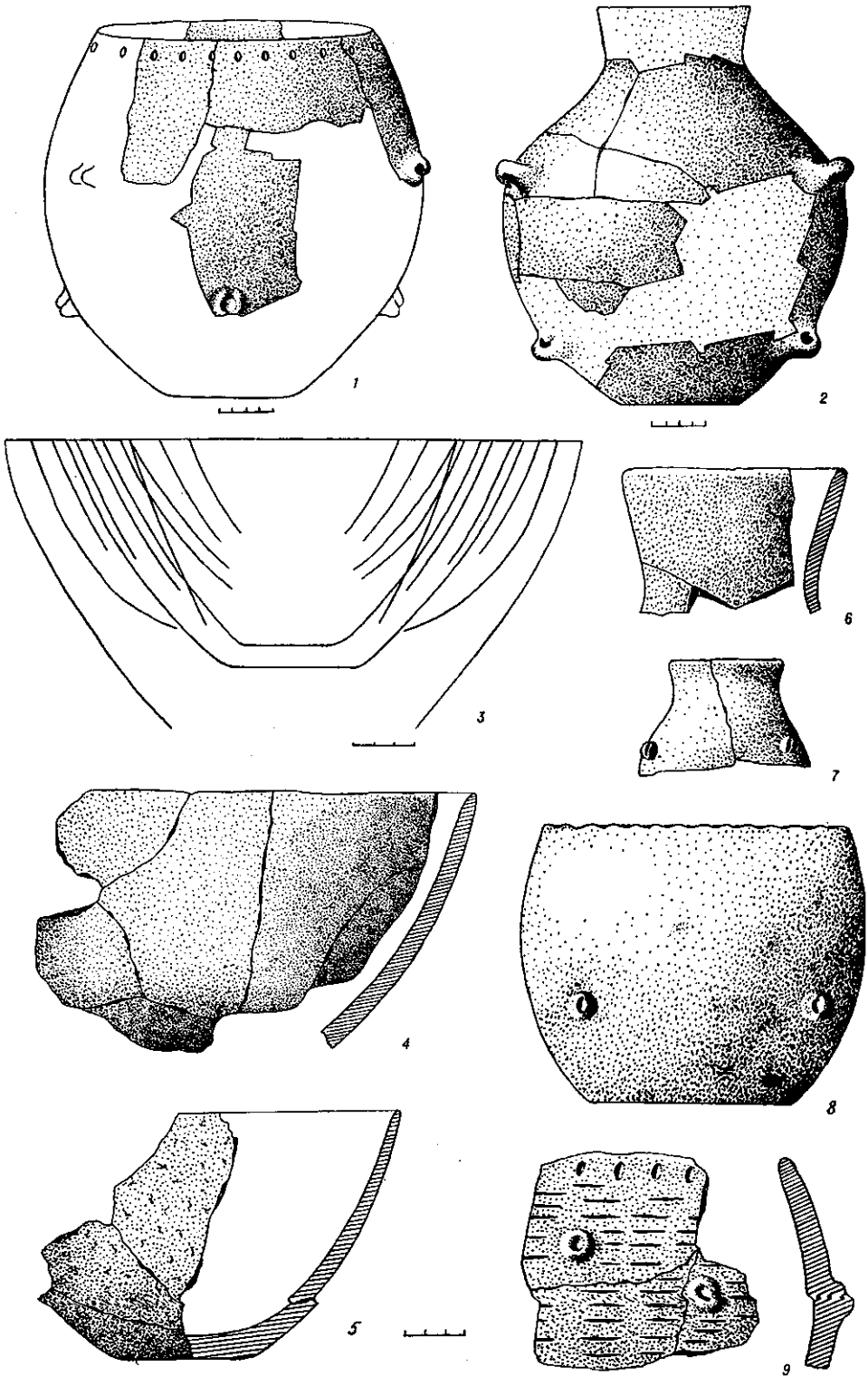

Рис. 3. Поселення Рівне. Кераміка із наземних жител: 1, 3–5 — житло № 1; 2, 6–9 — № 2.

поверхнею, із значною кількістю полови у глині. Це тільки підтверджує умовність в деяких випадках виділення столового посуду. Відсоток фрагментів з лінійно-стрічковим орнаментом низький. Для житла № 1 він не перевищує 5,2%, № 2 — 7,8% № 3 — 6%. Характерною ознакою орнаменту є значна ширина, а іноді і глибина ліній. Орнаментальні мо-

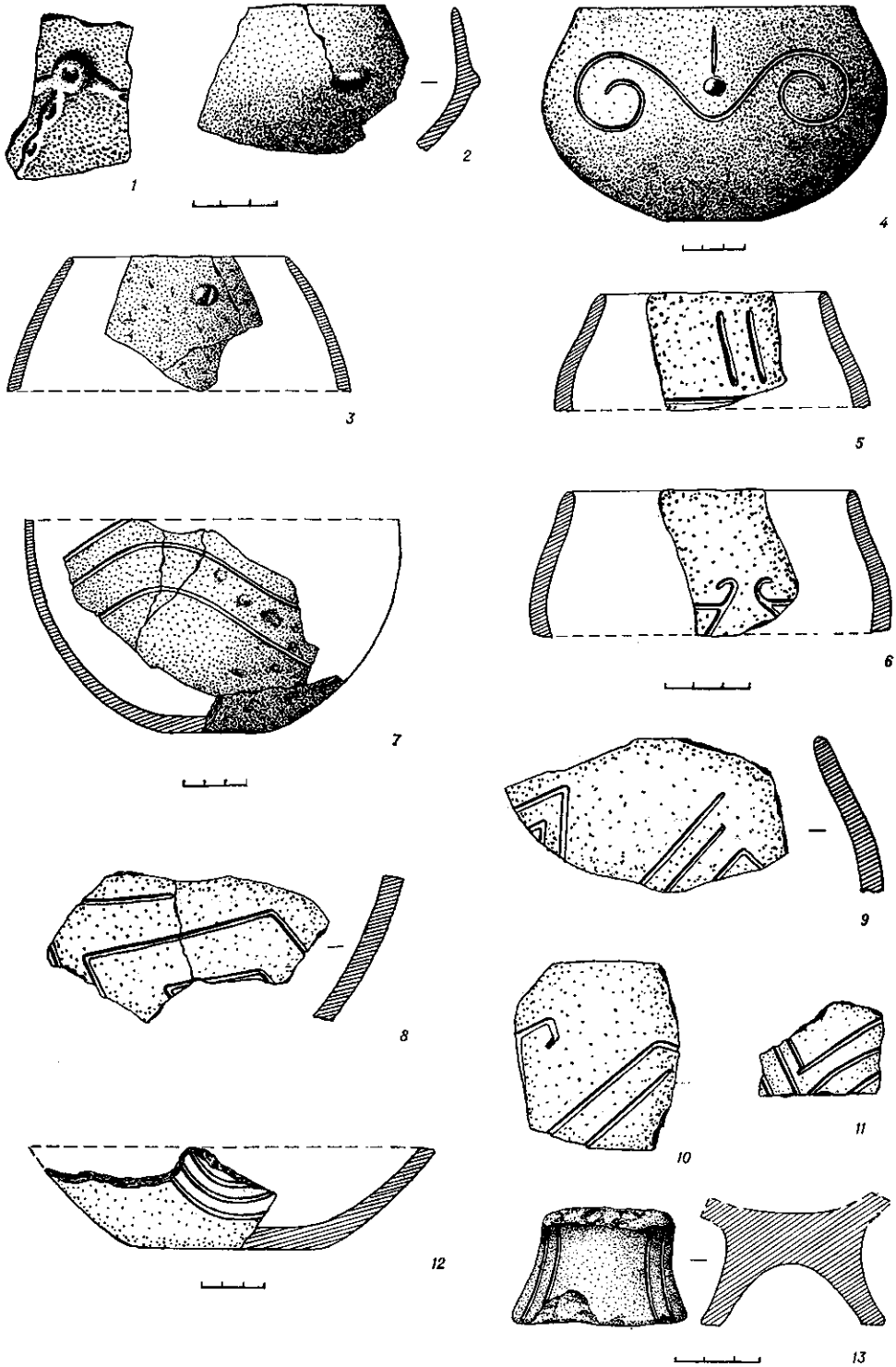

Рис. 4. Поселення Рівне. Кераміка із наземних жител: 1, 2, 4, 8-12 — житло № 2; 3, 5-7, 13 — житло № 1.

тивби простежуються невиразно. Дуже типова посудина із спіральним орнаментом та невеликими наліпами (рис. 4, 4). Таких однолінійних спіралей та виступів на ній по три. На іншій посудині стрічка з трьох ліній теж, імовірно, закінчувалася спіралями (рис. 4, 7); фрагмент спіралі видно на придонній частині ще однієї посудини (рис. 4, 12).

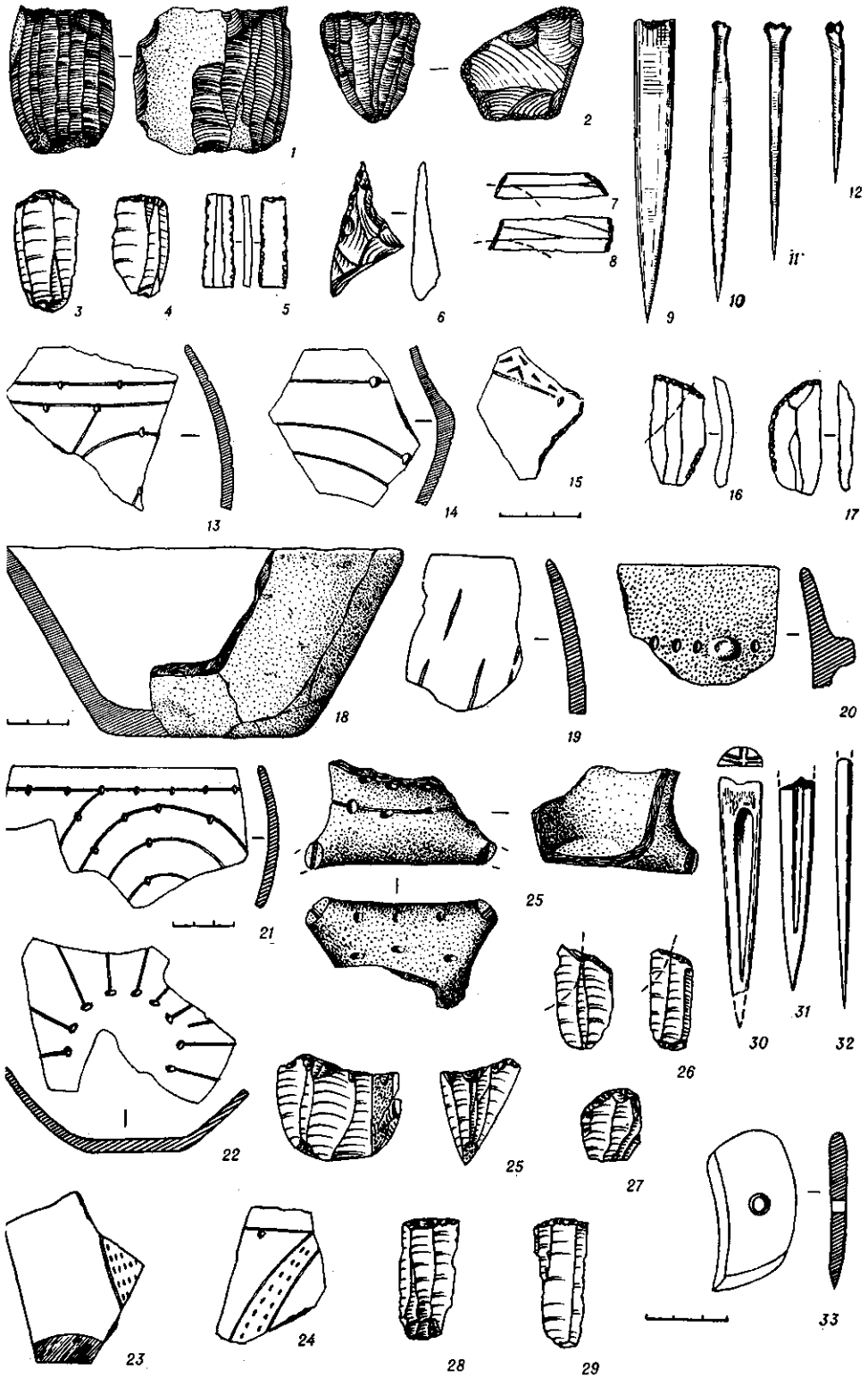

Рис. 5. Поселення Рівне. Крем'яні та кістяні вироби із наземних жител: 1, 2, 5 — житло № 1; 3, 4 — житло № 2; 6—8 — житло № 3; 9—12 — житло № 2. Поселення Клевань. Кераміка та вкладиші до серпів (13—18). Поселення Гірка Полонка. Кераміка, крем'яні та кістяні вироби (19—33).

Кераміка також прикрашалась короткими відрізками ліній (рис. 4, 5), стрічками ліній, що сходяться під кутом (рис. 4, 9, 11). Є меандроподібні композиції (рис. 4, 8, 10). Лінії мають гачкоподібні закінчення (рис. 4, 6, 10). Трапляється орнамент, що заповнює значну частину поверхні посудин.

В житлах № 1, 2 знайдено невелику кількість пустотливих піддонів чаш. Найбільше їх в житлі № 2 (5 екз.). Вони невисокі, без орнаменту або прикрашені чотирма парами ліній (рис. 4, 13). В житлі № 2 виявлено фрагмент біконічного пряслиця з домішкою полови у глині.

Знарядь з кременю небагато. Кремій місцевий, походить з крейдяних товщ туронського ярусу. В житлі № 1 знайдено 10 невеликих нуклеусів, в інших житлах їх менше. Шість нуклеусів мають негативи від зняття дрібних пластин, з чотирьох зколювали відщепи і пластинчасті відщепи. Нуклеуси поділяються на такі різновиди: підпризматичні, з однією або двома ударними площинами (рис. 5, 1) та скісно-площинні (рис. 5, 2). Є аморфні нуклеуси. Найбільше невеликих пластин та пластинок виявлено в житлі № 2 (близько 70 екз.). Вони мають досить правильну форму. Деякі з них із слідами ретуші утилізації. Іноді пластинчасті зняття ретушовані. Ретуш нанесена зі спинки, або спинки й черевця (рис. 5, 5). Скребоків небагато, в житлі № 2 їх було п'ять. Усі вони кінцеві на невеликих пластинах (рис. 5, 3, 4). У житлі № 1 трапилось п'ять скобелів. Один з них боковий на пластині, інші на відщепі. Слід відзначити також проколку із житла № 3 (рис. 5, 6). На особливу увагу заслуговують і три широкі трапедії з того ж житла. Вони мають заповіровані від вживання ділянки і правила вкладишами до серпів (рис. 5, 7, 8). Знайдено і кілька заповірованих вкладишів у вигляді простих пластинок.

Вироби з кістки представлені вістряма та проколками. Найбільше їх було в житлі № 2 (8 екз.). Вістря більш широкі, проколки вужчі (рис. 5, 9—12). Подібні знаряддя відомі в культурі Кереш. Деякі з археологів допускають, що частина з них (слід гадати більш широкі) могли правити вістряма металевих знарядь⁶. У житлі № 2 виявлено рогу мотижку із специфічно зрізаним робочим кінцем.

Остеологічні матеріали наземного житла № 1 опрацьовані О. П. Журавльовим (див. таблицю).

В житлі № 2 кісток було значно більше. Можливо сумарна їх кількість із усіх жител в майбутньому надасть дані, придатні для статистичних підрахунків.

Підсумовуючи, можна відзначити, що для кераміки поселення Рівне характерна відсутність нотного орнаменту, значна ширина ліній в стрічках, домішка в глині всіх груп кераміки полови, велика кількість мисок і чаш відкритих форм. Кухонній кераміці властиві наліпи різної форми. Виділяються посудини з вушками і досить високими горловинами. Характерна і форма столового посуду з ледве виділеними вінцями. Відсоток посуду з лінійно-стрічковим орнаментом низький.

Всі ці й інші особливості посуду дають можливість віднести ровенське поселення до раннього етапу розвитку КЛСК.

Кераміка з поселення схожа із старшою лінійно-стрічковою керамікою Угорщини⁷. Так, в Бічке, в будинку 1/1971 рослини домішка присутня в усіх групах кераміки. Столова кераміка нечисельна. Для

Таблиця. Видовий склад тварин з житла № 1.

Види тварин	Кількість кісток	Кількість особин
Бик домашній	13	1
Вівця-коза	15	3
Свиня домашня	7	2
Кабан дикий	1	1
Борсук	1	1
Олень благородний	1	1
Невизначених кісток	47	—

⁶ Титов В. С. Указ. соч.— С. 93.

⁷ Там же.— С. 262—268.

неї характерні злегка відтягнуті вінця і форма, наближена до біконічної. Кераміку оздоблено подібно до ровенської. На кераміці з Бічке нерідко спостерігається полірування поверхні, а в Рівному знайдено лише кілька полірованих черепків. Можливо, що на частині посудин полірування не збереглося. В Рівному відсутні миски відкритих форм з переломом профілю стінок. Ця рання форма, як відзначає В. С. Тітов, нагадує кераміку, відому в культурі Протосескля. Знайдено в Бічке і пустотілі піддони від чаш. Кухонна кераміка теж схожа до ровенської, але на останній дуже рідко відзначаються канелюроподібні розчоси, що мають орнаментальний характер.

На поселенні Фенекпуста-Вамхаз трапився фрагмент посудини із високою горловиною, що злегка розширюється. Цей фрагмент походить, напевне, від посудини, подібної до деяких ровенських. Такі самі посудини виявлені в Залаварі.

На пізніших поселеннях старшого ступеню КЛСК Угорщини кераміка стає більш тонкостінною, значно рідше в глині трапляється домішка полови, хоч орнаментальні мотиви схожі на більш ранні. Посуд із Рівного загалом подібний до ранніх керамічних комплексів, відомих у Чехії⁸. Але чаші з Рівного, на відміну від чаш із Билян поблизу Кутної гори, тільки в кількох випадках мають лінійний орнамент.

Орнамент та багато форм посуду з Рівного аналогічні відомим із словацьких поселень⁹. У Біні досить багато столового посуду з відтягнутими вінцями, що зближує його з ровенським. Проте в Рівному є лише кілька фрагментів столових посудин з більш чітко виділеними низькими вінцями, тоді, як у Біні такого посуду більше. Звідти походить і посудина, подібна до двох ровенських, яку Ю. Павук називає пляшкою. Важливо, що в Біні знайдено багато фрагментів мисок відкритих форм, проте частина бінських має на внутрішній поверхні досить простий лінійний орнамент, відсутній у Рівному. Аналогічні до ровенських миски і чаші з Мілановце, де їх небагато.

На словацьких поселеннях знайдено піддони чаш. Чаші на таких піддонах з Біні і Гурбаново мають відкрити, конічну форму. Вони не орнаментовані. Схожі форми і орнамент кухонного посуду закритих і більш відкритих форм (останні Ю. Павук називає бочкоподібними). З поселення Біня відома посудина з горловиною, але замість вушок, як у Рівному, на ній розміщено два ряди наліпів.

Орнамент на столовому ровенському посуді теж схожий на орнамент кераміки словацьких поселень, але в Рівному відсутнє оздоблення смугами лоціння. Можливо випадково у нас не зустрінуто орнаменту у вигляді трилінійних дуг на верхній частині посудин, що відомий у Біні.

Ю. Павук для старшої лінійно-стрічкової кераміки Словачки виділяє чотири фази розвитку — Нітра, Гурбаново, Біня, Мілановце¹⁰. Ця періодизація, однак, не може вважатися остаточною. Фазу Нітра виділено в основному за особливістю грубостінної кераміки, на якій мало пальцевих вдавлень. Відсутня в Нітрі і кераміка з канелюрами. Біконічні столові посудини нерідко мають виділені вінця. Ю. Павук наголошує на чисельності конічних мисок. Фаза Гурбаново теж виділена переважно за кухонною керамікою, на якій багато різних пальцевих вдавлень, що заповнюють значну частину поверхні посудини. До речі, такий спосіб орнаментування, як відомо, характерний для культури Кереш, і виникає питання, чи немає в Гурбаново домішки керешських черепків. У фазі Біня також є столовий посуд з низьким горлом, чисельні конічні миски. Лінійна орнаментування досить різноманітна. На грубостінній кераміці зберігаються канелюроподібні розчоси. В фазі Мілановце зникають біконічні посудини з низьким горлом, зменшується ширина ліній, зникає і канелюроподібна орнаментування.

⁸ *Vyzkumna skupina AUČSAV v Bylanech Kultury s lineární keramikou // Pravěke dějiny Čech.*— Praha, 1978.— S. 171.— Tab. 35, 1—7.

⁹ *Pavúk J. Op. cit.*— S. 19—74.

¹⁰ *Pavúk J. Op. cit.*— S. 47, 88—90.

На півдні Польщі відомі два райони з поселеннями старшої лінійно-стрічкової кераміки — в басейні Одри і Вісли. Одна із столових посудин ровенського поселення (рис. 4, 4) знаходить повну аналогію з посудиною із Самбожця, а посудина з вушками (рис. 3, 2) майже нічим не відрізняється від посудини з поселення Краків — Могила¹¹.

Нині А. Кульчицька-Лецеєвічова виділяє дві фази у розвитку старшої лінійно-стрічкової кераміки¹², зауважуючи, що матеріали слабо піддаються хронологізації. Нею виділяється більш рання гнеховицька фаза і більш пізня зофіпольська. Над Одрою у гнеховицьку фазу поверхня кухонної кераміки нерідко покрита канелюроподібними розчосами, як це спостерігається на території Угорщини і Словачії. Дослідниця відзначає, що це досить рання ознака, яка походить із кола давніх південних культур. Для цієї фази типові столові посудини із слабо відтягнутими вінцями, кухонні посудини з вушками і трохи розхиленими горловинами. Посудин на піддонах більше в гнеховицьку фазу, ніж в зофіпольську. Для гнеховицької характерний і низький відсоток посуду з лінійно-стрічковим орнаментом. Він тут складається із спіралей, візерунків типу меандра і більш складних композицій. Лінії широкі і досить глибокі, тоді як посуд зофіпольської фази оформлений більш тонкими. У зофіпольську фазу зникають біконічні посудини, збільшується кількість більш відкритих широкогорлих і посудин з лінійно-стрічковим орнаментом. Хронологічною ознакою для зофіпольської фази дослідниця відзначає зникнення звичаю орнаментування кухонної кераміки пальцевими вдавленнями. Але можна припустити, що такої кераміки просто не знайдено, оскільки вона добре відома і на нотному етапі розвитку КЛСК. А. Кульчицька-Лецеєвічова не погоджується з Ю. Павуком, що фаза Нітра у Словачії є найбільш ранньою; вона вважає такою фазу Бія. Це лише підкреслює складність питання періодизації старшої лінійно-стрічкової кераміки.

Що стосується ровенського поселення, то його за всіма ознаками слід віднести до досить раннього часу у межах існування старшої лінійно-стрічкової кераміки, але не до самого раннього. Про це свідчить відсутність на поселенні таких давніх форм, як миски з переломом профілю стінок, відомі в Угорщині. Майже зникає тут звичай прикрашати кухонний посуд канелюроподібними розчосами. Але ровенське поселення, безперечно, більш раннє ніж словацьке поселення Міланове. Воно більше відповідає ранній гнеховицькій фазі розвитку старшої лінійно-стрічкової кераміки Польщі. Щодо абсолютного віку, то за аналогіями на підставі радіовуглецевих аналізів його можна визначити серединою V тис. до н. е. Можна із значною долею вірогідності допустити, що населення, яке залишило ровенське поселення, закріпилось на даній території, а це змушує знову ставити питання про періодизацію на нашій території молодшої фази розвитку КЛСК.

Поселення Клевань. На правому корінному березі р. Стубла (ліва притока р. Горинь) у стінці кар'єру в урочищі Вапельня (північна частина селища) 1981 р. виявлено сліди житла КЛСК. Поселення частково знищене кар'єром. Розміщувалося воно на схилі плато на висоті близько 20 м над заплавою річки. В цій місцевості проходить межа між Волинською лісовою височиною і Поліссям. Житло було перекрите сучасним орним шаром — супіском потужністю 0,2 м, та піском, потужність якого теж становить 0,2 м. Ширина житла близько 2 м, довжина невідома. Житло на 0,2—0,3 м заглиблене в підстелюючу глину.

У заповненні знайдено дрібні шматочки печини, скупчення невеликих нуклеусів у початковій стадії обробки та відщепи, дрібні уламки кераміки, крем'яні знаряддя. Фрагменти столового посуду різко переважають над іншими. Колір посуду темно-сірий. Жовтувате забарвлен-

¹¹ *Kutczycka-Leciejewiczowa A. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury cęgu naddunajskiego // Prahistoria ziem polskich.— Wrocław—Warszawa ..., 1979.— Т. II.— S. 49.— Rys. 8, 2, 12.*

¹² *Ibid.— S. 324—329.*

ня мають лише 6 фрагментів. Основними були напівкулясті або більш відкриті форми посуду. Є уламок посудини з профільованими стінками (рис. 5, 14). Глиниста маса посуду відмучена, але іноді в більшій чи меншій кількості спостерігається домішка піску. Випал посуду достатній, черепок міцний. Столова кераміка тонкостінна. Лінійно-стрічковий орнамент є на тридцяти фрагментах, що становить 27,3% від усіх фрагментів посуду. Цей орнамент звичайний для кераміки з нотним оздобленням (рис. 5, 13, 14). На одному уламку стрічку заповнено наколами (рис. 5, 15).

У глині кухонного посуду значна домішка піску, у двох черепках незначна кількість полови. В зібранні є фрагменти двох мисок. Одна з них схожа на подібні вироби з ровенського поселення, але більш товстостінна, з великою домішкою піску у глині, з пальцевими вдавленнями під вінцями. Інша миска з половиною у тісті, за формою значно грубіша від мисок з Рівного (рис. 5, 18).

Знарядь праці з кременю небагато — два кінцевих скребки на пластинчастих відщепках, три вкладні до серпів (рис. 5, 16, 17). Знайдена також звичайна трапеція.

Вище заповнення житла трапилися уламки кераміки лендельської культури.

Поселення Гірка Полонка відкрито 1978 р. 1983 р. розпочато його розкопки. Розташоване воно за 0,5 км на схід від села, на правому березі р. Черногузки (ліва притока р. Стир), що має тут широку заплаву. Поселення міститься на місі висотою 5—6 м над заплавою. Площа мису приблизно 250×150 м, в бік річки він звужується до 60 м. Поселення обіймає більшу частину мису. Товщина гумусного шару не перевищує 0,5 м. На підвищеній частині мису закладено розкоп розмірами 10×6 м. В ньому виявлено сліди напівземлянки. Західна частина її має підокруглу форму діаметром 3,7 м. Друга камера близько підходить до першої і в плані являє собою овал довжиною 4,1 м. Глибина житла від сучасної поверхні 0,9 м.

Найбільше знахідок в межах напівземлянки трапилося на глибині 0,3—0,4 м. В меншій кількості, але рівномірно, вони доходили до дна. Ця обставина, а також велика кількість знахідок вказують на тривалість існування житла. До останнього періоду його функціонування, очевидно, відносяться щелепи та зуби людини, знайдені в верхній частині заповнення.

У житлі виявлено 554 фрагменти посуду. З них 204 з орнаментом: лінійно-стрічковим — 130 уламків (23% від їх загальної кількості), нігтьовими защипами — 14%, наліпами — 19%. Кераміка ділиться на кухонну і столову. Майже весь кухонний посуд має у глині домішку полови, піску. Випал нерівномірний. Колір зовні сірий або коричневий, з середини більш темний. Форма посудин напівкуляста, куляста або більш відкрита. Діаметр горла в середньому становить 20—24 см. Найбільший діаметр середньої частини — близько 28 см, діаметр дна 9—11 см. Посуд орнаментований пальцевими вдавленнями, розміщеними паралельно з вінцями в один або два ряди (рис. 5, 20), нігтьовими защипами, різними наліпами, що іноді поєднуються з іншими системами оздоблення. Є фрагмент посудини, прикрашеної короткими відрізами ліній (рис. 5, 19).

Столова кераміка відзначається невеликими розмірами (діаметр горловини 6—14 см), відмученою глиняною масою з незначною домішкою піску і полови. Посуд має кулясту форму, тонкі стінки. Колір сірий, рідше коричневий. Домінуюча система оздоблення лінійно-нотна, що нічим не відрізняється від орнаменту інших поселень цього етапу розвитку КЛСК (рис. 5, 21, 22). Відносно мало черепків мають орнамент з насічок, які заповнюють стрічку (рис. 5, 23, 24). На особливу увагу заслуговує фрагментована посудина, що мала, очевидно, культове призначення. Дно її має форму трикутника з обламаними виступами. На виступах зроблено наскрізні отвори (рис. 5, 25). Аналогії виробу невідомі.

Предмети з кістки представлені трьома проколками (рис. 5, 30—32). На тупому кінці однієї з них є хрестоподібний надріз (рис. 5, 30). Інша проколка кругла у перетині (рис. 5, 32). Із кікла дикого кабана виготовлено підвіску (рис. 5, 33). Інша подібна до неї підвіска незакінчена, без отвору.

Крем'яні вироби репрезентовані трьома невеликими одноплощинними нуклеусами (рис. 5, 25), невеликими пластинами та пластинками, іноді ретушованими. Найбільш численні в групі знарядь скребки. Вони кінцеві на пластинах (рис. 5, 28, 29), але є кілька екземплярів на невеликих відщеплах (рис. 5, 27). Знайдено також заповіровані вкладиші до серпів (рис. 26).

Одержані на поселенні Гірка Полонка матеріали аналогічні знахідкам з інших поселень в долині Черногузки. Таких пам'яток тут відкрито понад десять.

Кераміка поселень Клевань і Гірка Полонка подібна до багатьох тепер відомих поселень на території України і Молдавії. Відзначимо лише орнамент у вигляді насічок, що заповнюють стрічку на посуді з Гірки Полонки. Він має аналогії серед кераміки молдавських поселень Цира і Флорешти, а також Торського¹³. Та обставина, що в керамічній глині Гірки Полонки часто трапляється значна домішка полови, вказує, що поселення більш раннє, ніж Клевань. Але обидва вони належать до нотного етапу розвитку КЛСК і в часі близькі до інших поселень України і Молдавії. Їх можна датувати за аналогіями кінцем V — початком IV тис. до н. е.¹⁴

Дунайська культура лінійно-стрічкової кераміки поширилась у першій половині — середині V тис. до н. е. на південь Польщі, її населення порівняно швидко проникло, як тепер виявилось, і на Волинь. Міграцію на територію сучасної Польщі можна пояснити деяким надлишком населення в більш південних районах Центральної Європи. Така рання поява носіїв КЛСК у Східній частині Волинської височини потребує іншого пояснення, бо в Польщі, де територія добре обстежена в археологічному відношенні, поселень за даними А. Кульчицької-Лецеєвічової небагато і розміщені вони на значній відстані один від одного. Пояснити це явище, імовірно, можна тільки тим, що людині здавна притаманна була риса відкривати і освоювати нові землі, пізнавати щось нове, а не тільки утилітарні міркування.

Як з'ясувалося в ході досліджень останніх років, КЛСК існувала досить довго — майже тисячу років: від середини V тис. до н. е. — до середини IV тис. до н. е. Вплив населення на навколишнє етнокультурне середовище, був, імовірно, значним. Одним із свідчень цього є відбитки культурних злаків на ранній кераміці поліської неолітичної культури Західної Волині.

В. К. Пясецкий, Г. В. Охрименко

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ ЛИНЕЙНО-ЛЕНТОЧНОЙ КЕРАМИКИ НА ВОЛЫНИ

1983 г. авторами статьи начаты раскопки трех поселений культуры линейно-ленточной керамики: Ровно на р. Устя, Клевань на р. Стубла (оба в бассейне р. Горынь) и Гирка Полонка на р. Черногузка (бассейн р. Стырь). Поселения находятся в пределах Волянской лесовой возвышенности. В Ровно установлено два этапа существования поселения: более ранний и очень короткий с ямами-полуземлянками и следующий за ним продолжительный с наземными жилищами имеющими в плане размеры около 10,0×3,0 м. Остатки небольшого наземного строения обнаружены на поселе-

¹³ Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ.— 1963.— Вып. Б1—11.— Табл. XIII, XV, XXV.

¹⁴ Захарук Ю. М. Пам'ятки лінійно-стрічкової кераміки // Археологія УРСР.— К., 1971.— С. 96—104; Телегин Д. Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине // СА.— 1979.— № 2.— С. 229—234.

ни Клевань. На поселенні Гирка Полонка жилище представляло собою двухкамерну полуземлянку загальною довжиною 7,8 м і шириною близько 3,7 м.

Особливості кераміки ровенського поселення дозволяють віднести його до ранньої (старшої) стадії розвитку культури лінійно-ленточної кераміки і датувати по некаліброваної шкалі радіоуглеродних дат першої половини (але ближче до середини) — серединою V тис. до н. е. Це перше столь раннє поселення на території нашої країни. Поселення Гирка Полонка і Клевань відносяться до молодшої фази розвитку цієї культури. Наявність у багатьох випадках в кераміці з Гирка Полонки прикмети половини може вказувати, що це поселення давніше, ніж Клевань.

V. K. Pyasetsky, G. V. Okhrimenko

STUDIES OF LINEAR-BAND CERAMIC RELICS IN THE VOLYN AREA

The authors of the paper began in 1983 excavations of three settlements associated with linear-band ceramic culture: Rovnoye on the Ustya river, Klevan on the Stubla river (both in the Goryn river basin) and Girka Polonka on the Chernoguzka river (the Styr river basin). The settlements are located within the Volyn loessian hills. Two stages of existence are established in the Rovnoye settlement: an earlier, very short, period with pits-half-mud-huts and a later, long-term, period with overground dwellings 10.0×3.0 m in the plan. The remains of a little overground building were found in the settlement of Klevan. In the settlement of Girka Polonka the dwelling looked like a two-chamber half-mud-hut 7.8 m long and 3.7 m wide.

Peculiarities of the Rovnoye ceramics permit referring it to the early (older) stage in the development of linear-band ceramic and dating it back to the first half (closer to the middle)—the middle of the 5th Millennium B. C. (according to the noncalibrated scale of radiocarbon dates). This is the first early settlement in the territory of our country. The settlements of Girka Polonka and Klevan are related to the younger phase in the development of this culture. The availability of straw additions in the ceramics from Girka Polonka can indicate that this settlement is more ancient than the Klevan one.

Одержано 10.12.84.

Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження)

О. М. Гудим-Левкович, П. М. Покас

У дослідженні визначаються показники тривалості життя різних груп населення черняхівської культури на підставі статеві-вікових визначень за антропологічними матеріалами черняхівських могильників та розробляється методика визначення демографічної репрезентативності проаналізованих вибірок матеріалу.

В історико-археологічних дослідженнях все більшого значення набуває вивчення демографії стародавніх суспільств, що є необхідною передумовою для розгляду широкого кола питань, пов'язаних з рівнем соціально-економічного розвитку давніх популяцій людства, реконструкції їх виробничих сил.

У науковій літературі вже з'явилися праці, в яких узагальнено перший досвід у вивченні цих питань¹. Проте серед науковців існують різні думки з приводу ступеню достовірності палеодемографічних до-

¹ Acsadi G., Nemeskeri J. History of human Life. Span and Mortality.— Budapest, 1970.— 346 г.; Hassan F. Demographic Archaeology // Advances in Archaeological Method and Theory.— 1978.— Т. 1.— Р. 48—103; Hassan F. Demographic archaeology.— New-Jork, 1981.— 298 p.

Таблиця 1. Перелік могильників, матеріали з яких використані у дослідженні

Могильник (місцезнаходження)	Кількість визначень	Автор визначення
<i>Вінницька область</i>		
1. Косанове	5	Г. П. Зіневич *
2. Курники	6	П. М. Покас **
<i>Київська область</i>		
3. Дерев'яне	24	Т. С. Кондукторова ***, П. М. Покас
4. Обухів	9	П. М. Покас
5. Ромашки	2	Т. С. Кондукторова
6. Соснова	8	П. М. Покас
7. Черняхів	11	Т. С. Кондукторова
<i>Миколаївська область</i>		
8. Вікторівка	5	Т. С. Кондукторова
9. Коблеве	12	—>—
10. Чубівка	2	П. М. Покас
11. Каборга	17	—>—
12. Кам'янка-Анчекрак	6	—>—
<i>Одеська область</i>		
13. Кринички	2	Т. С. Кондукторова
14. Ранжеве	7	—>—
15. Холмське	40	С. П. Сегеда, В. Д. Дяченко ****
<i>Полтавська область</i>		
16. Кантемирівка	1	Т. С. Кондукторова
17. Лохвиця	1	—>—
<i>Рівненська область</i>		
18. Городок	1	П. М. Покас
<i>Сумська область</i>		
19. Сад	10	—>—
<i>Тернопільська область</i>		
20. Чистилів	3	Т. С. Кондукторова
<i>Херсонська область</i>		
21. Гаврилівка	19	—>—
<i>Черкаська область</i>		
22. Журівка	72	—>—
<i>Чернівецька область</i>		
23. Оселівка	18	П. М. Покас
24. Романківці	20	—>—

сліджень. Деякі автори відкидають навіть можливість використання археологічних матеріалів для демографічних реконструкцій². У зв'язку з цим нашим завданням є експериментальна апробація деяких методів демографічних досліджень на конкретному матеріалі черняхівської культури, а також спроба оцінки достовірності одержаних результатів. Мета праці полягає у визначенні характеристик тривалості життя черняхівського населення. Для цього використані такі методи демографічної науки: розрахунки таблиць смертності, побудова графіків смертності і доживання груп населення до певних вікових категорій.

Джерелознавчою базою дослідження стали статеві-вікові визначення антропологічного матеріалу з розкопок черняхівських могильників території України — всього з 301 поховання (табл. 1).

Методологічно під поняттям таблиць смертності в палеодемографії розуміють побудову математичної моделі, яка на підставі вірогідності смерті характеризує послідовність вимирання покоління (реального чи умовного) і визначає середню тривалість життя³. Основні елементи-показники таблиць смертності називаються біометричними функ-

* Зіневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины.— К., 1967.— С. 133—137.

** Матеріали, досліджені П. М. Покасом, не опубліковані.

*** Кондукторова Т. С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 163—204.

**** Сегеда С. П., Дяченко В. Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Приложение I в кн.: Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 94.

² Козлов В. И. Особенности воспроизводства населения в доклассовом и раннеклассовом обществе // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 9.

³ Россет Э. Продолжительность человеческой жизни.— М., 1981.— С. 39.

ціями. Це: число тих, що доживають до певної вікової категорії (l_x), число померлих (d_x), вірогідність смерті (q_x), середня тривалість майбутнього життя (e_x). Слід зауважити, що деякі демографи вважають: чим більше досліджувана популяція наближається до «стаціонарної», тим точніші результати розрахунків тривалості життя, одержані за допомогою таблиць смертності. Нагадаємо, що «стаціонарним» в демографії називають населення з такими показниками: незмінний порядок вимирання, постійність щорічного числа народжень, відсутність зовнішніх міграцій⁴. Зрозуміло, що подібна характеристика демографічного стану суспільства є чисто умовною, теоретичною і в чистому вигляді у житті майже ніколи не зустрічається. Вона використовується лише для аналізу та реконструкції демографічних процесів.

Деякою мірою, на нашу думку, наведені вище характеристики притаманні населенню черняхівської культури. Враховуючи особливості існування цієї популяції за доби великого переселення народів, а також часті війни, епідемії та інші фактори, зауважимо, що вони впливали на смертність населення всіх вікових категорій. Не виключені і міграції населення з інших територій, але вірогідніше, що вони проходили у середовищі самої черняхівської макропопуляції або носили характер колонізації нових територій на певному етапі розвитку черняхівської культури. В цілому ж на демографічні показники використаної нами вибірки для всієї черняхівської макропопуляції (табл. 2—4) такі міграції не мали значного впливу. Вірогідна також асиміляція іноетнічних елементів черняхівцями, але навряд чи вона була якоюсь відбірною — асимілювалися індивіди всіх вікових категорій. Не слід забувати, що наша вибірка включає статеві-вікові дані для померлих різних поколінь, що існували протягом принаймні 300 років (час функціонування черняхівської культури)⁵. Тому в середніх демографічних показниках можливі зрушення демографічного стану суспільства у деякі роки внаслідок епідемій і воєн значно знівельовані.

Розглянемо зміст елементів таблиць смертності у тому вигляді, в якому вони використовуються в запропонованій праці.

D_x — число індивідуумів з вибірки померлих у певному віковому інтервалі. Десяті частки в показнику кількості померлих D_x з'явилися внаслідок правил підготовки статистичних вибірок розподілу антропологічних визначень за віковими категоріями. Пояснюється це можливостями визначень віку померлих в одних випадках вузькими рамками, в інших — більш широкими. При перевищенні прийнятих рамок інтервалів віковими показниками, визначеними антропологами, в показник D_x до тих груп, на які припадає широке визначення, вносяться відповідні частки кожного з них.

d_x — процентний розподіл кількості смертей в різних вікових категоріях.

l_x — відносне число індивідуумів, що дожили до певного вікового інтервалу.

q_x — вірогідність смерті в кожному віковому інтервалі. Це один з найважливіших показників таблиць, що визначає рівень смертності для населення окремих вікових категорій.

L_x — число років, прожитих індивідуумами, що дожили до певного вікового інтервалу.

T_x — допоміжна величина, яка наводить кількість років, що могли б прожити індивідууми, які досягли певного вікового інтервалу.

e_x — середня тривалість подальшого життя тих, хто досяг даного (x) вікового інтервалу.

Демографічна наука визначає кілька основних характеристик тривалості людського життя: середня, вірогідна або медіанна, нормальна або модальна.

⁴ Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии.— М., 1980.— С. 140.

⁵ Баран В. Д., Максимов Е. В., Смиленко А. Т. и др. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 42—50, 162.

Таблиця 2. Таблиця смертності черняхівської макропопуляції

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
0—6,9	18,5	9,79	100	0,098	670,70	3126,44	31,3
7—12,9	11,5	6,09	90,21	0,068	522,99	2455,74	27,3
13—16,9	4,5	2,38	84,12	0,028	331,72	1932,75	23,0
17—20,9	7,5	3,97	81,74	0,049	319,02	1601,03	19,6
21—24,9	15,5	8,20	77,77	0,105	294,68	1282,01	16,5
25—29,9	20,15	10,66	69,57	0,153	321,20	987,33	14,2
30—34,9	26,98	14,28	58,91	0,242	258,85	666,13	11,3
35—39,9	28,64	15,15	44,63	0,340	185,28	407,28	9,2
40—44,9	23,50	12,43	29,48	0,422	116,33	222,00	7,5
45—49,9	17,40	9,20	17,05	0,540	62,25	105,68	6,2
50—54,9	8,50	4,50	7,85	0,573	28,00	43,43	5,5
55—59,9	3,67	1,94	3,35	0,579	11,90	15,43	4,6
60—64,9	2,66	1,41	1,01	1,000	3,53	3,53	2,5
Всього: 189,0	100%						

Таблиця 3. Таблиця жіночої смертності черняхівської макропопуляції

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
13—16,9	2,50	3,57	100	0,036	392,86	2149,10	21,5
17—20,9	4,00	5,72	96,43	0,059	374,28	1756,24	18,2
21—24,9	10,0	14,29	90,71	0,158	334,26	1381,96	15,2
25—29,9	11,25	16,07	76,42	0,210	341,93	1047,70	13,7
30—34,9	13,92	19,89	60,35	0,330	252,025	705,775	11,7
35—39,9	11,67	16,67	40,46	0,412	160,63	453,75	11,2
40—44,9	7,50	10,71	23,79	0,450	145,725	293,13	12,3
45—49,9	4,08	5,83	13,08	0,446	79,98	147,40	11,3
50—54,9	3,25	4,64	7,25	0,640	47,85	67,43	9,3
55—59,9	1,17	1,67	2,61	0,640	17,23	19,58	7,5
60—64,9	0,66	0,94	0,94	1,000	2,35	2,35	2,5
Всього: 70,0	100%						

Таблиця 4. Таблиця чоловічої смертності черняхівської макропопуляції

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
13—16,9	1,5	1,77	100	0,018	396,46г	2549,875	25,5
17—20,9	2,5	2,94	98,23	0,030	387,04	2153,415	21,9
21—24,9	5,0	5,88	95,29	0,062	369,40	1766,375	18,5
25—29,9	8,5	10,00	89,41	0,112	422,05	1396,975	15,8
30—34,9	12,67	14,91	79,41	0,188	359,77	974,925	12,3
35—39,9	16,58	19,50	64,50	0,302	273,75	615,150	9,5
40—44,9	15,58	18,33	45,00	0,407	179,175	341,400	7,5
45—49,9	12,92	15,20	26,67	0,570	95,35	162,225	6,0
50—54,9	5,25	6,18	11,47	0,539	41,90	66,875	5,8
55—59,9	2,5	2,94	5,29	0,556	19,1	24,975	4,7
60—64,9	2,0	2,35	2,35	1,000	5,585	5,585	2,5
Всього: 85,0	100%						

Середня тривалість життя, як вказувалося вище, обчислюється на підставі розрахунків таблиць смертності. Е. Россет відзначав, що цей показник має свої сильні і слабкі сторони: недоліки його — в строк e_0 недостатня кількість даних про смертність, значна різниця між показниками e_0 і e_1 ($e_1 > e_0$)⁶.

Крім таблиць смертності в праці використовуються криві смертності та тривалості життя. Вік вірогідної або медіан-

⁶ Россет Э. Указ. соч.— С. 48.

ної тривалості життя ми визначаємо на підставі кривої тривалості життя досліджуваної популяції, тобто, це вік, по досягненні якого залишається жити половина всього населення. Ця крива будується за даними показника таблиці смертності l_x ⁷. Нормальною (або модальною) тривалістю життя вважають вік, на який виходить умовно названий другий максимум випадків смертей, тобто максимум смертей у старшому віці (перший максимум спостерігається у новонароджених)⁸. «Грубо кажучи, це вік, якому відповідає максимальне значення d_x »⁹. Цей показник визначається за допомогою кривої смертності. Її аналіз має велике значення для оцінки демографічної репрезентативності вибірки, бо вона відбиває структуру смертності популяції.

Всі названі показники використовуються в демографічних дослідженнях. Однак думки вчених стосовно їх представництва часто розходяться. Так, Б. Ц. Урланіс будує своє дослідження історичного розвитку тривалості людського життя на нормальному показнику, вважаючи інші показники менш достовірними при вивченні демографії давніх суспільств¹⁰. Ступінь значимості того чи іншого показника тривалості життя при палеодемографічних реконструкціях виявляється під час наукової практики, ми ж, на підставі одержаних таблиць та графіків, охарактеризуємо тривалість життя населення черняхівської культури за всіма цими показниками. Але передусім, аналізуючи криві смертності, спробуємо оцінити демографічну достовірність вибірок, що представляють черняхівські макро- і мікропопуляції. Структура смертності вибірки для всієї черняхівської макропопуляції (рис. 1) в цілому має характерний для більшості давніх і сучасних суспільств вигляд двовершинної кривої. З певною умовністю це можна сказати і про вибірку з могильника Холмське, крім жіночої частини популяції, антропологічний матеріал для якої представлений фрагментарно і явно неповно (рис. 2). Зовсім інакше виглядає графік смертності для мікропопуляції з могильника Журавка (рис. 3). Багатoverшинність і асиметрія кривих для чоловіків і жінок вказують на очевидну недостовірність вибірки (незважаючи на відносну кількісну достатність — 72 визначення) за статеві-віковими показниками. Можливо, це зумовлено частковим зруйнуванням пам'ятки¹¹, або тим, що більшість поховань здійснена за обрядом трупоспалень, при розкопках яких антропологічні матеріали не досліджувалися. Не виключені й інші причини: відносно невисокий відсоток поховань чоловіків 30—45 років і жінок 21—35 років порівняно з аналогічними показниками для вибірок з могильника Холмське і для всієї макропопуляції дозволяє зробити припущення про відтік груп населення саме цих вікових категорій з мікропопуляції, що залишила некрополь біля с. Журавка. Можливо, молоді вихідці саме з цієї групи черняхівського населення, що мешкало на правому березі Дніпра, брали активну участь у подальшій колонізації прибережних районів Лівобережжя (де пам'ятки черняхівської культури з'явилися дещо пізніше порівняно з правобережними¹²).

Отже, для дослідження тривалості життя черняхівського населення за таблицями смертності придатними виявились лише вибірки для всієї макропопуляції та з Холмського. Перейдемо до їх характеристики. Середня тривалість життя для всієї вибірки на підставі наших розрахунків для віку від народження до 7 років становить — 31,3. Зрозуміло, що значну частину даних для дитячих поховань втрачено, тому ця цифра явно завищена, тобто відбиває максимальну величину тривалості життя.

⁷ Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. Указ. соч.— С. 107.

⁸ Россет Э. Указ. соч.— С. 46.

⁹ Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. Указ. соч.— С. 107.

¹⁰ Урланис Б. Ц. Эволюция продолжительности жизни.— М., 1978.— С. 23.

¹¹ Сымонович Э. А. Стекланные кубки из Журавки // КСИА АН УССР.— 1964.— Вып. 102.— С. 8—12.

¹² Гороховский Е. Л. Хронология могильников черняховской культуры // Тезисы докладов советской делегации на V Конгрессе МУСА.— К., 1985.— С. 21—22.

Для дорослого населення, тобто для вікового інтервалу від 17 до 21 року, це значення відповідно дорівнює 38,6 років. Середня тривалість життя для жіночої частини популяції віку 13—17 років — 36,5 років. Середня тривалість життя чоловічої частини черняхівського населення в цьому віковому інтервалі — 40,5 років.

Вірогідна тривалість життя дорослого населення всієї черняхівської макропопуляції (рис. 4) припадає приблизно на 36,0 років. Для чоловіків — 41 рік, для жінок — 34,7 роки (для тих, хто досяг вікового інтервалу — 13—17 років).

Нормальна тривалість життя дорівнює (рис. 1 вершина графіка для всього населення) 35,5 років; жінок — 32,5 роки, чоловіків — 37,5 років (береться до уваги лише доросле населення).

Середня тривалість життя для всього населення мікропопуляції Холмське (табл. 5) — 23,9; дорослого населення — 34,7; жінок (табл. 6) — 32 роки, чоловіків (табл. 7) — 35,1 років. Вірогідна тривалість життя для всієї холмської мікропопуляції припадає приблизно на 29,3 років (рис. 5). Нормальна тривалість життя 32,5 років (рис. 2).

Аналізувати за цією ж схемою таблиці смертності популяції, що залишила могильник Журавка, на нашу думку, немає сенсу, оскільки ця вибірка має випадковий характер.

Узагальнимо результати і підіб'ємо підсумки наших досліджень. По-перше, отримані характеристики тривалості життя дорослого населення певною мірою можуть бути порівняні з аналогічними даними інших історико-демографічних досліджень. Так, за Б. Ц. Урланісом модальна тривалість життя античної до-

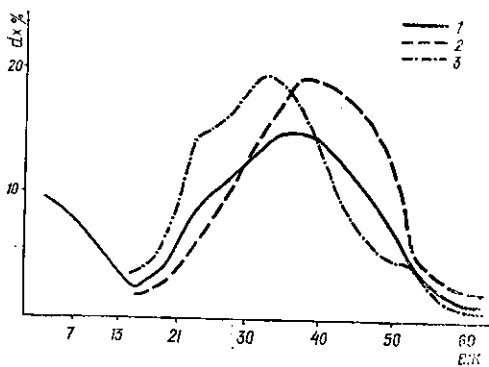

Рис. 1. Криві смертності черняхівської макропопуляції. Умовні знаки: 1 — всього населення, 2 — чоловіків, 3 — жінок.

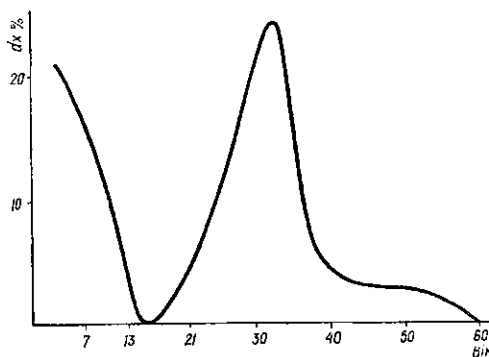

Рис. 2. Крива смертності мікропопуляції Холмське.

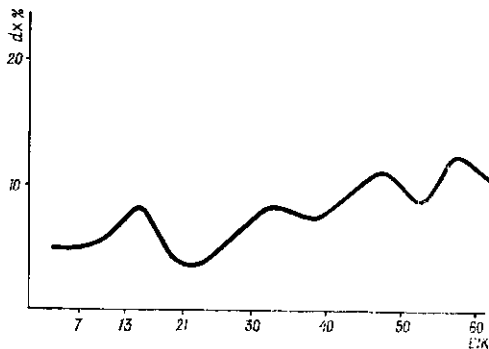

Рис. 3. Крива смертності мікропопуляції Журавка.

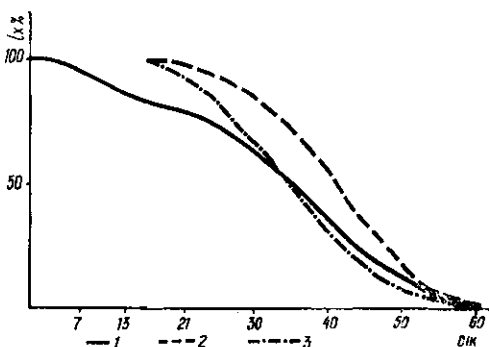

Рис. 4. Крива доживання черняхівської макропопуляції. Умовні знаки: 1 — всього населення, 2 — чоловіків, 3 — жінок.

Таблиця 5. Таблиця смертності черняхівської мікропопуляції Холмське

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
0—6,9	8,5	21,25	100,00	0,213	625,625	2395,0	23,9
7—12,9	4,5	11,25	78,75	0,143	438,750	1769,375	22,5
13—16,9	0,0	00,0	67,5	0,000	270,000	1330,625	19,7
17—20,9	1,0	2,5	67,5	0,037	265,000	1060,625	15,7
21—24,9	3,0	7,5	65,0	0,115	245,000	795,635	12,2
25—29,9	6,3	15,75	57,5	0,274	248,125	550,625	9,6
30—34,9	9,8	24,5	41,75	0,587	147,500	302,500	7,3
35—39,9	2,8	7,0	17,25	0,406	68,750	155,000	9,0
40—44,9	1,3	3,25	10,25	0,317	43,750	86,250	8,4
45—49,9	1,3	3,25	7,0	0,464	26,875	42,500	6,1
50—54,9	1,0	2,5	3,75	0,667	12,500	15,625	4,2
55—59,9	0,5	1,25	1,25	1,000	3,125	3,125	2,5
Всього: 40,0 100%							

Таблиця 6. Таблиця смертності жінок мікропопуляції Холмське

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
17—20,9	1,0	12,5	100,0	0,125	375,0	1300,0	13,0
21—24,9	2,0	25,0	87,5	0,286	300,0	925,0	10,5
25—29,9	2,0	25,0	62,5	0,400	250,0	625,0	10,0
30—34,9	2,0	25,0	37,5	0,667	125,0	375,0	10,0
35—39,9	0,0	0,0	12,5	0,000	62,5	250,0	20,0
40—44,9	0,0	0,0	12,5	0,000	62,5	187,5	—
45—49,9	0,0	0,0	12,5	0,000	62,5	125,0	—
50—54,9	0,5	6,25	12,5	0,500	46,85	62,5	10,0
55—59,9	0,5	6,25	6,25	1,000	15,625	15,625	2,5
Всього: 8,0 100%							

Таблиця 7. Таблиця смертності чоловіків мікропопуляції Холмське

Вік _x	D _x	d _x	l _x	q _x	L _x	T _x	e _x
21—24,9	1,0	7,7	100,0	0,077	384,6	1211,25	12,1
25—29,9	3,0	23,08	92,3	0,250	403,8	826,65	8,9
30—34,9	6,5	50,0	69,22	0,722	317,2	422,85	6,1
35—39,9	1,75	13,46	19,22	0,700	62,45	105,65	5,5
40—44,9	0,25	1,92	5,76	0,333	24,0	43,2	7,5
45—49,9	0,25	1,92	3,84	0,500	14,4	19,2	5,0
50—54,9	0,25	1,92	1,92	1,000	4,8	4,8	2,5
Всього: 13,0 100%							

би дорівнювала 36 років¹³ (у нас — 35,5). Для раннього середньовіччя, на думку А. Я. Шевеленка, «середній вік життя» (очевидно, тут йдеться про нормальну тривалість життя) у Східній Європі дорівнював 34—39 роками¹⁴.

По-друге, за нашими даними чітко простежується більш низька тривалість життя жінок. Це явище в цілому характерне для первісних і давніх суспільств (на відміну від сучасної доби з більшою смертністю чоловіків, особливо у розвинених країнах). Серед причин ранньої жіночої смертності Е. Россет називає: ранній вступ до статевого життя, часті роди, вбивство дітей жіночої статі, висока смертність при родах, перевантаження роботою¹⁵.

¹³ Урланис Б. Ц. Указ. соч.— С. 183.

¹⁴ История крестьянства в Европе.— М., 1985.— Т. 1.— С. 28.

¹⁵ Россет Э. Указ. соч.— С. 170—172.

По-третє, можна спробувати уявити в цілому демографічний стан черняхівського населення. За деякими порівняльними ознаками населення черняхівської культури слід віднести до «демографічно примітивних», які стоять на «природному» рівні демографічного фактора. За визначеннями А. Сові їх типові риси:

1. Висока дітонороджуваність: 30—40 щорічних народжувань на кожну 1000 чоловік населення.

2. Висока смертність: їй відповідає середня тривалість життя, менша 30 років.

3. Особливо висока смертність немовлят: кожна п'ята дитина вмирає у віці до одного року.

4. Низький відсоток людей старших вікових категорій: кількість індивідуумів у віці 60 і більше років відносно всієї чисельності населення становить близько 7%¹⁶.

Слід відзначити, що наведена модель — досить грубе наближення до дійсності демографічної картини певного історичного суспільства. Як зазначав сам А. Сові, таке становище тривало в Європі до кінця XVIII ст. Тому виявлене в процесі дослідження відносно коливання того чи іншого фактора і становить своєрідність розвитку народонаселення доби.

Проведене дослідження дозволяє також зробити деякі висновки загального характеру. Безумовно, одержані нами результати не є остаточними. З розвитком джерелознавчої бази і методичного арсеналу історико-археологічної науки вони будуть уточнюватись і коригуватись.

Важливим методичним висновком нашого дослідження ми вважаємо наведену необхідність перевірки демографічної репрезентативності використовуваних вибірок. Це можливо за допомогою аналізу кривих смертності популяції.

В цілому метод таблиць смертності, на нашу думку, є перспективним для палеодемографічних досліджень. Очевидно, його використання має оформитись у спеціальну методіку.

А. Н. Гудим-Левкович, П. М. Покас

О ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ОПЫТ ПАЛЕОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Одной из сторон проблем палеодемографии является выяснение особенностей продолжительности жизни носителей древних культур. Применение статистических методов и математических моделей в решении этих вопросов позволяет значительно расширить представления о демографических процессах на территории Среднего Поднепровья и Причерноморья в I тыс. н. э.

Основываясь на результатах анализа поло-возрастной структуры погребенных на черняховских могильниках Украины, удалось определить их среднюю продолжительность жизни, колеблющуюся для взрослых от 32 до 40 лет. Сравнительные данные свидетельствуют в пользу типичности этих показателей для рассматриваемой эпохи. Недостаток материала и биритуализм погребального обряда снижают точность результатов. Однако применение разных методов анализа данных позволило перепроверить их и, кроме того, дало возможность методически определить пригодность тех или иных выборок для палеодемографических реконструкций.

¹⁶ *Sauvy A. L'Europe et sa population.* — Paris, 1953. — P. 18.

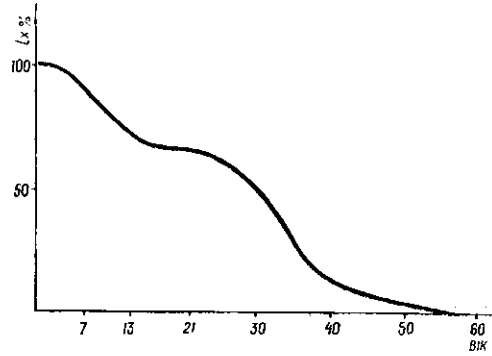

Рис. 5. Крива доживання мікропопуляції Холмське.

THE LIFETIME OF POPULATION OF CHERNYAKHOV CULTURE
(APPROACH TO PALEODEMOGRAPHIC RESEARCH)

One of the problems of paleodemography is to reveal lifetime peculiarities of ancient culture carriers. The use of statistical methods and mathematical models in solution of these problems permits a considerable broadening of the ideas on demographic processes occurring in the Middle Dnieper and Black Sea territories in the first millennium A. D.

The analysis of the sex-age structure of people buried in the Chernyakhov sepulchres of the Ukraine has assisted in determining their mean lifetime which varies within 32-40 years. Comparative data evidence for a typical character of these indices for the epoch considered. Lack of material and biritualism of funeral rite decrease the accuracy of results. But the use of different methods of the data analysis has permitted them to be revised and, moreover, made it possible to methodically determine the fitness of these or other samples for paleodemographic reconstructions.

Одержано 25.06.87.

**Поховання скандинавів
на Півдні Київської Русі**

О. П. Моця

Публікація присвячена розгляду поховань, виявлених на південноруських землях, які, найвірогідніше, були залишені скандинавами.

Вивчення історичних процесів становлення східнослов'янського суспільства наприкінці I тис. н. е. та участі в них вихідців із різних європейських регіонів залишається актуальним завданням історичної науки¹. Не останнє місце у цих дослідженнях посідає питання про роль вихідців із Скандинавії у подіях середньовічних часів на території Східної Європи, зокрема на південноруських землях.

Як справедливо зазначав М. А. Алпатов: «Варязьке питання народилося не в Києві в літописні часи, а в Петербурзі у XVIII ст. Воно виникло як антируське явище і виникло не в сфері науки, а в галузі політики»². Наукові розробки на сучасному рівні спростували більшість положень класичного норманізму. Було доведено, що русько-скандинавські відносини набували багатогранних форм, які лише поступово розкривали себе. Взаємозв'язок був вигідним для обох сторін³.

Для сучасного наукового аналізу багатьох сторін слов'яно-варязьких стосунків є важливим уточнення реального складу джерелознавчих матеріалів. Однією з таких груп археологічних пам'яток на південноруській території є поховання скандинавів, які неодноразово, проте фрагментарно, використовувалися в наукових працях. Їх загальна характеристика і є метою нашого дослідження.

Повернення до згаданої групи пам'яток викликано ще й тим, що останнім часом у деяких зарубіжних виданнях по відношенню до східнослов'янських старожитностей просто повторюються думки, викладені більш як півстоліття тому, коли критерії ще були не розроблені до кінця⁴.

¹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 35.

² Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.).— М., 1985.— С. 14.

³ Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 274.

⁴ Gräslung A. The Burial Customs // Birka IV.— Uppsala, 1981.— P. 45—47.

Розглядаючи пам'ятки кінця I тис. н. е., при інтерпретації етнічної належності окремих поховальних комплексів ми порівнювали їх з більш ранніми, а також синхронними з розглянутою територією. Якщо основні елементи знаходили аналогії в східнослов'янських похованнях, вони інтерпретувались як автохтонні. Все ж вдалося виявити групу могил, які, найвірогідніше, були залишені скандинавами. Коротко їх охарактеризуємо.

У м. Вишгороді (Київської області) 1985 р. на відстані 2,5 км на південний схід від давньоруського городища (залишки літописного града) при будівельних роботах виявлено людські кістки, черепахоподібну фібулу (тип 51 за Я. Петерсеном), брактеат, скроневе кільце з пастовими намистинами. Всі речі тепер зберігаються у Вишгородському краєзнавчому музеї. Як відомо, черепахоподібні фібули були обов'язковим атрибутом жінок-скандинавок, тому вишгородське поховання можна віднести до скандинавського⁵.

Із поховань київських могильників, систематизованих свого часу М. К. Каргером⁶, кілька також можна віднести до скандинавських. Це парне поховання чоловіка, що лежав на правому боці, та жінки, яка сиділа біля нього (рис. 1). Така поза жінки трапляється у більшості поховань, зокрема, на могильнику Бірка. Там зафіксовані і чоловічі поховання саме на боці⁷, а не в типовому для слов'ян витягнутому на спині стані. Широко відомий із скандинавських поховальних комплексів і звичай псувати зброю, що мало місце в одному з поховань на київській Горі (садиба Трубецького). Небіжчика було поховано у шиферному саркофазі, стінки якого скріплювали залісні пластини. Біля небіжчика виявлено уламок мармурового хрестика і зігнутий навпіл меч. Ще у двох київських жіночих похованнях (124 та 125 в районі сучасної вул. Фрунзе) серед різноманітних прикрас і елементів одягу знайдено черепахоподібні фібули. Ймовірно, що це також були скандинавки.

До норманських поховань ми відносили свого часу і поховання⁸ на київській горі Юрковиця, де, за попередньою інформацією, було знайдено ніж з горбатою спинкою, характерний для Північної Європи. Після проведення реставраційних робіт цей факт не підтвердився⁸.

На околиці Києва, в Китаєві, на початку XX ст. А. Д. Ертель розкопав кілька курганів з трупопокладеннями у дерев'яних човнах⁹.

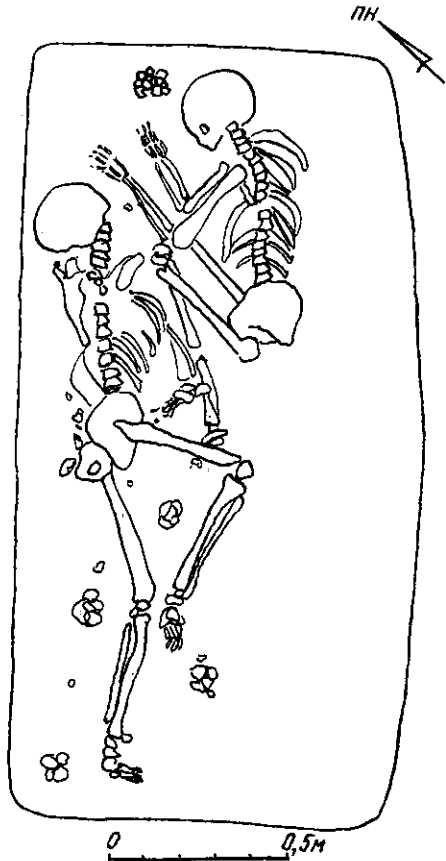

Рис. 1. Поховання III київського некрополя (план).

⁵ Шаскольский И. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.*— М.— Л., 1965.— С. 120, 121; Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе.*— Л., 1985.— С. 244.

⁶ Каргер М. К. *Древний Киев.*— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 127—230.

⁷ Славяне и скандинавы.— С. 279; *Arbman H. Birka. Sveriges äldsta handelsstad.*— Stockholm, 1939.— S. 77.

⁸ Моця О. П. *Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів)* // *Археологія.*— 1979.— Вип. 31.— С. 32; Максимов Є. В., Орлов Р. С. *Могильник X ст. на горі Юрковиці у Києві* // *Археологія.*— 1982.— Вип. 41.— С. 64, 67.

⁹ Кубишев А. І. *Стародавній Китаїв* // *Археологія.*— 1964.— Вип. 17.— С. 52.

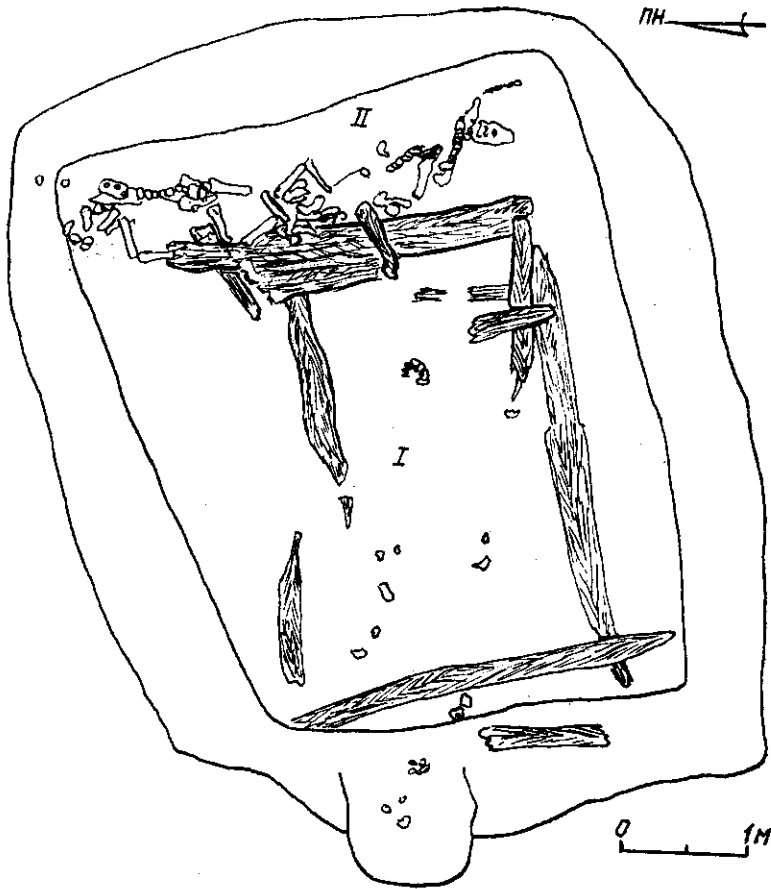

Рис. 2. План поховання в кургані 17 «старого кладовища в Берізках» в Чернігові: I — пограбована камера-зруб, II — кістяки коней і людини за межами зрубу.

Аналогічний обряд, характерний для археологічних пам'яток Швеції, Норвегії, Данії, неодноразово описаний у середньовічних сагах. Можливе припущення, що серед жителів Китаївського комплексу на межі I і II тисячоліть мешкала і група вихідців із Скандинавії, що ховала своїх небіжчиків за канонами і правилами своїх вірувань.

Відомі поховання норманнів і на Лівобережжі Дніпра, зокрема на могильниках літописного Чернігова¹⁰. Так, у кургані 11 на Болдіних горах на краю пограбованої могильної ями було знайдено кістяк коня, що лежав на правому боці з витягнутими у напрямі до центру кургану ногами. Біля черепа і з боків тулуба виявлено залишки зрубі. В кургані 17 «Старого кладовища в Берізках», також пограбованому, за межами основної камери-зрубу, між дерев'яною стінкою і земляним краєм могильної ями, теж лежали два загнуданих коні, а під їх кістками — скелет людини (вірогідно, слуги) (рис. 2). Поховання коней на спеціальних земляних виступах або в окремих приміщеннях в ногах небіжчиків відомі з середньовічних некрополів скандинавів¹¹. Слов'яни також ховали забитих коней у ногах багатих небіжчиків, проте клали їх просто на землю, не вдаючись до якихось спеціальних конструкцій. Розміри поховальних споруд у розглянутих чернігівських курганах (дерев'яні зруби 2,8×2,4 та 5×3,8 м), а також залишки супроводжуючо-

¹⁰ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли.— М., 1908.— 24 с.; Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник у Чернігові // Археологія.— 1965.— Вип. 18.— С. 127—131.

¹¹ Лебедев Г. С. Разновидности обряда трупосожжения в могильнике Бирка // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М., 1970.— С. 181; Arbman H. Op. cit.— S. 76.

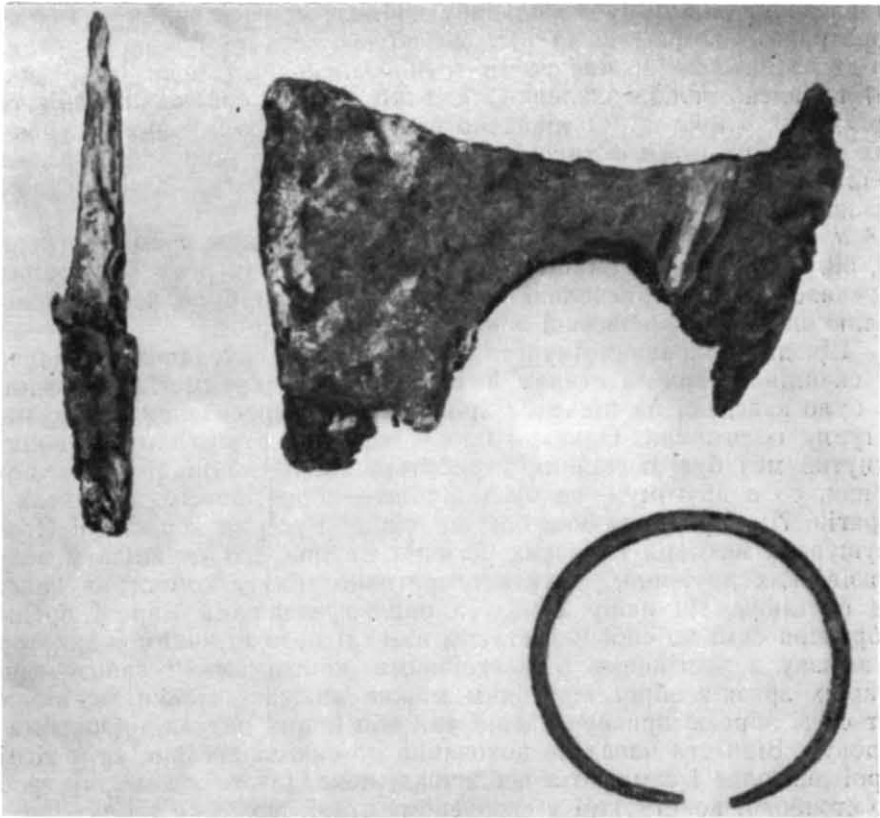

Рис. 3. Поховальний інвентар з кургану 10 Табаївського могильника.

го інвентаря дозволяють трактувати їх як поховання воїнів — представників високих прошарків давньоруського суспільства.

Ще два вірогідно скандинавських поховання досліджено на курганному могильнику в с. Табаївка Чернігівської обл.¹² Саме кладовище було некрополем літописного града Оргоща. В одному з курганів (№ 1), частково знищеному, серед різноманітного інвентаря (зброя, кераміка, кістки коня, птахів), що залишився після виконання обряду кремації, виявлено залізні заклепки — необхідний елемент човна, в якому, можливо, спалили небіжчика. В іншому похованні (курган 10) трапились залишки інгумації у зрубній гробниці. Серед предметів інвентаря (сбюкира, ніж, уламки посуду) знайдено і срібний браслет (рис. 3). Такі прикраси носили чоловіки не тільки в скандинавських країнах, а й у прибалтійських районах¹³, але там небіжчиків клали головами в східному, а не як у Табаївці, західному напрямку. Крім того, у прибалтійському регіоні невідомі і підкурганні камерні гробниці кінця I тис. н. е.

Відносно останнього небіжчика слід зазначити, що поховання через якийсь час після похорону було пограбоване: в напрямку голови похованого виявлені сліди грабіжницького розкопу, від самого черепа збереглася лише нижня щелепа. Можливо навіть, що поховання пограбував хтось із присутніх на похоронах, який точно знав, де слід копати, щоб забрати коштовні шийні прикраси типу гривні чи добрий шолом.

Найбільше скандинавських поховань на південноруській території

¹² Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР.— 1955.— Т. 5.— С. 16, 17; Коваленко В. П., Моця А. П. Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 р. // НА ИА АН УССР.— 1985/19.— 48 с.

¹³ Шноре Э. Д., Зейд Т. Я. Нукшинский могильник // МИА Латвийской ССР.— 1957.— Т. 1.— С. 20, 28.

виявлено на відомому могильнику поблизу с. Шестовиця¹⁴. Тут в меморативному комплексі на честь загиблого десь на чужині (курган 33) та двоох могилах із залишками трупоспалень на сторони (кургани 9 і 23) виявлено залізні заклепки від човнів, в яких спалювали небіжчиків. Крім того, у кургані 33 знайдено набір гральних скляних фігурок різних кольорів і форм, а також кістка для кидання у вигляді паралелепіпеда з очками на довгих площинах. Відомо, що гра із застосуванням вказаних речей на Русь потрапила зі Скандинавії¹⁵.

У кількох поховальних комплексах за обрядами кремації (кургани 53, 59, 69, 92) та інгумації у підкурганній ямі (курган 78) трапились черепахоподібні та невеликі круглі фібули, що були неодмінною деталлю одягу скандинавської жінки.

Ще два поховання (курган 58; курган 61, поховання 4) віднесено до скандинавських за станом виявлених у них предметів озброєння, — як було заведено на півночі Європи, під час проведення поховального ритуалу їх згинали. Однак, якщо у першому з розглянутих випадків зігнутий меч був звичайним атрибутом воїна скандинавського походження, то в другому — це була шабля — зброя, зовсім не типова для варягів. Ймовірно, тактика бою на півдні Русі, на кордоні зі Степом, змущувала вихідців із різних регіонів Європи, які служили у великокнязівських дружинах, досить оперативно міняти озброєння залежно від обставин. На нашу думку, в ранньофеодальній Європі предмети озброєння самі по собі перестають взагалі бути етнічним індикатором. У зв'язку з постійними різноетнічними контактами і запозиченнями кращих зразків зброї відмінним можна вважати тільки те, як поводяться зі зброєю при проведенні тих або інших ритуалів (зокрема похорону). Віднести наведене поховання до скандинавських крім зігнутої зброї дозволяє і сама поза небіжчика, покладеного у камерну гробницю стовбової конструкції у скорченому стані, що дуже характерно для поховань у камерних гробницях Бірки¹⁶. Ще два поховання (кургани 36 та 98) як і згадані чернігівські, також віднесено до скандинавських, за ознакою розташованих у ногах парних поховань коней на спеціальних земляних приступках.

Цікаво, що в шестовицьких курганах поховано рівну кількість скандинавів чоловічої і жіночої статі: 5 наведених курганів (53, 59, 69, 78, 92) містили поодинокі жіночі поховання, а ще 5 (кургани 9, 23, 33, 58, 61) — поодинокі чоловічі. Та й у парних похованнях (кургани 36 і 98) виявлено два жіночі і два чоловічі кістяки. Можливо, цей факт вказує на те, що воїни-професіонали у першому поколінні приходили на південь Давньоруської держави із своїми жінками (або наложницями), а вже у другому поколінні починалася їх асиміляція слов'янами. Говорити про професію найманців дають можливість знахідки зброї, зафіксованої у більшості скандинавських поховань Шестовицького некрополя. Деякі з них (поховання в курганах 36, 98) досягали значного положення в суспільстві того часу. Про це свідчать як розміри дерев'яних поховальних камер (відповідно 2×3, 2, 5×4 м), так і багатство та різноманітність супроводжуючого інвентаря.

Крім розглянутих до поховань за обрядом кремації у дерев'яному човні віднесено також одне поховання з с. Білгородка Київської обл. (літописний Білгород). Однак при детальному вивченні матеріалів розкопок виявилось, що для такого визначення немає вагомих підстав. Справа у тому, що деталі поховального майданчика — овальна яма, глиняні вальки, прямокутне земляне підвищення¹⁷, а також велике скупчення білого посуду не мають аналогій у похованнях на території Скандинавії.

¹⁴ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.— С. 3—230.

¹⁵ Корзуніна Г. Ф. К истории игр на Руси // СА.— 1963.— № 4.— С. 85—102.

¹⁶ Gräslund A. Op. cit.— P. 37, 38.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Отчет о работе Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко в 1976 г. // НА ИА АН УССР.— 1976/75. С. 11.

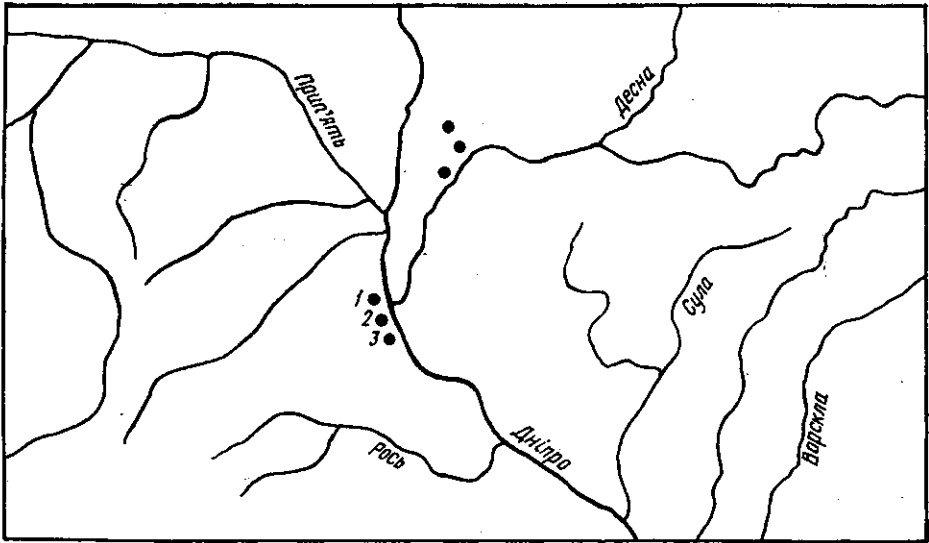

Рис. 4. Поховання скандинавів на південноруських могильниках X ст.: 1 — Вишгород, 2 — Київ, 3 — Кутаїв, 4 — Чернігів, 5 — Табаївка, 6 — Шестовиця.

Як видно з наведених матеріалів усі відомі сьогодні поховання скандинавів на півдні Русі (понад двох десятків могил) зафіксовані у басейнах Дніпра і Десни, на околицях Києва та Чернігова (рис. 4). Їх зовсім немає біля третього важливого центру «Руської землі» — літописного Переяславля (сучасне м. Переяслав-Хмельницький). Відносяться вивчені поховання виключно до X ст. Як і на могильниках Скандинавії, відзначається різноманітність способів поховання: кремація на стороні і на місці поховання, в човнах, підкурганних ямах. Слід підкреслити, що з семи могильних ям, стінки яких було обкладено деревом (Чернігів, Табаївка, Шестовиця), тільки в одній (Шестовиця — курган б1) зафіксовано сліди стовбової конструкції. Це не дає підстав розглядати згаданий елемент обладнання поховальної споруди як етно-визначальний: зруб — поховання слов'янина, стовпова конструкція — скандинава¹⁸.

Всі матеріали стверджують, що роль норманського компонента в історичних подіях кінця I тис. н. е. на землях Північної Русі була значно вагомішою, ніж на півдні країни. Крім літописних повідомлень про активні контакти слов'ян і скандинавів у районі Ладози і Новгорода свідчать розглянуті вище факти: у Середньому Подніпров'ї (не говорячи вже про всі південноруські землі) могил норманнів виявлено у кілька разів менше, ніж у верхів'ях Дніпра, Волги, на Волхові. Так, у Гніздовському могильнику під Смоленськом їх виявлено понад 40, близько 40 комплексів — на Тімерівському, Михайлівському, Петрівському могильниках під Ярославлем, ще 15 — у фінно-угорському середовищі південно-східного Приладожжя, близько 20 могил — у Старій Ладозі і Пскові. У деяких випадках на півночі Східної Європи зафіксовано також поховальні комплекси із змішаними, насамперед фінно-угорськими та варязькими, рисами обрядовості. Крім того, у кількох ранньоміських центрах північних районів Русі відомі і житла скандинавів¹⁹, чого не відзначено поки що на археологічних об'єктах південно-руських земель.

Слід зазначити, що і давньоскандинавські писемні джерела фіксують більш тісні зв'язки населення північних східнослов'янських об-

¹⁸ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси.— Л., 1978.— С. 12.

¹⁹ Кочуркина С. И. Юго-восточное Приладожье в X—XIII вв.— Л., 1973.— С. 60; Авдусин Д. А. Скандинавские погребения в Гнездове // Вестник МГУ.— История.—

ластей зі своїми сусідами. Привертає увагу той факт, що про Київ — столицю східнослов'янської держави, немає згадок ні у рунічних написах X—XI ст., ні в скальдичних віршах X—XII ст., ні в королівських сагах (за винятком «Пасма про Еймунда»). Що ж до Новгорода, то в згаданих скандинавських джерелах фіксуються навіть деталі його історичної топографії (є кілька згадок про торгіву площу міста). Ще одним свідченням про слабкі інформаційні зв'язки Скандинавії з середньодніпровським регіоном Русі є описання сватання до дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезького конунга Харальда 1043 р., по його поверненні із Константинополя. В кількох сагах — «Гнила кожа», «Гарна кожа», «Хеймскрінгла» — зазначається, що Ярослав приймає гостя в Хольмгарді (тобто Новгороді), хоч починаючи з 1019 р. він посідав великокнязівський престол у Києві. Більш того, саги, які аж занадто уважні до генеалогії своїх героїв, зовсім не знають родоводу князя Володимира Святославича, в дружинах якого служило багато вихідців із Скандинавії²⁰.

На перший погляд парадоксально: під Києвом і Черніговом за даними археологічних пам'яток норманни перебували (і не тільки мешкали, а й вмирали, були тут похованими), а писемні джерела про це мовчать. Нам вважається, що пояснити наведений феномен можна характером контактів варягів і слов'ян на півночі та півдні Київської Русі. У першому випадку кількість скандинавів була значно більшою, на певному етапі вони активно втручалися в політичні події, постійно торгували, оселялися серед слов'янського населення. Однак, якщо їх примушували обставини, то відносна географічна близькість дозволяла їм повертатися до себе на батьківщину.

На півдні обставини склалися інакше. Тут, у зв'язку з подальшим ствердженням слов'янської державності варяги в основному виконували волю великих князів, їм набагато рідше вдавалося приймати самостійні рішення, а при не вигідній ситуації — розривати домовленість і повертатися на батьківщину (якоюсь мірою легше було навіть потрапити до Константинополя). У той же час природні умови і розвиток феодалних відносин стабілізували положення найманців, а добра служба гарантувала (чого не було часто на батьківщині) добробут не тільки воїнові, а й його нащадкам. Досить, як приклад, згадати відомого з літописів воеводу Свенельда з його родиною.

На наш погляд, вихідці із Скандинавії на півдні Київської Русі здебільшого залишилися назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) асимілювалися автохтонним населенням. Звичайно, між Києвом і скандинавськими країнами існували жваві політичні та економічні контакти, про що свідчать численні історичні дослідження. Але тут не було, як на півночі Русі, значної кількості людей, які поверталися додому за море і своїми розповідями створювали фактичну основу майбутніх середньовічних писемних джерел та переказів.

А. П. Моця

ПОГРЕБЕНИЯ СКАНДИНАВОВ НА ЮГЕ КИЕВСКОЙ РУСИ

В разные годы на могильниках Среднего Поднепровья (Вышгород, Киев, Китаев, Чернигов, Табаевка, Шестовица) было исследовано свыше 20 подкурганых захоронений, которые по ряду характерных признаков отличаются от общей массы восточнославянских погребений. Аналогичны этим комплексам известны на могильниках средневекового времени на территории Скандинавии. Можно предполагать, что варяги,

1974.— № 1.— С. 74—86; Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 160.— С. 27—31; Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 208—223; Славяне и скандинавы.— С. 208—212, 216.

²⁰ Глазырина В. Г., Джаксон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности.— М., 1987.— С. 7—128.

служивши в великокняжеских дружинах, в значительном количестве оставались жить на южнорусских землях. В дальнейшем (вероятно, начиная со второго поколения) они ассимилировались автохтонным населением.

A. P. Motsya

SCANDINAVIAN BURIALS IN THE SOUTH OF THE KIEV RUS

Above 20 sub-barrows differing in a number of peculiar attributes from the total quantity of the Eastern Slavonic burials have been distinguished in burials of the Middle Dnieper Area (Vyshgorod, Kiev, Kitaev, Chernigov, Tabaevka, Shestovitsa). Analogies to these complexes are known in burials of the Medieval time in the territory of Scandinavia. It supports a supposition that Varangians who served in the Grand Prince's armed forces remained living in the South Russian territory in considerable quantities. Further (probably beginning from the second generation) they assimilated with the autochthonous population.

Одержано 15.03.1988

У ВИДАВНИЦТВІ «НАМКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Кривинський С. Д., Буйських С. Б., Отрешко В. М.
АНТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ НИЖНЕГО ПОВУЖЬЯ (АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА).
10 ч. р. іл. 2 крб.

Моніографія є першим в історіографії найбільш вичерпним зведенням-довідником з античної археології Нижнього Побужжя, де на сучасному рівні зібрані й ретельно систематизовані всі накопичені дані про понад 300 античних сільських поселень Ольвійської держави різних епох — від VI ст. до н. е. до початку IV ст. н. е. Характеристика поселень вміщує в себе місцезнаходження, топографію, розміри, дані про культурний шар, історію дослідження, основні підсумки досліджень, що знайшли відображення в наукових звітах та літературі, тривалість за речовим комплексом. Визначено палеозоологічні та палеоботанічні матеріали з розкопок поселень. Книга ілюстрована.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Археологічне зібрання
К. М. Скаржинської

О. Б. Супруненко

Серед найбільш відомих приватних зібрань України кінця XIX ст. поряд з колекціями Г. П. Алексеєва, В. Б. Антоновича, О. О. Бобринського, Т. В. Кибальчича, О. М. Поля, В. В. Тарнавського, М. В. Юзефовича та ін. особливе місце посідає зібрання К. М. Скаржинської — перше велике приватне зібрання на Полтавщині¹. Один з популяризаторів цієї колекції, український письменник, мистецтвознавець і фольклорист В. П. Горленко свідчив, що основу зібрання становлять археологічні знахідки, предмети церковних старожитностей і побуту часів кріпацтва, колекції монет, стародруки, рукописи, живописні роботи тощо². Про визначну добірку документальних джерел з колекції К. М. Скаржинської писав В. С. Іконников³. Д. І. Яворницький зазначав, що колекція містила багато предметів кам'яного віку та етнографічного матеріалу нашої доби⁴.

Отже, сучасники досить чітко окреслили напрямок збиральницької діяльності музею К. М. Скаржинської, де близько третини зібрання становили археологічні та нумізматичні матеріали.

У дожовтневій літературі музею Скаржинської присвячено цілу низку публікацій у ряді періодичних видань та згадки на сторінках монографій відомих учених⁵. Після Великого Жовтня дослідники визначили роль цього зібрання у створенні музейних установ на території України⁶, його значення у вивченні археології та етнографії Лівобережжя і Полтавщини зокрема⁷. У повоєнні роки, після того як части-

¹ Р-в В. Музеи // Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А. (Под ред. Арсеньева К. К., Петрушевского Ф. Ф.).— Спб., 1987.— Т. XX.— С. 121.

² Горленко В. П. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской // Отд. оттиск из окт. кн. «Киевской старины» за 1890 г.— К., 1891.— С. 3—15.

³ Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1891—1908.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 315.

⁴ Яворницький Д. Доки б'ється серце // Україна.— 1988.— № 1.— С. 14.

⁵ Серед основних: Горленко В. П. Указ. соч.— С. 3—15; Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.— К., 1903.— Изд. 2-е.— С. 62, 63, 74 та наст.; Путеводитель по Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства.— Полтава, 1915.— С. 5, 6; Лубенский музей Е. Н. Скаржинской // Киевская старина.— 1901.— Т. 74.— С. 144—149.

⁶ Мезенцева Г. Г. Музеи Украины.— К., 1959.— С. 15; Николаев В., Гаврилов М. Центральный Пролетарский Музей, його утворення, організація й завдання // Бюлетень Губернського відділу народної освіти Полтавщини.— Полтава, 1921.— Ч. 1.— 3.— С. 59—63; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею.— Полтава, 1928.— Т. 1.— С. 29—31; Український музей // Збірник 1-й.— К., 1927.— № 1.— С. 11.

⁷ Калениченко Л. Мистецтво писанки // Народна творчість та етнографія.— 1971.— № 4.— С. 73—75; Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю музею.— Полтава, 1928.— Т. 1.— С. 4—6; Рудинський М. Вказ. праця.— С. 29, 30; Супруненко А. Б. Експозиція по археології Полтавщини: Путеводитель.— Полтава, 1988.— С. 3.

Рис. 1. Катерина Миколаївна Скаржинська (1854—1932). Фото 1890-х років (фоторепродукція автора).

на документації і самого зібрання К. М. Скаржинської згоріла під час пожежі у будинку Полтавського краєзнавчого музею (1943 р.), історія цієї цікавої колекції залишалась поза увагою. Лише останнім часом кілька публікацій знову повернули з небуття це яскраве культурне явище Полтавщини кінця ХІХ — початку ХХ ст.⁸

Засновником зібрання і його володарем була Катерина Миколаївна Скаржинська (1854—1932), уроджена Райзер, дружина генерал-майора конезаводчика і власника 4 тисяч десятин орної землі⁹ (рис. 1). 1885 року вона відкрила у своєму маєтку на хуторі Круглик поблизу Лубен історико-краєзнавчий музей¹⁰, збір експонатів для якого розпочала ще 1881—1883 рр. Згодом для музею було споруджено двоповерховий флігель, виготовлено вітрини і стенди, замовлено інше обладнання¹¹ (рис. 2). Історія Лубенського музею (1885—1906) — яскравий приклад безкорисливої збиральницької діяльності, позитивно оціненої сучасниками і нащадками. Створюючи зібрання, К. М. Скаржинська передбачала, що згодом воно стане доступним для всіх міським музеєм¹². Цей задум виник задовго до відкриття музею¹³.

У «Статуті Лубенського музею» чітко сформульовані педагогічні і наукові завдання закладу: «1) збирати і зберігати як науковий мате-

⁸ Ванцак Б. Заповіла народів // Україна.—1987.— № 36.— С. 4; Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки.— Полтава, 1987.— С. 3; Ванцак Б. С. Е. Н. Скаржинская: от археологии до революции // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. науч.-практ. семинар (Таз. докл. и сообщ.) — Полтава, 1988.— С. 42, 43.

⁹ Ванцак Б. С. Усе віддано людям // Рукопис.— ДАПО.— Ф. 222.— Оп. 1.— Од. зб. 2655.— С. 3.

¹⁰ Ванцак Б. Заповіла народів.— С. 4.

¹¹ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 69.— А. 6—6 зв.

¹² Ванцак Б. Усе віддано людям.— С. 3, 4.

¹³ Устав Лубенського Музею // ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 1.— А. 1—2; Од. зб. 53.— А. 8.

Рис. 2. Будинок К. М. Скаржинської у Круглику. 1915 р. (За малюнком Г. І. Нарбути. Прорисовка автора).

ріал різні пам'ятки старовини, переважно місцевої, звертаючи особливу увагу на пам'ятки побуту (давні і сучасні...)»; 2) сприяти засвоєнню цього матеріалу кожним охочим вчитись і розвиватись, а також самому «зародженню в людях попиту на вищі, розумові інтереси, роблячи їх привабливими для гурту, підкреслюючи всю різноманітність виявів людського духу й творчих сил природи, за суворої одноманітності законів, що керують ними...»¹⁴.

У музеї вівся облік відвідувачів і екскурсійних груп, вхід до нього був безкоштовним¹⁵. Так за три роки, з 1898 по 1901 рр. кількість відвідувачів музею зросла з 62 до 771 осіб на рік, становлячи за вказаний період 1228 чоловік¹⁶. Серед них були як лубенці та гості міста, так і відомі діячі вітчизняної науки і культури, зокрема археологи В. Б. Антонович, І. А. Зарецький, В. Г. Ляскоронський, Е. Р. Штерн, Д. І. Яворницький та ін.

Участь у всеросійських і місцевих археологічних, етнографічних та мистецьких виставках¹⁷, активна видавнича діяльність¹⁸, переписка з дослідниками і діячами вітчизняної культури¹⁹ сприяли росту популярності музею і його власниці. К. М. Скаржинську обрали своїм членом кілька наукових товариств — Московське нумізматичне²⁰, Всеросійське товариство любителів природознавства, антропології та етнографії²¹, почесним членом — Полтавська вчена архівна комісія²².

¹⁴ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 1.— А. 1 зв.

¹⁵ Там же.— Од. зб. 7.— А. 1.

¹⁶ Там же.— А. 1 зв.

¹⁷ Там же.— Од. зб. 10.— А. 1—11; од. зб. 72.— А. 1—2; од. зб. 133.— А. 2—3; од. зб. 162.— А. 1—2.

¹⁸ За ініціативою К. М. Скаржинської та її коштом видані такі праці: Описание коллекции народных писанок (Сост. Кульжинский С. К.).— М., 1899; Программа для собрания народных писанок (Сост. Кульжинский С. К.).— К., 1895; Бочкарев К. П. Очерки Лубецкой старины.— М., 1901.

¹⁹ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 17—210.

²⁰ Там же.— Од. зб. 2510.— А. 1.

²¹ Там же.— Од. зб. 2511.— А. 1.

²² Павловский И. Ф. К десятилетию Полтавской ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия с 26 окт. 1903 г. по 26 окт. 1913 г.— Полтава, 1913.— С. 16.

К. М. Скаржинська проводила значну суспільно-корисну і благодійну роботу. У Круглику нею були створені народна школа, бібліотека, вечірні читання для народу, чайна, діяв громадський самодіяльний театр, організовувались артіль і майстерні²³. Під час революції 1905—1907 рр. Катерина Миколаївна, виїжджаючи за кордон, вирішила подарувати свій музей Лубнам за умови, щоб місто «визнало її довічне право» на участь в організації і наступному спрямуванні діяльності цього закладу при науковому керівництві Московського археологічного товариства, а також побудувало для музею спеціальний будинок²⁴. Міська дума не визнала за можливе прийняти такий дарунок²⁵; він був переданий Музею Полтавського губерньського земства²⁶ — 20 тисяч експонатів і 4 тисячі томів наукової бібліотеки²⁷.

По смерті чоловіка, продавши майже всі земельні володіння, К. М. Скаржинська поселяється у Лозанні в Швейцарії²⁸, де продовжує опікуватися благодійною і видавничою діяльністю. Тут вона заснувала робітничий будинок, виділила 2 тисячі франків Женевській касі взаємодопомоги політемігрантів²⁹. Протягом двох років добродійниця утримувала притулок для російських політемігрантів, не відмовляючи в грошовій допомозі навіть тоді, коли грошей у самої було обмаль³⁰. Згодом вона звернулася до швейцарських федеральних властей з проханням підтримати її бажання відкрити ясла для сиріт греків, болгар, сербів і турок, убитих під час балканських воєн³¹. Й не дивно, що К. М. Скаржинська була під наглядом жандармів, які склали про неї матеріали під заголовком «Про революційну діяльність»³².

Яскравою сторінкою діяльності К. М. Скаржинської за кордоном було видання у Давосі «літературно-наукового та політичного журналу» «За рубезом», в якому публікувалися діячі різних політичних напрямків. Його редактором був Г. Аврашов, член РСДРП з 1904 р.³³, серед авторів — літератори С. Г. Петров (Скиталець), В. В. Муйжель та ін.³⁴

З початком імперіалістичної війни К. М. Скаржинська повертається до Росії (звісно ж, не багатійкою). Радянська влада з перших років цінувала заслуги прогресивних діячів дореволюційної інтелігенції, тому Скаржинській було призначено невелику персональну пенсію (за її словами, самим Леніним)³⁵. Померла К. М. Скаржинська в Лубнах, де й похована³⁶.

Ідея організації музею у Круглику належить сімейному вчителю Скаржинських Федору Івановичу Камінському (1845—1891), археологу і краєзнавцеві, що провадив у 1870—1880 роках археологічні дослідження на території Лубенського повіту³⁷. Останні роки життя Ф. І. Камінський провів у Круглику, куди й перевіз більшість матеріалів своїх розвідок та розкопок. Зацікавивши К. М. Скаржинську перспективою створення музею, Федір Іванович подарував для нього власні колекції знахідок. З притаманною їй енергією К. М. Скаржинська, що

²³ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 2655.— С. 4—6.

²⁴ Там же.— Од. зб. 11.— А. 1—1 зв.

²⁵ Полтавские губерньские ведомости.— 1903.— № 62.— 20 августа.

²⁶ Павловский И. Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители.— Полтава, 1914.— С. 255; Рижено Я. Вказ. праця.— С. 4, 5.

²⁷ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 15.— А. 1—309; Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губерньского земства за 1906 год.— Полтава.— 1907.— С. 1—4.

²⁸ ЦДАЖР СРСР.— Ф. ДП—ОВ.— Оп. 1906 г.— Од. зб. 115.— Т. 21.— А. 71.

²⁹ Там же.— А. 74 зв.

³⁰ ЦДАЖР СРСР.— Ф. ДП—ОВ.— Оп. 1906 г.— Од. зб. 115.— Т. 21.— А. 73 зв.

³¹ Там же.— А. 73—73 зв.

³² Там же.— А. 71—74 зв.

³³ Ванцак Б. С. Е. Н. Скаржинская: от археологии до революции.— С. 43.

³⁴ За рубезом, 1909.— Давос.— Изд-во: За рубезом / Е. Скаржинской.— 1910.— № 1.— №№ 2—3.

³⁵ Ванцак Б. Заповіла народів.— С. 4.

³⁶ Ленінська Зоря, 1978.— 5 та 7 січня.

³⁷ Супруненко А. Б. Археологічне дослідження Ф. І. Камінського в Нижнем Подульє // 1000-летие г. Лубен: Обл. науч.-практ. конф. (Тез. докл.) — Лубны, 1988.— С. 12—15.

вже мала невелике геологічне зібрання³⁸ і чималу кількість документальних пам'яток, почала збирати експонати для майбутнього музею.

Завідуючим і хранителем музею вона призначила Ф. І. Камінського. 1883 р. ним створено концепцію експозиції Лубенського музею, що поділявся на два великих розділи, «присвячених ... минулому і сучасному»: 1) «місцевого малоросійського краю» — Лубенщині і Полтавщині; 2) загальноросійській історії і минулому та сучасності іноземних держав». У свою чергу, кожен з цих розділів розподілявся на відділи — «доісторичної археології, історичний, церковний, етнографічний, художньо-технічний, природничий»³⁹. Археологічний підвідділ місцевої історії розподілявся на: «1) старожитності доби кам'яного періоду, 2) неолітичної доби, 3) бронзового віку, 4) еллінсько-скіфського періоду, 5) старожитності руських городищ, 6) південно-російські старожитності, 7) малоросійську старовину»⁴⁰. Згідно цього плану й було розміщено предмети у вітринах і на планшетах експозиції, підготовчі роботи до створення якої розпочалися ще з початку 1883 р.⁴¹ Фундатори музею звернули увагу на застереження В. Б. Антоновича про недоцільність розділення комплексів і вміщували та зберігали предмети за місцем знахідки — на окремих планшетах чи у вітринах⁴².

Після смерті Ф. І. Камінського у 1891 р. завідуючим музею стає Сергій Климентійович Кульжинський, здібний етнограф і організатор⁴³. Він був запрошений на цю посаду за рекомендацією Ф. І. Камінського, з яким підтримував дружні стосунки⁴⁴. За життя Камінського археологічний напрямок пошукової і збиральницької діяльності Лубенського музею К. М. Скаржинської залишався ведучим. З приходом С. К. Кульжинського археологічні дослідження не ведуться зовсім, а поповнення колекції зводиться до закупок чи отримання в дар випадкових знахідок.

Крім матеріалів досліджень Ф. І. Камінського⁴⁵, до музею увійшли деякі археологічні знахідки з невеликого зібрання при бібліотеці Лубенської чоловічої гімназії⁴⁶, створеної у 1870-х роках за ініціативою Федора Івановича, та речі з колекції родича Скаржинських Г. С. Кир'якова⁴⁷. Значну кількість знахідок передали в дар жителі Лубенського повіту, родичі К. М. Скаржинської. Найчастіше різноманітні археологічні матеріали надходили від П. Я. Армашевського, Ф. І. Дейкуна, С. М. і Ф. Н. Ізмайлових, І. А. Зарецького, Г. С. та А. Г. Кир'якових, І. Н. та В. Н. Леонтовичів⁴⁸. У 1890-х рр. більшість археологічних знахідок надійшла в дар чи була закуплена у київського антиквара, археолога і нумізмата К. В. Болсуновського⁴⁹ і керченського торговця старожитностями Е. Р. Запорожського⁵⁰.

Лубенським музеєм К. М. Скаржинської провадилися і невеликі археологічні дослідження. За кошти Скаржинської 1883 р. було продовжено розпочаті 1881 р. Ф. І. Камінським розкопки курганів на південній околиці Лубен, в урочищі Лиса Гора⁵¹. Тут було досліджено більше десяти невеликих курганів⁵², що містили поховання ямної куль-

³⁸ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 141.— А. 1—2.

³⁹ Там же.— Од. зб. 1.— А. 2—2 зв.

⁴⁰ Там же.— Од. зб. 69.— А. 6—6 зв.

⁴¹ Там же.— Од. зб. 53.— А. 24; Од. зб. 69.— А. 5—6.

⁴² Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею.— С. 31.— Прим.

⁴³ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 7.— А. 1.

⁴⁴ Там же.— Од. зб. 85.— А. 1.

⁴⁵ Супруненко А. Б. Новые материалы о Ф. И. Каминском // Памятники археологии Полтавщины: Обл. науч.-практич. семинар (Тез. докл. и сообщ.).— Полтава, 1989.— С. 82—86.

⁴⁶ Каминский Ф. И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III АС.— К., 1878.— Т. 1.— С. 150—152.

⁴⁷ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 1106.— А. 1; од. зб. 1109.— А. 1; од. зб. 1110.— А. 1.

⁴⁸ Там же.— Од. зб. 6.— А. 1.

⁴⁹ Там же.— Од. зб. 2.— А. 27—120; од. зб. 36.— А. 1—22; од. зб. 168.— А. 1—196.

⁵⁰ Античная керамика в собраниях Полтавского краеведческого музея...— С. 26; Архів ЛВ ІА АН СРСР.— Ф. 1.— 1899.— Од. зб. 275.

⁵¹ Супруненко А. Б. Археологические исследования ... — С. 13.

⁵² Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубен; Полтавской г., в урочище Лысяя Гора // Киевская старина.— 1892.— Т. XXXIX.— С. 263—265.

тури, доби середньої бронзи, скіфського часу та могили половецького воїна; у курганах виявлено перевідкладену кераміку і вироби з кременю поселення доби енеоліту-ранньої бронзи⁵³. К. М. Скаржинська брала безпосередню участь у роботах, але керівництво і їх ведення здійснювалося Ф. І. Камінським, який вів також і щоденникові записи. Скаржинська планувала видати повний звіт про розкопки, та підготовлені до друку матеріали «загинули у вогні» перед смертю Ф. І. Камінського⁵⁴. Напевне, влітку 1891 р. К. М. Скаржинська спробувала розпочати нові дослідження гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, скориставшись господарськими роботами, що підтверджується описами знахідок у «Каталозі» Музею Полтавського земства⁵⁵. Однак ці роботи не були документовані. На цьому перелік археологічних досліджень Лубенського музею може бути вичерпаним, якщо не зважати на консультування завідуючим музею С. К. Кульжинським розкопок великого кургану доби бронзи поблизу давньоруського городища (с. Клепачі) та обстежень останнього 1896 р.⁵⁶ В архів музею потрапив щоденник дослідника О. Лютецького та антропологічні матеріали з розкопок⁵⁷.

Археологічне зібрання К. М. Скаржинської налічувало понад 3000 предметів, що складали 415 інвентарних номерів каталогу⁵⁸. У складі зібрання переважали речі з Лубенського повіту і Полтавщини.

Найзначнішими серед них були предмети зі зборів і розкопок Г. С. Кир'якова 1871 р. та К. М. Скаржинської 1891 р. в Гінцях, на місці пізньопалеолітичної стоянки — першої з виявлених на Україні. В музеї було 293 вироби з кременю, 2 — з кістки, 77 кісток тварин та їх уламків, зразки кісткової брекчії, обпаленого суглинку⁵⁹. Крім того, зберігалися малюнки знахідок з розкопок Ф. І. Камінського 1873 р., що залишилися в музеї Лубенської чоловічої гімназії⁶⁰.

Не менш яскрава колекція досліджень лисогірських курганів і поселення. Вона складалася з 54 виробів з кременю та 110 уламків посуду доби енеоліту, ранньої та середньої бронзи, 24 кам'яних вироби, серед яких — невеликий орнаментований, з двома отворами по краях «човник»⁶¹, кісток людей та тварин. З поховань у курганах походили 2 горщики доби бронзи, 30 цілих та фрагменти посудин скіфського часу, 139 виробів з мідних сплавів та 11 уламків залізних речей тієї ж доби, комплекс впускного половецького поховання⁶².

Широко відомі сучасникам знахідки Ф. І. Камінського 1882 р. з кургану в урочищі Замковщина (Замок). У музеї зберігались горщик, миска, курильниця, кістки тварин і людини з впускного поховання зарубинської культури та миска, горщик, бронзові вістря до стріл, шматки реалгару і сірки, скляні буси з основного поховання скіфського часу⁶³.

Численними були колекції знахідок різночасового місцезнаходження в урочищі Пурпурівщина поблизу с. Клепачі, де переважали речі давньоруської доби⁶⁴ з урочища «Вали» у Лубнах⁶⁵.

⁵³ Кулатова И. Н. Памятники археологии территории г. Лубны // 1000-летие г. Лубен: Обл. науч.-практич. конф. (Тез. докл.).— Лубны, 1988.— С. 7.

⁵⁴ Лякоронский В. Г. Указ. соч.— С. 1, 2.— Прим. 1.

⁵⁵ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— № 40.— С. 306; Каталог археологического відділу Полтавського музею (Рукопис) // Фонди ПКМ.— Т. 1.— С. 3—5.

⁵⁶ НА ПКМ.— Од. зб. 03—144/3.— А. 1—2.

⁵⁷ Там же.— Од. зб. 03—144/2.— А. 1—23 (18—40).

⁵⁸ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 2.— А. 1—112.

⁵⁹ Каталог археологического відділу ... — Т. 1.— С. 2—8.— №№ 1—100.

⁶⁰ Там же.— С. 14.— № 137.

⁶¹ Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки (Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н. и др.)— Полтава, 1985.— С. 7.— № 9.

⁶² Каталог археологического відділу ... — С. 11—13, 17—33.— №№ 117—135, 153—263.

⁶³ Каминский Ф. И. Дневник // НА ПКМ.— Од. зб. 03—144/2.— А. 14—15. зв.

⁶⁴ Каталог археологического відділу ... — С. 38—41, 53—56.— №№ 279—298, 362—369, 375—378.

⁶⁵ Там же.— С. 57, 58.— №№ 383—390.

У музеї зберігалися матеріали з розкопок курганів скіфського часу і доби Київської Русі в урочищі Княжа Гора біля Гінців, здійснених Г. С. Кир'яковим на початку 1870-х рр., та могильника давньоруського городища в урочищі Городок поблизу с. Клепачі⁶⁶.

Досить широка географія окремих знахідок з Полтавщини, що потрапили у зібрання. Це кам'яні сокири, молоти та товчачі з сіл Гінці, Клепачі та Тишки Лубенського, Білики та Липняги Хорольського, Повстин Пирятинського повітів; бронзові вістря до стріл скіфського часу з околиць сіл Засулля, Клепачі, Шершнівка, Варви⁶⁷. Серед знахідок — кілька археологічних предметів, що використовувалися селянами XIX ст. в ужитку—свердлена кам'яна сокира з с. Вісачки—для роздріблення солі, тригранне бронзове вістря стріли з с. Клепачі—як амулет⁶⁸. Деякі речі надійшли з досить віддалених районів. Це порівняно велика група знахідок доби бронзи з курганів Старобільського повіту на Харківщині, кам'яна сокира з с. Подобино Тверської губернії, бронзові кельт і долото з с. Абрамівка Олександрівського повіту Херсонської губернії⁶⁹. Три половецькі кам'яні баби, куплені К. М. Скаржинською у М. О. Аккермана, походили з с. Кибинці Миргородського повіту на Полтавщині, куди були привезені Д. П. Трощинським з Катеринославщини⁷⁰.

Значною була група знахідок з античних міст Північного Причорномор'я, репрезентована переважно посудом і теракотами⁷¹. У складі археологічного зібрання була невелика колекція давньоєгипетських старожитностей⁷².

Про високий, на той час, рівень зібрання К. М. Скаржинської свідчать не тільки зберігання і експонування археологічних знахідок комплексно, чудово виготовлені планшети та етикетки. «Діяльність Лубенського музею характеризує дві риси,— писав М. Я. Рудинський,— однаково уважне відношення до всіх об'єктів історичної минувшини та обережність в дослідженні її пам'яток»⁷³. Серед речей музею, що надійшли з Лубенщини, безпаспортних речей майже не було. Кожен предмет мав чітко проставлену маркіровку, спеціально виготовлені бірки із зазначенням місця знахідки. У зібрання потрапляли й уламки простих ужиткових речей (згадаймо відому колекцію фрагментів посуду лисогірського поселення), що свідчить про «правдиве розуміння наукової ваги кожного уламка давньої речі»⁷⁴. Маючи значні кошти і нахил до ведення археологічних досліджень, К. М. Скаржинська не пішла шляхом поповнення зібрання бездумним розкопуванням курганів задля отримання атрактивних музейних матеріалів і коштовностей. Розкопки Лубенського музею ставили на меті суто наукові завдання. Всі без винятку речі із закритих комплексів, чи то кістки людей і тварин, чи випадкове каміння,— потрапляли у зібрання⁷⁵. Остеологічні і геологічні матеріали отримували визначення у спеціалістів⁷⁶.

Музей К. М. Скаржинської мав на меті створення каталога зібрання⁷⁷. Інвентарну картотеку почав складати ще у 1880-х рр. Ф. І. Камінський. Ним же розпочато роботу по написанню каталога⁷⁸. 1891 р. його рукописний текст на замовлення К. М. Скаржинської завершив

⁶⁶ Там же.— С. 38, 55—56.— №№ 277, 278, 377—379.

⁶⁷ Там же.— С. 8, 9, 16, 17.— №№ 101—105, 107, 108, 146, 151, 152.

⁶⁸ Там же.— С. 39.— №№ 103, 282.

⁶⁹ Там же.— С. 8, 10, 15, 43, 44, 98.— №№ 106, 112, 114, 139, 140, 310—318, 691.

⁷⁰ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 19.— А. 1.

⁷¹ Античная керамика в собрании Полтавского ... музея.— С. 3, 5—26.

⁷² Супруненко А. Б. Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки.— Полтава, 1986.— С. 3, 20, 58—60, 46.

⁷³ Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею.— С. 29.

⁷⁴ Там же.— С. 29.

⁷⁵ Каталог археологічного відділу ... — С. 1—8, 11—13, 17—38.

⁷⁶ Махно Є. В. Поховання на Замковій горі в Лубнах (Розкопки Ф. Камінського 1881 р.) // Археологія.— 1965.— Т. XVIII.— С. 187.— Прим.

⁷⁷ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 1.— 1—2.

⁷⁸ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 13.— А. 8—10, 18, 25, 33; од. зб. 153.— А. 2.

колега К. В. Болсуновського А. П. Зосимович⁷⁹. Відгук на роботу⁸⁰ та її редагування здійснив професор В. Б. Антонович⁸¹. Художник В. І. Іванов підготував 22 таблиці малюнків експонатів колекції⁸², що безслідно зникли з архіву Полтавського краєзнавчого музею у 1930-ті роки. Шкода, що цю працю так і не було надруковано. Та вона майже повністю ввійшла до рукописного каталога музею Полтавського земства⁸³, що зумовило збереження документованих даних про надходження предметів зібрання.

Значна кількість речей археологічної колекції К. М. Скаржинської була відома дослідникам за виставками, що відбувалися під час VI та VIII Археологічних з'їздів⁸⁴. Підготовчі комітети з'їздів щоразу зверталися до володарки музею з пропозиціями взяти участь у виставках, виданнях праць чи каталогів⁸⁵. Експозиція з Круглика викликала жвавий інтерес дослідників у Москві 1890 р.⁸⁶ Зауважимо, що відправку речей на виставку було здійснено коштом Скаржинських⁸⁷. Фото знахідок з лисогірських курганів і поселення у Лубнах, кургану в урочищі Замковщина та випадково знайденої під Лубнами бронзової сокири колхідського типу вміщені серед таблиць каталога VIII з'їзду⁸⁸, наведено й описання знахідок⁸⁹. Фото більшості речей з розкопок на Лисій Горі опубліковано В. Г. Ляскоронським разом із планом могильника⁹⁰. Описання частини крем'яних і кам'яних знарядь з розкопок у Гінцях опубліковане В. М. Щербаківським⁹¹. Найбільш повний огляд зібрання у складі колекції Полтавського музею здійснено вже за радянського часу М. Я. Рудинським⁹², який описав чи подав ілюстрації великої кількості предметів з колишнього Лубенського музею. Після виходу цієї праці археологічні колекції Полтавського музею стали широко відомі спеціалістам. Публікації окремих речей із зібрання К. М. Скаржинської продовжували з'являтися і в 1960-ті рр.⁹³

К. М. Скаржинська активно пропагувала своє зібрання, маючи на меті створення міського музею в Лубнах⁹⁴. Не меншу популярність колекції принесли не тільки відвідувачі, але й численні кореспонденти. Серед авторів листів до Скаржинської та завідувачів музею багато відомих археологів, істориків і краєзнавців — В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшевський, О. О. Бобринський, К. В. Болсуновський, В. П. Горленко, І. А. Зарецький, В. Г. Ляскоронський, М. О. Олеховський, О. А. Спіцин, М. Ф. Сумцов, П. С. Уварова, К. М. Феофілактів,

⁷⁹ Там же.— Од. зб. 2655.— С. 7.

⁸⁰ Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею.— С. 31.— Прим.

⁸¹ Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской (Сост. Зосимович А. П.) Под ред. Антоновича В. Б. (Рукопись) // ДАПО.— 1891—1892.— Ф. 222.— Од. зб. 2.— А. 1—125.

⁸² Рудинський М. Вказ. праця.— С. 31.— Прим. 1.

⁸³ Каталог археологічного відділу...— С. 1—63.

⁸⁴ Супруненко А. Б. Археологические исследования Ф. И. Каминского ... — С. 14.

⁸⁵ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 133.— А. 1—4; од. зб. 10.— А. 1—11; од. зб. 2513.— А 4; од. зб. 20.— А. 1—2; од. зб. 23.— А. 1—2.

⁸⁶ Там же.— Од. зб. 72.— А. 2—2 зв., 4.

⁸⁷ Там же.— А. 1.

⁸⁸ Труды VIII АС.— М., 1897.— Т. IV.— Табл. 78—82.

⁸⁹ Там же.— С. 238—239.

⁹⁰ Ляскоронский В. Г. Археологические раскопки близ г. Лубны ... — С. 263—280.— План.— Табл. I—III.

⁹¹ Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного музею з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині.— Полтава, 1919.— С. 1; Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с. Гінці, Лубенського повіту в 1914 і 1915 рр.: Попереднє звітження // Зап. Укр. наук. т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.— Полтава, 1919.— Вип. 1.— С. 61.

⁹² Рудинський М. Вказ. праця.— С. 29—62.

⁹³ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Пусуля).— К., 1968.— С. 20, 55.— Рис. 44, 1.— Табл. 47, 18—21; Махно Є. В. Вказ. праця.— С. 185—189.

⁹⁴ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 11.— А. 1—1 зв.; Полтавские губернские ведомости.— 1903.— № 62.— 20 августа.

Д. І. Яворницький⁹⁵. Іноді відомість музею та його володарки доводила до курйозів. Так, артиль селян-скарбощукачів із с. Агайман Мелітопольського повіту звернулася 1905 р. до К. М. Скаржинської з проханням вказати місцезнаходження начебто відомого їй великого скарбу в Таврійській губернії⁹⁶.

1906 р. після згоди Музею Полтавського земства прийняти у дар зібрання К. М. Скаржинської⁹⁷, почалася його передача і пакування разом з вітринами та іншим обладнанням⁹⁸. Лише через чотири роки 72 ящики з колекціями було розібрано і розміщено в Полтавському музеї. Описання археологічної частини зібрання здійснив у «Каталозі археологічного відділу» краєзнавець і археолог І. А. Заречний⁹⁹. Більшість речей зібрання потрапила до першої археологічної експозиції Музею Подтавського губернского земства, створеної протягом 1913—1915 рр.¹⁰⁰ Після Великого Жовтня зібрання Скаржинської стало «наріжним каменем археологічного відділу» Центрального пролетарського музею Полтавщини¹⁰¹ і більшою частиною експонувалося у другій, створеній М. Я. Рудинським, експозиції музею¹⁰². 1943 р. частину найбільш відомих речей археологічного зібрання Полтавського музею було відправлено загарбниками до Німеччини¹⁰³, частину ж — заховано тодішніми співробітниками музею В. Й. Довженком та Г. О. Сидоренко¹⁰⁴. Цікаво, що вивезені фашистами речі не загинули. Їх знайшли на одній із залізничних платформ у Німеччині радянські воїни і повернули назад¹⁰⁵. А більшість предметів археологічної колекції, що залишилися у приміщенні Полтавського музею і його сховищах, потрапили у полум'я пожежі, зчиненої фашистськими вандалами¹⁰⁶. Все те, що вціліло, зібрала на попелищі науковий співробітник музею Г. О. Сидоренко¹⁰⁷. Нею ж здійснені попередні записи речей в інвентарну книгу, пошуки втрачених атрибутів. Дотепер вціліло більше половини археологічного зібрання К. М. Скаржинської, хоча і в досить депаспортизованому стані.

Таким чином, зібрання К. М. Скаржинської було не тільки першою великою колекцією археологічних матеріалів на Полтавщині, але й однією із найбільших на Лівобережжі, виділяючись з-поміж інших своєю науковою спрямованістю і загальною доступністю. З колекціями К. М. Скаржинської ознайомилися і використовували в роботі ряд провідних дослідників найдавнішого минулого нашої Батьківщини. Діяльність Лубенського музею дала поштовх до створення земських і приват-

⁹⁵ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 20.— А. 1—3; од. зб. 23.— А. 1; од. зб. 31.— А. 1; од. зб. 170.— А. 1—4; од. зб. 32.— А. 1; од. зб. 172.— А. 1—2; од. зб. 36.— А. 1—34; од. зб. 168.— А. 1—232; од. зб. 53.— А. 1—30; од. зб. 63.— А. 1; од. зб. 178.— А. 3—6; од. зб. 92.— А. 1—3; од. зб. 162.—

2; од. зб. 133.— А. 1—4; од. зб. 141.— А. 1—4; од. зб. 58.— А. 1—2.

⁹⁶ Там же.— Од. зб. 18.— А. 1.

⁹⁷ Отчет о Естественном-историческом музее ... — С. 1—4.

⁹⁸ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 15.— А. 1—309; Николаев В. Ф. К истории Полтавского краеведческого музея (Рукопись) // НА ПКМ.— 1963.— Од. зб. 11—10/227³. р(п). — С. 2.

⁹⁹ ДАПО.— Ф. 222.— Од. зб. 15.— А. 18; Каталог археологического відділу ... — Т. 1.— С. 1—167.— №№ 1—1068.

¹⁰⁰ Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1913 год.— Полтава, 1915.— С. 4—6.

¹⁰¹ Рудинский М. Вказ. праця.— С. 29.

¹⁰² Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. М. Я. Рудинский и Полтавский краеведческий музей // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского (Тез. докл. и сообщ.).— Полтава, 1987.— С. 10.

¹⁰³ Гауриленко М. І. До історії археологічного відділу Полтавського музею // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— Од. зб. 68.— А. 3 зв.— 4; НА ПКМ.— Од. зб. 11.— 399.— А. 9.

¹⁰⁴ Махно Е. В. О некоторых фактах из истории исследования прошлого Полтавщины // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. науч.-практ. семинар (Тез. докл.).— Полтава, 1988.— С. 45.— Прим.

¹⁰⁵ НА ПКМ.— Од. зб. 11—399.— А. 13; од. зб. 11—503.— А. 2; Фонди ПКМ.— Акт від 29.7.1948 р.

¹⁰⁶ НА ПКМ.— Од. зб. 11—503.— А. 2; Гауриленко М. І. Вказ. праця.— А. 3—3 зв.

¹⁰⁷ Супруненко О. Б. Колекція, опалена війною // Соціалістична культура.— 1987.— № 5.— С. 15.

них музейних установ на Лівобережжі, а розкопки музею сприяли активізації археологічних досліджень в Посуллі та на Полтавщині. Протягом 1880-х років зібрання було єдиним музеєм Полтавської губернії.

Не можна не відзначити концентруючу роль музею К. М. Скаржинської, до якого вливалися невеликі колекції та випадкові знахідки.

Для Полтавського музею колекція з Круглика стала фактично фундаментом зібрання, тому К. М. Скаржинська заслужено вважається одним із фундаторів музею¹⁰⁸.

Подальші пошуки та встановлення атрибуцій депаспортизованої частини зібрання дадуть можливість найближчим часом підготувати до друку каталог археологічної колекції Лубенського музею, що було мрією засновників зібрання 100 років тому.

Ім'я К. М. Скаржинської не забуте у наш час. Міськвиконкомом Лубенської Ради депутатів трудящих прийняте рішення про увічнення пам'яті видатної землячки меморіальною дошкою на місці останнього її помешкання. Наприкінці 1989 року одна з нових вулиць міста поряд з Лисою Горою отримала ім'я Катерини Скаржинської. Розділи експозицій, присвячених діяльності визначної подвижниці вітчизняної культури, з'явилися у Лубенському і Полтавському краєзнавчих музеях, потрапили на сторінки путівників та іншої літератури.

¹⁰⁸ Риженко Я. Вказ. праця.— С. 4—6.

Одержано 09.01.89

Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910—29.V.1970 рр.)

А. Т. Сміленко, О. В. Сухобоков

20 років тому передчасна смерть вирвала з сім'ї українських археологів Дмитра Тарасовича Березовця. Якби не ця сумна обставина, можливо, ми мали б нагоду разом з ним відзначити 80-ту річницю від дня його народження.

Нелегкими були долі старшого покоління радянських археологів, але і серед них особливим трагізмом виділяється життєвий шлях Дмитра Тарасовича. Народився він у м. Новоград-Волинську у родині вчителя початкових шкіл Тараса Пилиповича Березовця та його дружини акушерки. Імперіалістична війна змусила сім'ю восени 1914 р. евакуюватися до Києва, де батько працював десятником у залізничних майстернях. 1918 р. через важку хворобу матері сім'я Березовців переїхала до Житомира, де невдовзі мати і померла. Хлопчик був прийнятий до школи-семирічки, проте закінчувати її довелось у м. Бердичів, де сім'я оселилася 1921 р. У 1924—1925 рр. Дмитро Тарасович навчається у Бердичівській профтехшколі, де набуває кваліфікації слюсаря і до 1927 р. працює за фахом у радгоспі. Розгорнута кампанія боротьби з неписьменністю вимагала освічених людей. Отже, не дивно, що з 1928 р. Дмитро Тарасович працює вчителем у школі селянської молоді в с. Сахни Ружинського повіту. З цього часу починається і його робота у складі археологічної експедиції Бердичівського музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського. Розкопки відомого Райковецького городища визначили інтерес Д. Т. Березовця до слов'янських старожитностей, що і обумовило його перехід на посаду заввідділом Бердичівського музею 1929 р. Водночас він працює викладачем у системі навчальних закладів Укржитлобуду, а 1931 р. його затверджено викладачем учбового

комбінату цієї ж установи у м. Путивль. Звідси 1932 р. Д. Т. Березовець призивається на дійсну військову службу, яку він проходить спершу курсантом, а потім молодшим командиром 80-ї мехбригади, що дислокувалася в Києві. Пройшовши службовими сходишками від командира танкового взводу до помначштабу бригади, він у серпні 1939 р. був рекомендований до Військової Академії Механізації та Моторизації РСЧА ім. Й. В. Сталіна. Проте з нападом гітлерівської Німеччини навчання довелося закінчити достроково, про що свідчить диплом від 20.07.1941 р., згідно якого військова кваліфікація надавалася без складання екзаменів. Деякий час Дмитро Тарасович викладає тактику слухачам 2-го Ульянівського танкового училища, а з лютого 1941 р. служить замначштабу 198-ї танкової бригади на Південно-Західному фронті. На жаль, недовго довелося із зброєю в руках боронити Вітчизну — 29 травня, діставши важке поранення у бою під Лозовеньками (сумнозвісна Харківська операція), він потрапляє до рук ворога. А потім поневіряння радянського військовополоненого. Спочатку табір в с. Пшкостпане поблизу Перемишля, концтабори у Німеччині Хіров та Ессен; невдала спроба втечі з останнього і концтабір поблизу м. Герлиць... агітація проти власівських вербувальників до РОА і — як наслідок — концтабір смерті у Гросрозені з лютого 1943 р.; ... знову виступи проти РОА і новий концтабір Дора поблизу м. Нордхаузена, де «у підземеллях третього райху кувалося вундерваффе» — літаки-снаряди ФАУ. У квітні 1945 р. друга спроба втечі. Цього разу вдалося досягти території, зайнятої військами США. Як старшого за званням його призначено комендантом табору переміщених осіб Клюбервізен поблизу м. Брауншвейга, де він і перебуває до репатріації, яка відбулася на початку липня того ж року. В радянській зоні Дмитра Тарасовича призначають командиром транспортного батальйону у таборі офіцерів-репатріантів, де він перебуває до кінця переможного року, після чого повертається на Батьківщину.

По завершенні тимчасового курсу лікування, в травні 1946 р. Д. Т. Березовець влаштовується фотографом до Інституту археології АН УРСР; майже через рік його переводять на посаду молодшого наукового співробітника. Військова служба надовго (14 років) відірвала Д. Т. Березовця від занять археологією, хоч в цілому сприяла розвитку організаційних здібностей, які стали дуже принагідними у науковій роботі.

Вже в 1946 р. Дмитро Тарасович починає свою дослідницьку діяльність як керівник археологічних загонів та експедицій. Крім прове-

дення тематичних досліджень, він очолює експедиції у зонах новобудов та меліоративних систем на сході та півдні України. Це райони сучасних Печенізького та Старооскольського водосховищ на Дніпровському Лівобережжі та Кременчуцького у Середньому Подніпров'ї, каналу Дніпро-Донбас у Надпоріжжі, зрошувальних систем на півдні республіки. За 24 роки Д. Т. Березовець проводить близько 20 польових сезонів, іноді протягом одного року керуючи 2—3 експедиційними підрозділами, про що свідчать 25 наукових звітів, які зберігаються в науковому архіві ІА АН УРСР (загальний обсяг — понад 40 друк. арк.).

Наукові інтереси Д. Т. Березовця визначилися вже з перших кроків його роботи в Інституті. Це, насамперед, дослідження ранньослов'янських пам'яток переддержавного часу на території України.

Тут цілком слушно згадати становище, що склалося в радянській археології в перед- та повоєнні роки: за винятком поширеної на Дніпровському Лівобережжі роменської культури, відкритої М. О. Макаренком ще на початку ХХ ст. (вивчення її залишалося на рівні 20-х рр.), інші пам'ятки другої половини I тис. н. е. були невідомі. Перша ж половина тисячоліття була репрезентована старожитностями «культури полів поховань». Під такою невизначеною назвою об'єднувалися пам'ятки зарубинецького та черняхівського типів, вивчення яких тільки-но починалося. Відсутність проміжних ланок, які б пов'язували названі старожитності з пам'ятками роменської культури, а через них — з культурою Київської Русі, — призвела до появи «гіпотези катастрофи», згідно якої культурно-історичний процес на території Східної Європи неодноразово переривався. Тоді ж мають місце спроби хронологічного зближення черняхівської та роменської культур, аби, таким чином, ліквідувати хіатус між археологічними старожитностями першої половини I тис. та культурою давньоруської держави. Висловлювалися також думки про поширення роменської культури не лише на території Східної, а й Центральної Європи. Спроби ці не набули підтримки з боку фахівців. Але на порядок денний нагально постало питання пошуку відсутніх проміжних ланок, які б заповнили культурно-хронологічні лакуни в археології східного слов'янства.

Однією з таких ланок стали пам'ятки ранньослов'янського часу, виявлені Дмитром Тарасовичем поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області. Їх дослідженню він присвятив кілька польових сезонів (1948, 1949—1950, 1953, 1965—1966 рр.). На поселенні було розчищено понад 30 житлових та господарських приміщень і урнових доховань з рештками трупоспалення на стороні, виявлених на ґрунтовому могильнику поруч. Слід зауважити, що аналогічні поховання розкопувалися ще М. О. Макаренком на початку століття, проте інтерпретація їх А. О. Спициним як старожитностей «пізнього варіанта культури полів поховань» надовго приховала справжній зміст цих пам'яток. Лише після розкопок Д. Т. Березовця стало можливим виділення згаданих старожитностей в окрему групу слов'янських пам'яток, що існували у межах VII—VIII ст. і передували роменській культурі, генетично спорідненій з ними.

З моменту виділення волинцівські пам'ятки викликали жваву дискусію серед науковців. Головним опонентом Д. Т. Березовця виступив І. І. Ляпушкін, який висловлював сумнів щодо характеру, датування, племінної належності волинцівських старожитностей, тобто проти правомірності трактування їх як окремої групи, визначаючи локальним варіантом роменської культури, датованим VIII—X ст.

Проте час і новітні (кінець 70 — початок 80-х рр.) дослідження все з'ясували. Зараз доведено, що волинцівські пам'ятки властиві не лише Дніпровському Лівобережжю, але й виходять за його межі. Вони репрезентують окрему археологічну культуру, яка хронологічно і генетично передре роменській і, отже, відбиває культуру сіверянського племінного об'єднання на ранньому етапі його існування. Таким чином, загальні тези концепції Д. Т. Березовця щодо етно-культурного розвитку населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тис.

набули визнання фахівців і подальшої розробки у працях його послідовників, головним чином з кола українських археологів нової генерації.

Найповніше свої наукові погляди Д. Т. Березовець виклав у праці «Сіверяни (перед утворенням Київської Русі)», яку він 1969 р. захистив у Москві як дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Здається, тут не зайвим буде нагадати, що перший варіант цього дослідження було написано ще за 10 років до того, а основні положення своєї концепції Дмитро Тарасович сформулював в одній з перших публікацій (1953 р.). Проте потрібні були більш вагомі й значні матеріали на обґрунтування цих положень, які Д. Т. Березовець накопичував протягом багатьох польових сезонів. На наш погляд, це ще раз підкреслює його вимогливість до себе.

Вивчаючи питання археології Дніпровського Лівобережжя, не цурався Дмитро Тарасович й інших гострих проблем ранньослов'янської та давньоруської тематики, брав участь у наукових конференціях Інститутів АН СРСР та АН УРСР з різних питань археології Східної Європи, а також в обговоренні численних доповідей та дисертацій у тодішньому відділі ранньослов'янської та давньоруської археології ІА АН УРСР. Багато уваги приділяв він вивченню пам'яток першої половини I тис. Так, йому належить честь відкриття пізньозарубинецького поселення в урочищі Трифон поблизу с. Харівка у басейні р. Сейм, а також скарбу з речами VII—VIII ст., що містився у горщику волинцівського типу. Разом з В. П. Петровим він досліджував Лохвицький могильник черняхівської культури. Не лишався дослідник і осторонь гострої дискусії з питання «Коли і як виник Київ» (рукопис доповіді з цієї теми зберігається в НА ІА АН УРСР).

Другим важливим відкриттям Д. Т. Березовця було виявлення та дослідження пам'яток пеньківського типу. Назва їх походить від ранньослов'янських поселень, розташованих поблизу с. Пеньківка колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області, де Д. Т. Березовець у 1956—1959 рр. керував загоном Кременчуцької первісно-скіфської експедиції. Тут у заплаві р. Тясмин було зафіксовано низку поселень, на чотирьох з яких проведено розкопки (урочище Молочарня, Луг I, Луг II, Макарів Острів).

Під час досліджень було розчищено понад 60 житлових та багато господарських споруд з багатим керамічним матеріалом, що містив характерну біконічну кераміку з деякими зарубинецькими ремінесценціями, залізними знаряддями праці та прикрасами з кольорових металів, які дали яскраве уявлення про ранньослов'янську культуру Потясминня. Відкриті поселення стали еталоном виділеної згодом пеньківської культури, що зараз нараховує понад 300 пам'яток, поширених від середнього Посулля та Сіверського Дінця до Нижнього Подунав'я.

Пізніші дослідження надали можливість внести ряд уточнень в інтерпретацію пеньківських пам'яток, зокрема з питань датування та належності до певної археологічної культури окремих житлових комплексів на згаданих поселеннях. Проте виділення Д. Т. Березовцем досліджених ним поселень в окрему групу ранньослов'янських старожитностей, визначення загальних рис їх еволюції в цілому не викликають заперечень і в наші дні.

Згодом, у 1961—1963 рр., в тому ж районі він дослідив і могильники, що належали до кола пеньківських поселень басейну р. Тясмин. Більшість з них було зруйновано водами Кременчуцького водосховища. Краще зберігся могильник № 1 поблизу с. Андрусівка, на якому було досліджено 46 поховань. І донині він залишається найбільш вивченою поховальною пам'яткою пеньківської культури.

Відкриті пеньківські пам'ятки Д. Т. Березовець за племінною належністю відносив до уличів, що було ним аргументовано у праці «Поселення уличів на Тясмині» (МІА, № 108). Зараз серед дослідників існує думка, що пеньківську культуру залишено племенами східних слов'ян, відомих в писемних джерелах під назвою антів, які востаннє згадуються під 602 р. Ця точка зору не викликає заперечень щодо ран-

ної фази пеньківської культури. Проте слов'янські племена пізньопеньківських пам'яток VII ст. мали вже інше ім'я, і, таким чином, гіпотеза Дмитра Тарасовича про етнічну належність поселень у басейні р. Тясмин має рацію. Так, вітчизняний літопис розміщує уличів південніше полян київських, тобто на території, яка у писемних джерелах пов'язується лише з уличами.

Великий інтерес виявляв дослідник і до традиційних сусідів слов'янських племен — алано-болгарського населення Північного Причорномор'я, яке залишило яскраві пам'ятки салтівської культури. У 1959—1961 рр. він очолював Кочетокську експедицію, що працювала у басейні Сіверського Дінця, в зоні створення Печенізького водосховища. Стаціонарні дослідження були проведені поблизу с. Верхній Салтів, на пам'ятках, яким загрожувало часткове затоплення. До комплексу старожитностей входили: кам'яна фортеця, великий посад середньовічного міста, катакомбний могильник, дослідження якого провадилося з початку XX ст. На думку Б. О. Рибаківа, саме це місто з назвою Сарад позначено на карті арабського географа XII ст. Ідрісі. Місто Сарад (?), як і загалом пам'ятки салтівської культури, відбивали культуру племен, що входили до складу Хозарського каганату, який з південного сходу був найближчим до слов'ян державним утворенням в останній третині I тис.

Експедицією проведені значні за обсягом роботи в різних частинах комплексу, що по-новому висвітлили його характер. Було одержано дані про конструкцію потужних кам'яних мурів, в'їзду, прибудованих до стін приміщень. До робіт Д. Т. Березовця існувала думка, що до фортеці прилягало багато окремих поселень. Дослідженнями 1959—1961 рр. встановлено, що це був єдиний, густо заселений посад великого міста на правому березі Сіверського Дінця. Разом з тим було виявлено значну заселеність Подолу у заплаві ріки. Значні матеріали отримано і внаслідок подальших розкопок катакомбного могильника.

Експедицією було відкрито поселення і ґрунтовий могильник на лівому березі Сіверського Дінця поблизу с. Нетайлівка. Тут мешкало багаточисленне населення, що залишило низку селищ, які тяглися вздовж ріки на 7 км. Виявилось, що тоді як лівобережні поселення за характером жител та знахідок схожі до правобережного посаду і Подолу, лівобережний могильник значно відрізнявся від правобережного катакомбного; за антропологічними матеріалами та поховальними спорудами останній пов'язувався з аланськими племенами. Лівобережний ґрунтовий могильник близький до поховальних пам'яток болгарських племен, проте має і своєрідні особливості, які полягають у формі та глибині могильних ям, існуванні поховань з конем. Ці відмінності справедливо пояснювати перебуванням у колі болгарських племінних утворень різних етнографічних груп. Відкриття Нетайлівського могильника та поселення засвідчили, що на правому і лівому берегах Сіверського Дінця мешкали етнічно різні племена салтівської культури. Наслідки роботи експедиції значно збагатили уявлення про останню, зокрема про її еталонну пам'ятку.

В останні роки життя Дмитро Тарасович готував узагальнюючу працю про стародавній Салтів, яку, на жаль, не встиг закінчити. Висновки, яких він дійшов, вивчаючи салтівську культуру, були ним втілені в однойменному розділі колективної монографії «Археологія Української РСР», т. 3 (Київ, 1975). Питання етнічного змісту салтівської культури знайшли відображення у великій статті «Про ім'я носіїв салтівської культури», що вийшла друком у рік смерті автора. В ній дослідник переглянув з нових позицій всі повідомлення східних писемних джерел про русів і дійшов висновку, що населення племен салтівської культури на Сході було відоме під їх назвою. Стаття мала дискусійну спрямованість, але внаслідок передчасної смерті автора вона не одержала відгуків, які б підтримали або спростували думку про належність етнічному «рус» салтівцям.

Широкими археологічними дослідженнями як на лівому, так і на

правому березі середнього Дніпра Дмитро Тарасович Березовець вніс значний вклад у вивчення археології східних слов'ян напередодні і в період утворення давньоруської держави, з центром у Києві. Важливою проблемою цього періоду є встановлення відповідності археологічних матеріалів з літописними свідченнями про союз східнослов'янських племен. Виділені Д. Т. Березовцем волинцівські та пеньківські пам'ятки відповідають літописним сівер'янам на лівому березі Дніпра та уличам на правому. Аргументації цих положень дослідник присвятив серію статей та публікацій, підсумки яких підведено у третьому томі «Археології Української РСР». Наукова діяльність Дмитра Тарасовича створила йому високий авторитет серед вітчизняних археологів: Користувався він повагою і в закордонних колег, що зверталися до нього за консультаціями. Цьому сприяли і особисті якості дослідника: кожен, хто звертався до нього з будь-яких справ, діставав і розуміння, і допомогу, а то й життєву пораду. Природжена інтелігентність, врівноваженість Д. Т. Березовця разом з неабияким полемічним хистом під час обговорення різних дискусійних питань, властиві йому людяність та доброзичливість, вимогливість до себе, завжди викликала в колег, особливо з числа молодих науковців, любов і пошану.

Проте в ті горезвісні хрущовсько-брежнєвські часи над ним тяжіли роки перебування у німецькому полоні. За умов складної внутрішньої ситуації, що склалася тоді в Інституті, це не могло не позначитися на науковій кар'єрі Д. Т. Березовця. Так, йому не надали можливості захисту на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за сукупністю праць не дозволили виїхати до Болгарії на науковий симпозіум, незважаючи на запрошення Болгарської Академії наук...

Останні роки життя Дмитро Тарасович тяжко хворів — далися взнаки гітлерівські концтабори — проте попри це він жваво цікавився не лише археологічною проблематикою, а й питаннями застосування методів природничих наук в археології, зокрема математичної статистики та кібернетики для обробки масового матеріалу. Як дослідник він мав те рідкісне чуття нового, що є складовою успіхів будь-якого фахівця. Можна без перебільшення стверджувати, що в цьому відношенні він був дійсно щасливою людиною...

На могилі дослідника стоїть камінь з написом «Дмитро Тарасович Березовець — археолог». Це коротке визначення, рівнозначне поняттю «майстер», — вище від усіх наукових ступенів та інших шаблів службової кар'єри, тому що свідчить про високий професіоналізм і відбиває зміст такого недовгого, але плідного життя одного із визначних українських археологів.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ Д. Т. БЕРЕЗОВЦЯ*

а) друковані

1. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // АП АН УРСР.— К., 1952.— Т. 3.
2. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП АН УРСР.— 1952.— Т. 3.
3. Харівський скарб // Археологія.— 1952.— Т. 6.
4. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія.— 1952.— Т. 7.
5. Археологические памятники летописных северян // КСИА АН УССР.— 1953.— Вып. 2.
6. До питання про літописних сівер'ян // Археологія.— 1953.— Т. 8.
7. К истории древнеславянского ювелирного ремесла (у співстворстві з Брайчевським М. Ю.) // КСИИМК.— 1954.— Вып. 53.
8. Раскопки курганов у с. Кут Днепропетровской области // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.
9. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП АН УРСР.— К., 1955.— Т. 5.
10. Лохвицкий могильник // КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.
11. Рисунки на челюсти быка // СА.— 1958.— № 4.
12. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8.

* Складений С. П. Юренко.

13. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'їнського (разом з Покровською Є. Ф., Фурманською А. І.) // АП АН УРСР.— К., 1960.— Т. 9.

14. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП АН УРСР.— К., 1960.— Т. 9.

15. Лохвицький могильник (у співавторстві з Петровим В. П.) // МИА.— 1960.— № 82.

16. Курганний могильник в с. Грушівка // АП АН УРСР.— К., 1961.— Т. 10.

17. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик (разом з Березанською С. С.) // АП АН УРСР.— К., 1961.— Т. 10.

18. Раскопки в Верхнем Салтове 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.

19. О датировке черняховской культуры // СА.— 1963.— № 3.

20. Поселение улочей на р. Тясмин // МИА.— 1963.— № 108.

21. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія.— 1965.— Т. 19.

22. Закарпатський металургічний центр раннього залізного віка (совместно с Бидзилею В. И., Пачковою С. П.) // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— Вып. 1.

23. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список) (Колектив авторів під редакцією Д. Я. Телегіна) // К., 1966.

24. Новые раскопки в с. Волинцево // АИУ 1965—1966.— К., 1967.— Вып. 1.

25. Северяне (перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. истор. наук // НА ИА АН СССР.— М., 1969.

26. Могильники улячів у долині р. Тясмин // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.

27. Черняховская культура и культура славянских племен VI—VIII вв. // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121.

28. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія.— 1970.— Т. 24.

29. Салтовские памятники Северского Донца // Тез. докл. сов. делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине (авг. 1970 г.).— М., 1970.

30. Про ім'я носіїв салтівської культури: (Хто такі «руси» східних авторів) // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.).— К., 1972.

31. Пам'ятки гирла р. Тясмин // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.

32. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцівського та роменського типів) // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. 3.

33. Салтівська культура // Археологія Української РСР.— К., 1957.— Т. 3.

34. Славяне и племена салтовской культуры // Славяните и средиземноморский свят VI—XI век. Международен симпозиум по славянская археология.— София, 1973.

б) Рукописи наукових звітів та планових тем

35. Раскопки кургана на р. Когильник в 1946 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1946/32-б.— С. 38 (вместе с Т. Г. Оболюевою).

36. Отчет о разведке по верхнему течению р. Южный Буг 1947 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1947/32.— № 766.— С. 33.

37. Звіт про розвідки на Путивльщині 1947 р. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1947/30.— № 767.— С. 13.

38. Отчет о раскопках раннеславянского поселения и могильника около с. Волинцево Путивльского района Сумской области // НА ИА АН СССР.— Ф. Э. 1948/10.— № 866.— С. 62.

39. Археологічні дослідни на Путивльщині в 1947 та 1948 рр. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1948/10.— № 912.— С. 11.

40. Отчет о работе Сеймско-славянской экспедиции 1949 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1949/9.— № 1024.— С. 47.

41. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1950/2-а.— № 1147.— С. 20.

42. Постійна археологічна експедиція на новобудовах Півдня. «Отчет о разведке курганных групп на территории Конкинского и Молочанского волохранилищ в 1950 г.» // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1950/29.— №№ 3082—3084.— С. 18 (в соавторстве с Ф. Б. Копыловым).

43. Отчет о работах Горностаевской экспедиции 1951 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1951/53-а.— № 1519.— С. 91.

44. Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик Верхне-Рогачикского района Херсонской области в 1951 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1951/3-а.— № 1520.— С. 17.

45. Отчет о раскопках Горностаевской экспедицией курганов в с. Марьянское Апостоловского района Днепропетровской области // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1952/1.— № 1579.— С. 25.

46. О работах Марьянского отряда Никопольско-Гавриловской экспедиции 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/1-а.— № 2078.— С. 45 (в соавторстве с А. И. Фурманскою и Е. Ф. Покровскою).

47. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/8-в.— № 2080.— С. 35.

48. Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской области в 1953 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1953/1-а.— № 2075.— С. 15.

49. Отчет о раскопках Лохвицкого могильника в 1955 г. // НА ИА АН УССР.—

Ф. Э. 1955/10-в.— № 2425.— С. 28.

50. Отчет о раскопках салтовского поселения на р. Оскол // НА ИА АН УССР.—

Ф. Э. 1956/4-б.— № 2598.— С. 36.

51. Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1956/12.— № 2597.— С. 21.

52. Отчет о раскопках раннеславянских памятников у с. Пеньковки (близ устья Тясмина) // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1956/1-д.— № 2640.— С. 23.

53. Кременчуцька експедиція 1957 р. «Звіт про розкопки поселень в урочищах Молочарня-1 та Луг-1 біля с. Пеньківки Ново-Георгіївського району Кіровоградської області» // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1957/1-б.— №№ 3085—3090.— С. 19.

54. Північно-Донецька експедиція. Отчет средневекового отряда Северско-Донецкой экспедиции за 1957 г. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1957/4-б.— №№ 3091—3096.— С. 23.

55. Отчет о раскопках в урочищах Луг I и Луг II около с. Пеньковки Ново-Георгиевского района Кировоградской области в 1958—1959 гг. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959/1-б.— № 3878.— С. 39.

56. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов Старо-салтовского района Харьковской области // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959—1961/б.— №№ 3984—3984-а.— С. 17.

57. Отчет о раскопках грунтового могильника в с. Нетайловка // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1959/1961/6-а.— № 3984-б. 3985.— С. 56.

58. Отчет об археологической разведке в зоне Кременчугского водохранилища в 1963 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Э. 1963/11-а.— №№ 4406—4409.— С. 13 (вместе с В. А. Круцом).

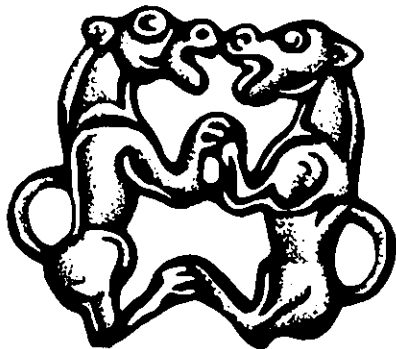
59. Археологічні матеріали музеїв Лівобережжя // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 12.— № 150.— Табл. 16.

60. Ранньослов'янські пам'ятки Лівобережжя УРСР (на терені літописних сіверян) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 12.— № 310.— С. 68.

61. Северяне перед образованием Киевской Руси // НА ИА АН УССР.— Ф. 12.— № 379.— С. 247; Приложения 99 с.

62. Сіверяни (Перед утворенням Київської держави) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 12.— С. 190.

Одержано 16.02.90.

Місце рабовласницької формації в історичному процесі

М. Ю. Брайчевський

Вчення про соціально-економічні формації є одним з наріжних каменів марксистської концепції історичного процесу. Всього, як відомо, наука знає чотири формації, що змінювали одна одну протягом збіглого часу: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну. Не торкаючись спеціально складного питання про співвідношення понять «формація» і «спосіб виробництва», які не є тотожними і, отже, повинні чітко розрізнятися.

При цьому потрібно мати на увазі щонайменше два моменти, ігнорування яких неминуче призводить до деформації уявлень про суть історичного процесу. По-перше, кількість способів виробництва, відомих історії, живовидячки більша за кількість формацій, бо не кожний спосіб виробництва здужав розвинутися у формацію (в 30-х роках у радянській науці, наприклад, визнавалося до десятка способів виробництва, яким відповідали чотири названі вище формації).

По-друге, історія не знає «чистих» формацій, які б характеризувалися лише одним способом виробництва; навпаки, для кожної характерною є наявність кількох укладів, що посідали різне місце в загальній системі соціальних відносин. Так, скажімо, феодальна формація крім панівного феодального способу виробництва знає й пережитки первіснообщинного ладу, і елементи рабовласництва, і зароджувані буржуазні відносини, питома вага яких з розвитком формації все більше й більше зростає.

На жаль, на вченні про соціально-економічні формації дуже відчутно позначився вплив спенсерівсько-морганівського позитивізму — еволюційної теорії, що прагнула універсалізувати усі хоч скільки-небудь істотні суспільні інститути; розглядати їх як стадіальні явища, так чи інакше властиві всім народам світу. Звідси — тенденція розкласти ці інститути у вигляді послідовного ланцюжка, надаючи йому суворо регламентованого хронологічного (а точніше — стадіального) змісту. Відповідно уважалося за данність, що всі народи так чи інакше мали пройти через відповідні чотири стадії еволюції.

Цей погляд виявився помилковим. По суті, він має антидіалектичний характер, бо безнадійною є сама думка про можливість звести всю різноманітність історичних форм до якоїсь одної моделі. Та й реальне вивчення конкретного історичного процесу а posteriori показало безперспективність подібних спроб. І насамперед у цьому зв'язку на повен зріст постало питання про рабовласництво та його місце у всесвітній історії.

Не підлягає сумніву, що багато народів, зокрема всі європейські варвари, які не входили до складу Римської імперії, поминули рабовласницьку формацію і від первіснообщинного ладу перейшли безпо-

середньо до феодалізму. Це скандалізує догматичну думку, схильну вбачати тут кричуще протиріччя з колись утвердженою і визнаною закономірністю. Робилися (і продовжують робитися) спроби виділення в ранній історії європейських народів періоду, який можна було б інтерпретувати як рабовласницький.

В 20-ті роки, наприклад, певного поширення набув погляд на Київську Русь, як на рабовласницьке суспільство¹— ідея, що рішуче протидіяє всій сумі наявних джерел. Як не дивно, голоси на підтвердження такої думки продовжують звучати і в наш час². З другого боку, мали місце зусилля інтерпретувати як рабовласницький так званий «антський» період в історії східних слов'ян (II — початок VII ст. н. е.), що безпосередньо передувало складанню давньоруської феодальної держави³. Такі тенденції мають в своїй основі переконання про універсальність характеру рабовласницької формації і прагнення будь-якою ціною виявити її в історії кожної країни.

Очевидний крах усіх цих (і подібних до них) спроб виглядає дуже симптоматичним. Завдання дослідження бачимо в іншому: надто важливо в кожному конкретному випадку знайти переконливе пояснення для кожного конкретного відхилення від теоретично постулованої схеми. Набагато складнішою виявляється ситуація, коли під сумнів потрапляє сама схема. Тут виникає небезпека разом з водою виплеснути й немовля: замість уточнення й удосконалення загальної концепції просто заперечити її сутність. Такий шлях, природно, здається більш легким, але наслідки його, як правило, бувають досить сумними.

Рабовласництво, як соціальний інститут, дійсно виявляє цілий ряд дуже своєрідних рис та особливостей, що відрізняють його від усіх інших відомих нам способів виробництва. Ці відмінності, поза сумнівом, треба мати на увазі при постановці будь-якої проблеми з історії стародавнього світу, без чого важко уникнути деформації реальної перспективи суспільного розвитку.

Рабовласництвом називаємо таку систему експлуатації, за якої виробник: а) перебуває в особистій залежності від визискувача, б) повністю позбавлений власності, зокрема — володіння знаряддями і засобами виробництва.

Підкреслювати це доводиться у зв'язку з тим, що починаючи з кінця 30-х років набула поширення тенденція бачити суть рабського стану переважно у ступені особистої залежності експлуатованого (рабовласник може убити свого невільника, тоді як феодал свого кріпака — тільки продати)⁴. Це неправильно не лише в чисто формальному плані (у ряді випадків феодал користувався правом життя і смерті своїх підданців, а, з другого боку, часом закон міг захищати й особу раба), а й по суті справи. Головна помилка цього погляду полягає в тому, що він доволіно підміняє економічні відносини й закони (які мають об'єктивний характер і не залежать від волі людей) юридичними. Справжня відмінність кріпака від раба полягає в його господарській незалежності — в кожному випадку, навіть при наявності найжорстокіших форм особистого гніту, феодально залежний селянин володіє основними засобами виробництва (і насамперед — землею), має своє господарство, власний будинок, родину і т. ін., — тоді як раб усього того позбавлений абсолютно.

¹ Тихомиров Б. Н. Проблема вторичного закріпощення // ИМ — 1932. — № 3; Смирнов И. И. О генезисе феодализма // ИИМК. — 1933. — № 3/4; Смирнов И. И. Феодально-крепостническое общество // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 99.

² Горемыкина В. И. К проблеме истории докапиталистических обществ. — Минск, 1970; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. — Л., 1974; Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. — Л., 1982.

³ Пьянков А. П. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение феодальных отношений в Северо-Восточной Руси // Ученые записки Минского пединститута. — 1955. — Вып. IV; Пьянков О. П. Социальный лад антів // УІЖ. — 1965. — № 8; Пьянков А. П. Социальный строй восточных славян в VI—VIII вв. // Проблемы возникновения феодализма в СССР. — М., 1969.

⁴ Історія ВКП(б). Короткий курс. — М., 1939. — С. 118.

Як спосіб виробництва, рабовласництво, безумовно, становить собою явище універсальне і загальне. Воно виявляє себе в історії всіх народів, причому існує протягом дуже тривалого часу — не менш як 5—6 тисяч літ. Воно можливе не лише в суспільствах, що пережили рабовласницьку формацію, а й за первіснообщинного ладу, і за феодалізму, а в ряді випадків — і за капіталізму (так зване «плантаторське господарство»).

Зародження рабовласницьких відносин фіксується цілком визначеними історичними обставинами, в загальному плані добре засвоєними в фаховій літературі. Необхідною умовою, без якої рабство взагалі неможливе, є такий стан продуктивних сил, який здатний забезпечити одержання гарантованого додаткового продукту. Раб повинен виробляти більше, аніж сам споживає — інакше тримати його немає ніякого сенсу. Реально така економічна ситуація складається тільки внаслідок переходу від привласнюючих форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючих (землеробство та скотарство). Це — безумовний закон історичного розвитку, що практично не знає винятку. Жодне з відомих нам мисливських чи рибальських племен (не кажучи вже про збирачів) не практикує невільництва. І навпаки, всі відомі історії землеробські та скотарські народи неминуче знайомі з рабством — хоча б в його найпримітивнішій, патріархальній формі.

Таким чином, зародки рабовласницького способу виробництва хронологічно і стадіально пов'язані з корінним переворотом у виробничо-економічній сфері, який у сучасній літературі іменується неолітичною революцією. Питання, отже, полягає в тому, якими були ті умови, що сприяли, в одному випадку, переростанню рабовласництва в панівну форму суспільних відносин, а в другому — ні.

Але вже тут певною мірою таїться теоретична контрверза, яку необхідно подолати. Відповідно до періодизації стародавньої історії, запропонованої Л. Морганом⁵, підтриманої Ф. Енгельсом⁶ і прийнятої в радянській науці, неолітична революція відповідає нижчому ступеню варварства. Навіть точніше: неолітична революція якраз знаменує собою перехід від дикунства до варварства, бо за чітким визначенням Ф. Енгельса «дикунство — період переважно привласнення готових продуктів природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого привласнення. Варварство — період введення скотарства та землеробства, період оволодіння методами збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності»⁷.

Таким чином, хронологічно доба рабовласництва (тією мірою, якою припустимо говорити про неї) збігається з добою варварства. Уявлення про звичну стадіальну послідовність, відповідно до якого рабовласництво настає після варварства, як більш висока стадія розвитку, рушиться до підвалин, тобто, виявляється цілковито хибним, а відтак потребує кардинальних коректив.

Дійсно, всі відомі нам рабовласницькі суспільства (тобто, такі, що не просто знали невільництво, як один з соціальних інститутів, а розвинули у себе рабовласницьку формацію), склалися за доби енеоліту, безпосередньо після неолітичної революції і в її результаті. Можна твердити, що всі вони були породженням неолітичної революції, що виступає, отже, в ролі найважливішого історичного рубежу. Так було в Єгипті, Месопотамії, Середній Азії, Індії, Китаї, Кріто-Мікенській Греції, Центральній Америці і т. д.

Стан продуктивних сил, властивий для енеоліту, послужив матеріальною основою, єдиною здатною породити і зростити рабовласницьку формацію, що знайшла своє втілення у найдавніших деспотіях Серед-

⁵ Морган Л. Древнее общество.— Л., 1934.— С. 9. 10.

⁶ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— 27—32.

⁷ Там же.— С. 32.

земномор'я, Переднього Сходу, Південно-Східної Азії. Жоден народ, який знає метали, ніколи не піде рабовласницьким шляхом розвитку.

Це в свою чергу породжувало непорозуміння. Відповідно загально-прийнятій схемі доба цивілізації (до якої зараховуємо рабовласництво) характеризується початком писемності⁸. Згадана ознака, звичайно, має суто формальне, умовне значення. Сутність нової стадії в історії людства мислиться якраз в ліквідації первіснообщинного ладу, формуванні класів і заміні общинної організації державою. «Основою цивілізації, — підкреслював Ф. Енгельс, — виступає експлуатація одного класу другим»⁹.

Засвоєння людиною заліза і початок чорної металургії прийнято відносити до більш ранньої стадії розвитку. Це досягнення визнається головною ознакою, що фіксує перехід від середнього ступеня варварства до вищого. Поява бронзи та її використання як сировини було одним з найважливіших досягнень попереднього, середнього ступеня варварства. Тим часом всі найдавніші рабовласницькі цивілізації на момент свого виникнення не знали не тільки заліза, а й бронзи. З усіх металів енеолітична індустрія використовувала самородну мідь, що правила матеріалом для виготовлення прикрас і сакральних предметів. Оволодіння методом одержання стопу (бронза) з'явилося пізніше, а що стосується заліза, то його застосування знаменувало собою глибокий занепад рабовласницьких держав. В Єгипті, наприклад, перші залізні вироби датуються часом XVIII династії (середина II тисячоліття до н. е.); походження того заліза досі не з'ясовано.

Таким чином, виходила очевидна незугарність. За рядом ознак ранньодинастичний Єгипет, Давньовавілонське царство та інші деспотії стародавнього світу мають бути віднесені до доби цивілізації. А за іншими вони не можуть інтерпретуватися в якості середнього та вищого ступеня варварства. Жалюгідні спроби розглядати ці деспотії, як «воєнні демократії» аж ніяк не здатні врятувати становище, бо, по-перше, заперечувати їх державний характер можна лише за умови повного ігнорування наявних джерел, а по-друге, і ця поправка не рятує становища, оскільки «воєнна демократія» у схемі Моргана — Енгельса співвідноситься з залізним віком і становить одну із найбільш характерних його рис.

Розумний виходу з такого становища нема, якщо наполягати на суворо послідовній стадіальній схемі, що вважає варварство і рабовласництво хронологічно послідовними етапами єдиної лінії розвитку. Становище міняється докорінно, коли припустити паралелізм історичного поступу і розглядати варварство і рабовласництво, як синтадіальні явища, альтернативні одне щодо одного. Частина країн за певних умов історичного існування в результаті неолітичної революції зберегла первіснообщинний лад і пройшла через всі три ступені варварства, розвинувши в подальшому феодальну систему відносин. Інші — теж внаслідок дії закономірних матеріальних факторів — від вищого ступеня дикунства переступили безпосередньо до цивілізації, пішли шляхом створення рабовласницького ладу і пережили рабовласницьку формацію, поминувши період варварства.

Сказане змушує подивитись на рабовласництво, як на явище, хоч і цілком закономірне, але таке, що становить собою відхилення від нормальної схеми історичного прогресу, подиктоване особливими умовами соціального життя. У зв'язку з цим пильну увагу мають привернути особливості даного способу виробництва, що виразно відрізняють його від усіх інших, відомих в минулому.

Рабовласництво являє собою неорганічну форму експлуататорських відносин. Від самого початку воно несе на собі прокляття дест-

⁸ Звичайно прийнято уточнювати: алфавітне або фонетичне письмо. Але ще Л. Морган визнавав: «За еквівалент фонетичного письма можна приймати ієрогліфічне письмо на камені». (Морган Л. Указ. соч. — С. 10). Клинопис на той час ще не був розшифрований, але його теж маємо визнати за еквівалент.

⁹ Енгельс Ф. Вказ. праця. — С. 170.

рукції та руйнування. Якщо загальна тенденція історичного розвитку спрямована в бік неухильного зниження ентропії та підвищення структурності, то рабовласницькі відносини, навпаки,— породжують діаметрально протилежну тенденцію, що зрештою призводить до хаосу і розпаду структурних систем.

У зв'язку з тим невільництво є тупиковою стадією історичного розвитку. Всі суспільства, які стали на шлях рабовласництва і розвинули у себе рабовласницьку формацію, погано кінчили. Вони рідше не виявили здатності подолати внутрішні протиріччя антагоністичної системи стосунків і створити замість неї щось нове, прогресивніше. Всі вони загинули внаслідок зовнішніх інвазій, не маючи сили протистояти їм. Так було в передньохідних країнах, так було в античному світі, останній оплот якого — Рим був знищений не «революцією рабів і колонів»¹⁰ (якої насправді ніколи не було), а внаслідок нашествия варварів, що пройшли нормальний, органічний шлях історичного розвитку. Так було і в Індії, Китаї, центральноамериканських державах, ліквідованих європейською конкістою, і т. д. Деструкція, якій не було протиставлено жодних конструктивних можливостей.

Нам невідомо жодного переконливого прецедента, коли б суспільство, ставши на стежу рабовласницької формації, в результаті природної логіки розвитку, власними силами перейшло б до феодалізму. Всюди нові феодальні суспільні утворення виникали або на базі формування класових відносин в надрах общинного ладу, або ж на тотальних руїнах рабовласницьких держав, які не витримали випробування часом. Єдиний виняток — Візантійська імперія, що здужала вистояти в добу великого переселення народів і змінити свою класову структуру, врятувавши водночас стару політичну надбудову. Але і в цьому випадку варварська (насамперед слов'янська) колонізація відіграла чи не визначну роль.

Це, звичайно, закономірний наслідок розвитку, визначений глибинними процесами, що протікали всередині рабовласницьких суспільств. У чому ж полягають ті принципові відмінності рабовласницького способу виробництва, які відрізняють його від інших антагоністичних суспільних систем і визначають історичну приреченість формації?

По-перше, рабовласництво, на відміну від усіх інших економічних структур, не відтворює себе. Поняття необхідного продукту тут виключає видатки на відтворення класу продуцентів. Раб принципово позбавлений родини, оскільки його панові економічно не вигідно утримувати рабських нащадків протягом півтора десятка літ, допоки вони стануть певною мірою працездатними. Значно простіше й дешевше купити нового раба десь на стороні.

Так само не було матеріального стимулу, здатного примусити рабовласника хоч відносно стримано ставитися до власних ресурсів рабської сили. Раб використовувався на знос, чим зумовлювалася надто висока смертність серед визискуваних мас і, відповідно, різко знижувалася тривалість трудового життя. На місце тих трудивників, що «природно вибували», мусили ставати нові контингенти невільників. Проблема надходження цих контингентів була однією з основних економічних проблем кожного рабовласницького суспільства.

Отож, ці суспільства могли існувати лише за умови безперервного притоку військовополонених, заради захоплення яких доводилося вести перманентні війни. Звідси впливає друга особливість рабовласницької системи — надзвичайно висока роль, яку тут відігравала політична надбудова. Держава за рабовласництва по суті зливається з економікою, бо виконує найважливішу господарську функцію — забезпечення сфери виробництва головним елементом продуктивних сил — робочими руками. Правда, в класичній схемі це знаходить свій вияв у опосередкованій формі, про що докладніше скажемо нижче.

Але тенденція «ставити політику на перше місце» (Мао Цзедун),

¹⁰ Сталин И. В. Вопросы ленинизма.— 11 изд.— С. 412.

злиття економічної та політичної функцій в руках тих, хто утримує владу, створює живильне середовище для виникнення і процвітання найбільш брутальних і нестримних форм деспотизму, оскільки діалектичне взаємостримування антагоністичних протиріч поміж економічним та політичним пануванням тут фактично не має місця.

По-третє, рабовласництво, на відміну від інших формацій, не породжує власного могильника — клас, здатний не лише зруйнувати збанкрутілу суспільну систему, а й створити їй надійну альтернативу, тобто принципово новий, прогресивний соціальний лад. Ця особливість, може, найяскравіше відбиває неорганічний, незбалансований характер формації.

Раби — найменш конструктивна суспільна сила з числа відомих історії. Їх класовий протест, як правило, має пасивний або підкреслено руйнівний характер. Організовані рухи завжди позбавлені позитивної програми. Максимум, на що вони здатні, — це масовий вихід повстанців за межі юрисдикції ворожої щодо них держави, як це мало місце, наприклад, в ході знаменитого повстання Спартака. Правдоподібно, вирішальну роль тут відіграє та обставина, що у переважній більшості рабами виявляються чужинці, захоплені в полон і позбавлені волі в дорослому, в кожному випадку — свідомому віці. Та країна, де їм доводилося потерпати у становищі невільників, залишалася в їхній свідомості мачухою, осоружною чужиною, чия доля була їм глибоко байдужа, коли б не сказати ненависна.

Та ще гіршою виявляється ситуація, коли рабські рухи знаходять належні організаційні форми і здобувають певний політичний успіх (як це було, скажімо, в Сіцилії в 133—30 і в 104—101 рр.¹¹, або на Боспорі Кіммерійському в 109—107 рр. до н. е.¹²). В подібних прецедентах якраз найбільш яскраво проявляється безперспективність рабовласницької системи. Єдине, що може виникнути на руїнах ліквідованої суспільно-політичної організації, — її погіршена копія, бо нічого іншого крім того ж таки рабовласництва переможці запропонувати не можуть. Але якщо руйнації зазнає добре злагоджена і змащена машина, то на її місці опиняється щось незрівняно гірше, громіздке й незграбне, до того ж позначене нестачею адміністративного досвіду та підвищеною небезпекою корупції. Говорячи словами Епіктета, вчорашній раб, ставши паном, виявляє особливу жорстокість у відношенні до своїх підлеглих.

Внаслідок того умови життя та загальний рівень побуту не тільки не підвищувався, але навпаки, різко знижувався, що в свою чергу тягло за собою такий же різкий вибух незадоволення й протесту. Саме сіцилійське повстання 30-х років до н. е. демонструє цю закономірність найбільш виразно: створене повстанцями «Новосірійське царство» виявилось для трудових мас набагато жорстокішим знаряддям гніту, ніж римське панування. Тут ремісників, наприклад, примушували працювати в кайданах — міра, до якої не вдавалися традиційні рабовласники. Щось аналогічне становила собою й «державна Сонця», створена наприкінці II ст. до н. е. на Боспорі.

Не дивно, що подібні соціально-політичні імпровізації виявлялися недовговічними. Вони нищилися до підвалин власними ж деміургами, бо для останніх надто слабою втіхою було усвідомлення того, що замість старого (традиційного) рабовласника над ними коверзує вчорашній раб, нині силою долі перетворений на пана і радий ретельно копіювати звички свого колишнього господаря.

Сказане визначає ще одну закономірність, явно не досить враховувану дослідниками: відносність та опосередкованість невільництва в ролі визначального способу виробництва. Рабовласницькі відносини ніде і

¹¹ Описані Діодором Сіцилійським (Bibl. Hist., XXXIV—XXXVI).

¹² Відомості про повстання Савмака (дуже лаконічні) знаходимо в херсонеському декреті на честь Діафанта (див. Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // Северное Причерноморье. — М. — Л., 1953).

ніколи не утворювали переважної форми соціально-економічних стосунків. Рабська праця ніде і ніколи не переважала кількісно. Основу економічного ладу незмінно становив вільний труд дрібного продуцента, зобов'язаного на користь рабовласницької держави певною сумою податків та повинностей.

Саме це давало підстави ставити питання про особливий, азіатський спосіб виробництва, бо цей момент, найбільш яскраво притаманний передньосхідним деспотіям, приводив до думки щодо другорядного значення рабовласництва. Більш того, деякі дослідники ладні були вбачати у стародавньому Єгипті або Месопотамії феодальний лад, оскільки ті відносили, про які йдеться, за умов нормального, вільного від деформації розвитку логічно призводять до оформлення феодалізму¹³. Але й в античному світі йшлося аналогічним чином, хоч і не так виразно. Недарма і тут дослідники ладні були вбачати ранні форми феодальної системи (наприклад, у Спарті).

Відзначена особливість рабовласницької формації є безпосереднім відображенням її неорганічного характеру. Раб абсолютно не зацікавлений в наслідках своєї праці, оскільки від того ані трохи не залежить його особистий добробут. Рабовласник же байдужий щодо життєвого забезпечення невільника і не прагне пробудити в ньому зацікавленість працею. Жалюгідні спроби стати на такий шлях, що мали місце у пізній римській імперії (колонат, вільновідпусництво, пекулій тощо), рішуче розбивалися об відсутність у переважної більшості рабів жодних органічних зв'язків з місцевим суспільним ґрунтом.

Неминучим наслідком рабства була надзвичайно низька продуктивність праці, а у випадку більш-менш глибокого поширення його у сфері безпосереднього виробництва — застійний характер техніки та господарської організації. Чимало технічних досягнень, що виникли за доби рабовласництва, залишалися теоретичною абстракцією і не змогли знайти практичного застосування. Так, тяжкий плуг, здатний не лише розпоршувати, а й перегортати верхній шар землі, був винайдений ще в I ст. до н. е., але реальне застосування знайшов лише в ранньому середньовіччі. Те ж саме — водяний млин, що з'явився теж у римський час, але повсюдне поширення дістав тільки після падіння імперії.

Доводиться визнати, що саме варвари, яких прийнято звинувачувати у запереченні та руйнуванні античної культури, скористалися найбільш корінними і важливими досягненнями тогочасної думки. Очевидно, в наявних уявленнях маємо дефектну ланку: варвари громили не цивілізацію, як таку, тобто сукупність технічних та інших досягнень, а рабовласництво, як систему суспільних зв'язків, що стояла на заваді життєвому утвердженню цієї — справжньої, а не декоративної — культури і визначала загальний ступінь поступу.

Можна сміливо твердити: будь-яке рабовласницьке суспільство було життєздатним лише остільки, оскільки основу його економіки становило дрібне господарство вільного виробника, кровно зацікавленого у результатах своєї праці. Перемога великого маєтку, базованого на широкому застосуванні примусової рабської сили, означало негайну і неминучу загибель усієї суспільної системи. Чи не найпереконливіший приклад цьому — історія античного Риму. В основі економічного розвитку римського суспільства була боротьба поміж дрібним селянським господарством (парцелюю) та великим землеволодінням, оснований на експлуатації давньої праці (латифундією). Останнє здавалося сучасникам ледве чи не еталоном зразкового виробництва, знало правильно розподілені служби і поділ праці, мало потужні можливості для використання вищих досягнень античної техніки, а на ділі — означало повну деградацію і розвал землеробства в Римській державі.

Перемога латифундії над парцелюю тягла за собою жорстоку економічну кризу, що поставила Рим на край безодні. Це розуміли країні

¹³ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. — 1928. — Т. I. — Розд. IV.

голови ще в період пізньої республіки. Рух братів Гракхів, зокрема, мав на увазі за всяку ціну врятувати парцелу — спроба, утопічна в своїй безнадійності. В результаті падіння республіки і утвердження принципату катастрофу пощастило відтягнути, але не подолати. Виключно низька продуктивність латифундіального господарства призвела до того, що Італія — колишня житниця для бідної хлібом Греції — виявилася неспроможною прогодувати сама себе (не кажучи вже про хлібний експорт).

Протягом півтисячоліття Рим жив за рахунок довізного збіжжя, яке йшло з Єгипту та Північної Надчорноморщини. Такими були сумні підсумки торжества рабовласницького ладу — варварам лишалося тільки довершити розпочату латифундістами справу.

Тут ми підходимо до висновку, що імовірно, може видатися несподіваним і навіть фантастичним котромусь із шанувальників стародавнього світу, а надто — античності, в якій стараннями ідеологів Ренесансу звикли бачити мало не вищий і найімпульсивніший еталон світової цивілізації. Цей висновок зводиться до утвердження протиприродного характеру рабовласницької формації, що є відхиленням від нормального шляху історичного прогресу.

Не можемо заперечувати, що за певних умов це відхилення здатне було давати досить визначні результати і забезпечити суспільству короткочасний, але ефектний злет творчих сил (зокрема — в сфері духовного життя). Та якими б вражаючими і прекрасними не були б ті наслідки самі по собі, — суспільство, що їх породило, від самого свого виникнення несло на собі каїнову печатку історичної приреченості.

Блискучий розвиток давньоєгипетської або месопотамської культури не забезпечив ані Фіви, ні Вавилон від карколомного падіння, — як не здужав «Золотий вік» Перикла або така ж «золота» доба Августа врятувати Афінську та Римську цивілізації. Так чи інакше, традицію було перервано; збудована ціною величезних зусиль та жорстокостей система зазнала руйнування до підвалин. За доби відродження довелося витягати з-під купи румовищ забуті уламки античної культури — точно так, як археологу доводиться відкопувати матеріальні рештки збіглих часів, поховані під товщею пізніших нашарувань.

Виникає питання: чим власне зумовлене оте фатальне відхилення від нормального шляху історичного розвитку? Що призвело до формування рабовласницької формації? Чому частина стародавніх суспільств пішли вбік від варварства, яке обіцяло, може не такий ефектний, але надійний і перспективний шлях прогресу?

Відповідь знаходимо у сфері тієї корінної ломки економічних зв'язків, яка становить суть неолітичної революції, тобто, в переході від привласнюючих форм господарчої діяльності до хліборобства. Останнє в різних природніх умовах потребує застосування різних технічних засобів, які в силу обмежених можливостей енеолітичної культури пропонують, відповідно, дуже обмежений вибір. В тих країнах, які першими ступили на цей шлях (тобто в лісостепових, степових та напівпустельних областях), землеробство на першій стадії свого розвитку могло мати переважно мотижний характер. Найдавніше рало з'явилося лише за доби бронзи, тобто в умовах уже складених і розвинених рабовласницьких деспотій.

У тих випадках, коли природні умови були сприятливими для мотижного хліборобства (як, наприклад, в лісостеповій смузі Східної Європи), найдавніші хліборобські культури могли поступувати нормально, в умовах панування общинного ладу і пройшли через всі три стадії варварства, — перш, аніж реальні потреби подальшого розвитку поставили на порядок денний формування класів та державного устрою. Рабство існувало тут протягом усього того періоду, але не вийшло за межі патріархальної форми — в цьому не було історично зумовленої потреби. Головною формою суспільної організації тут стала територіальна община.

Але подібні сприятливі умови існували далеко не всюди, а це не-

минуче породжувало свої соціальні проблеми і ставило перед мешканцями таких регіонів додаткові, іноді — дуже складні завдання.

Так було, зокрема, в долинах великих річок — Нілу, Тигра й Єфрата, Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї, Инда, Хуан-Хе, Янцзи та ін. Первісне землеробство тут давало надзвичайний економічний ефект, — але за умови регулювання вод або зрошення. А для цього необхідно було в свою чергу здійснення колосальних іригаційних робіт, непосильних для окремих общин. Ці роботи передбачали наявність якоїсь організації, здатної керувати ними і забезпечити їх матеріально.

Зрозуміло, що проведення таких масштабних робіт потребувало застосування у величезних розмірах примусової (тобто, рабської) праці. Але утримання цілої армії невільників неможливе без досить могутнього апарату насильства. Общинний лад не міг забезпечити цього в достатній мірі. В умовах первісної, додержавної структури рабство було можливим лише в дуже обмежених рамках. Кількість рабів не могла перевищувати кількість дорослих вільних членів общини, інакше вони неминуче опинилися б господарями становища. Статус цих рабів мусив бути порівняно м'яким — без цього їх важко було б тримати у покорі.

За умов патріархального рабства невільник працював у приватному господарстві свого пана, разом і поруч з ним самим та його родиною, членом якої він, до речі, вважався формально.

Все це рішуче не годилося для вирішення задач, пов'язаних із здійсненням тих громадських робіт, про які йдеться, і без яких землеробське виробництво стало б неможливим. Тут необхідною умовою було виникнення добре організованої машини для придушення експлуатованих мас, якою могла бути тільки держава. Єдиною формою останньої, реальною для тогочасної стадії історичного розвитку, була примітивна рабовласницька деспотія — закономірне породження енеолітичної доби.

Таким чином, перед племенами тих регіонів стояла дилема: або стати на шлях рабовласницької формації і тим закрити перед собою більш віддалену перспективу, або ж зберігати патріархальний лад і відмовитися від землеробської основи господарства. В останньому випадку закономірним уділом залишалося кочове скотарство, яке визначало застійний характер усіх суспільних інститутів на багато сторіч вперед. Такою була доля, скажімо, берберійських племен Північної Африки, арабів до раннього середньовіччя (коли вони почали осідати на землю і засвоювати землеробство на зовсім іншій технічній основі), євреїв до заняття ними Обітованої землі.

В інших районах, наприклад, в кріто-мікенській Греції або й материковій Еладі, гірський ландшафт яких також вкрай несприятливий для хліборобства, і де немає великих річок, що піддавалися б приборканню, закономірності могли бути іншими, але й вони в силу своєї специфічності виключали нормальний шлях господарчого прогресу. Ці прецеденти, звичайно, потребують спеціального глибокого аналізу.

Потреби у здійсненні великих громадських робіт, можливих тільки за умови застосування у великих масштабах примусової праці, визначали характер народжених ними державних утворень — в шумеро-акадському Дворіччі, додинастичному і ранньодинастичному Єгипті, в Центральній Азії доби енеоліту (Аннау, кельтимінарська культура тощо), в Індії (Мохенджо-Даро), Китаї (Янь-Шао) і т. д. Саме цими потребами було зумовлено появу трьох головних відомств, що становили головну суть і головну функцію азіатських деспотій: воєнного, фінансового та відомства для організації громадських робіт.

Останнє доводиться визнати найголовнішим, бо саме на нього покладалося практичне здійснення місії, заради якої, власне, і мала виникнути держава. Два інших мусили забезпечити йому нормальне функціонування. Воєнне відомство гарантувало надходження нових і нових контингентів робочої сили. Вся історія стародавнього світу — це історія безперервних війн, що велися заради захоплення полонених, яких тут

же перетворювали на рабів. Фінансове відомство вибивало кошти, необхідні як для перманентних воєнних кампаній, так і для безпосереднього здійснення самих робіт. Потрібні ресурси можна було здобути лише за рахунок вилучення певної частини продукту у вільного хліборобського населення, яке, таким чином, мусило оплачувати вигоди, забезпечувані іригацією.

Тут відкривається одна з найцікавіших особливостей ранньої стадії у розвитку рабовласницької формації, про яку мимохідь згадувалося вище. Економічна реалізація рабської праці за цих умов має досить специфічний, можна сказати опосередкований характер. Раб працює не безпосередньо у сфері виробництва життєвих благ, покликаних забезпечити насутні потреби суспільства. Застосування рабської праці в сільськогосподарських роботах або у сфері ремесла мінімальне. Головною ареною її прикладання виявляється створення тих умов, які роблять можливим саме заняття як землеробством, так і ремеслом. За межами цієї зони — дуже специфічної і народженої такими ж специфічними особливостями природного середовища — залишається тільки область надбудовних явищ, з господарськими проблемами ніяк не пов'язаних.

Якщо раб не зайнятий на спорудженні каналів або дамб, його можна використати хіба що для будівництва пірамід, величезних храмів та інших дурних в своїй грандіозності будівель, позбавлених практичного сенсу. Ці дивовижні споруди виступають у нашій свідомості величними пам'ятками бездумного марнославства і марнотратства, нерациональних витрат людської енергії. Тут бачимо розгадку цих циклопічних споруд доби енеоліту, які розбурхують фантазію наших сучасників і породжують небезневинні «спогади про майбутнє».

М. Ю. Брайчевский

МЕСТО РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ ФОРМАЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Рабовладичество занимает особенное место в системе исторического прогресса. Не все народы прошли через рабовладельческую формацию; многие от первобытнообщинного строя перешли к феодализму.

Специфическое место рабовладительства было обусловлено его особенностями, которые определили туниковый характер формации. Все общества, ставшие на этот путь, плохо кончили: все они были разрушены вследствие внешних вторжений. Здесь видим определенное отклонение от нормального развития. Причины кроются в условиях неолитической революции, т. е. перехода от присваивающих форм хозяйства к воспроизводящим. Там, где природная среда благоприятствовала мотыжной форме земледелия, исторический процесс шел нормально через все три стадии варварства и увенчался возникновением феодальной системы. Иначе было в долинах великих рек (Нил, Тигр, Ефрат, Аму-Дарья, Сыр-Дарья, Инд, Хуанхэ, Янцзы). Здесь природные условия создавали возможности получения высоких урожаев, но для этого было необходимо осуществление больших ирригационных работ. Для обеспечения этого условия требовалась общественная организация, способная выполнить данную миссию. Ею и стали рабовладельческие деспотии.

М. Yu. Braichevsky

PLACE OF SLAVE-OWNING SYSTEM IN HISTORICAL PROCESS

The slave-owning holds a special place in the system of historical progress. Not all the peoples passed through the slave-owning structure, many of them passed from the primitive communal system to feudalism.

The specific role of slave-owning is accounted for by its peculiarities which caused a deadlock in the system. All the societies which took this path came to a bad end: all of them were destroyed as a result of invasions. A certain deviation from the normal development is quite evident here. The reasons lie in conditions of the neolithic revolution, i. e. in the transition from appropriating forms of economy to reproducing ones. In the

regions, where the environment favoured the hoe of agriculture, the historical process occurred normally through all the three stages of barbarism and was crowned with appearance of the feudal system. It was otherwise in the valleys of great rivers (the Nile, Tiger, Euphrates, Amu Darya, Syr Darya, Indus, Hwang Ho, Yangtze). Here, natural conditions permitted gaining high crops but this required extense irrigation work. A special social organization, capable of meeting the requirements was needed. It was slave-owning despotism that fulfilled the mission.

Одержано 16.05.90.

Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан

Ю. В. Павленко

Протягом майже п'яти десятиліть у вітчизняній історіографії панувала так звана п'ятичленна формаційна схема. Вона стверджувала, що послідовними ступенями соціально-економічного розвитку людства є первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм та соціалізм — перша фаза комунізму. Найбільш сумнівним було уявлення про рабовласництво як обов'язкову ланку у розвитку людства. За останні два десятиліття переважна більшість фахівців у галузі історії архаїчних суспільств поступово, хоч і не завжди послідовно, відмовилась від застосування цього терміну, віддаючи перевагу більш нейтральному — «ранньокласові суспільства».

Сьогодні одна група дослідників — Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, Г. О. Мелікішвілі, Л. О. Седов, Й. О. Стучевський та ін., — які відкинули концепцію рабовласництва як окремої формації уже в 60-ті роки, вважають це питання (принаймні для себе) вирішеним. Остання дискусія з питань теорії феодалізму, що розгорнулася на сторінках журналу «Народи Азії и Африки» у 1987—1988 рр., висвітлила аналогічність поглядів більшості інших орієталістів, таких як, наприклад, Л. Б. Алаєв чи В. П. Ілющечкін, з цим погоджується також переважна більшість сучасних етнографів та багато археологів (В. І. Гуляєв, Л. Є. Куббель, О. І. Першиць, Ю. І. Семенов тощо). Інша частина вчених, переважно такі відомі ленінградські сходознавці та археологи, як І. М. Дьяконов, М. О. Дандамаєв, В. М. Массон, В. О. Якобсон та ін., з одного боку, відстоюють традиційні для радянської історіографії позиції і не відмовляються від характеристики усіх давніх суспільств як рабовласницьких, а, з другого, все ж визнають, що, принаймні на Сході власне рабська праця у виробничій сфері не мала скільки-небудь значного поширення. Між тим перед багатьма дослідниками постає певне протиріччя: люди звикли до думки про рабовласницький характер давніх цивілізацій, але майже ніхто не використовує концепцію рабовласницької формації для усвідомлення та пояснення справжнього розвитку певного конкретного соціального організму давнини. Теоретична конструкція існує, але не працює, справжні дослідження проводяться поза її межами. Такий стан справ не може вважатися нормальним і вимагає спеціального розгляду питання про рабовласницьку формацію.

Однак перш ніж безпосередньо підійти до висвітлення виникнення, наступної кризи та сучасного стану концепції рабовласництва, доцільно було б у кількох словах зупинитися на тому, що таке формація. *Соціально-економічна формація — окремий тип суспільства, що ґрунтується на певному ступені розвитку продуктивних сил та відповідній*

системі виробничих відносин. Тому, як слушно зазначає В. П. Ілюшечкін, виділяти формації слід не за формами експлуатації, а за рівнем розвитку виробничих сил¹. Проте виникає питання: за яким критерієм слід визначати ступінь розвитку базису суспільства? На наш погляд, ефективним способом оцінки формаційного ступеня є загальна продуктивність суспільної праці. Можливості виробляти надлишковий продукт становлять найважливішу умову ствердження експлуаторського суспільства. Тому думка про рабовласництво як окрему (і першу серед експлуаторських) формацію була б правомірною лише у тому разі, коли було б доведено, що виробництво його надлишкового продукту здійснювалося саме завдяки застосуванню рабської праці.

Розглянемо у цьому зв'язку концепцію рабовласництва, як її репрезентовано у вітчизняній історіографії.

Дореволюційна російська наука не знала рабовласництва як обов'язкового ступеня суспільного поступу, хоча античний лад і вважався за той, що ґрунтувався на пригнобленні рабів. Ті ж суспільства, які зараз іменуються переважно ранньокласовими, дослідники перших трьох десятиліть поточного сторіччя (М. І. Кареев, М. І. Ростовцев, М. М. Нікольський) порівнювали з феодалними та кріпацькими відносинами, звертаючи увагу на «державне кріпацтво» у країнах Сходу. Першим, хто у вітчизняній історіографії визначив Стародавній Схід як рабовласницьке суспільство, був В. В. Струве², а згодом — В. І. Авдієв. В. В. Струве будував свої докази на перетлумаченні текстів давньошумерських господарчих архівів, за якими у Нижній Месопотамії, особливо наприкінці III тис. до н. е., широко застосовувалася праця робітників, підпорядкованих державно-храмовій адміністрації, які не мали власних засобів виробництва. Звали цих робітників «гурушу», тобто — «молдці». Дослідник запропонував вважати їх рабами. За аналогією із запропонованою ним реконструкцією давньомесопотамського суспільства, В. В. Струве змалював і соціально-економічний устрій стародавнього Єгипту. Згодом концепція рабовласницького ладу, як зазначав навіть такий її прихильник, як В. М. Нікіфоров³, чисто гіпотетично була прийнята і для давніх Індії та Китаю, а потім і для всіх інших державних суспільств Давнього Світу. У повоєнні роки поняття «стародавній світ» та «рабовласницьке суспільство» фактично були ототожені, хоч ніяких фактичних доказів панування рабовласницьких відносин у виробничій сфері відповідних країн не було встановлено. Власне, запропонована 1933 р. В. В. Струве гіпотеза дуже швидко перетворилася на догму, що видавалася за зразок справжнього марксистсько-ленінського розуміння стародавньої історії.

Однак переважна більшість авторитетних вчених на початку 30-х років дуже критично поставилася до запропонованого В. В. Струве уявлення про Давній Схід⁴. М. М. Нікольський, між іншим, швидко й ґрунтовно довів, що немає жодних підстав вважати шумерських «гурушу» рабами. Обмежена їх кількість (переважно рабині-чужинки) відома і в Месопотамії тих часів, але вона майже не використовувалася у виробництві⁵. Це твердження спростовувало фактологічну базу гіпотези про рабовласницьку природу давньосхідних суспільств. Оскільки ніяких документальних доказів переважної ролі рабської праці у Єгипті, Персії, Індії чи Китаї ніхто навіть і не намагався представляти, хибність концепції В. В. Струве, таким чином, була встановлена уже в передвоєнні роки. Чому ж, незважаючи на її емпіричну безпідставність,

¹ Ілюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 58, 59 та наст.

² Струве В. В. Проблемы зарождения, развития и разложения рабовладельческого общества древнего Востока // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 77.— С. 32—111.

³ Никифоров В. Н. Восток и всемирная история.— М., 1975.— С. 179.

⁴ Див.: Обговорення доповіді В. В. Струве у: ИГАИМК.— 1934.— Вып. 77.

⁵ Никольский Н. М. Община в древнем Двуречье // ВДИ.— 1938.— № 4.— С. 72—98; Никольский Н. М. К вопросу о ренте-налоге в древнем Двуречье // ВДИ.— 1939.— № 2.— С. 68—76; Никольский Н. М. Рабство в древнем Двуречье // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 45—63.

думка про рабовласницьку природу найдавніших експлуаторських суспільств усе-таки набула значного поширення?

Відповіді на це запитання можна лише при врахуванні ідейно-теоретичного стану суспільних наук у 30-ті роки. Світоглядним тлом досліджень багатьох, у першу чергу молодих учених, був марксизм. сприйнятий у більшості випадків односторонньо і спрощено, в інтерпретації провідних ідеологів тих часів, таких, як Й. В. Сталін та А. О. Жданов. Дослідники, які намагалися провадити марксистське розуміння історії, виходили з того, що експлуатація обов'язково має бути пов'язана з приватновласницькими відносинами, ствердження яких веде до майнового розшарування, а відтак — до соціально-економічного гноблення. Оскільки рабство вважалося найпростішою і найстарішою формою панування людини над людиною і справді тією чи іншою мірою існувало в усіх давніх цивілізаціях, то й перша стадія розвитку експлуаторського суспільства була усвідомлена як доба рабовласництва. У першій половині 30-х років такий погляд на історичний процес енергійно провадили В. І. Равдонікас, С. І. Ковальов, І. І. Смирнов⁶ та ін. Альтернативної ж концепції класогенезу запропоновано не було. Тому не дивно, що виходячи з таких теоретичних поглядів, окремі сходознавці, насамперед В. В. Струве, дійшли висновку, що й найдавніші світові цивілізації за своєю природою мали бути рабовласницькими. Брак фактів компенсувала ідейна переконаність.

Однак навіть на теоретичному рівні концепція рабовласницької формації була суперечливою. Справа в тому, що утвердження експлуаторських (власне, рабовласницьких) відносин так чи інакше пов'язувалося із розвитком товарного виробництва. Саме розвитком останнього С. І. Ковальов пояснював виникнення рабовласництва в античному Середземномор'ї⁷. Та, як відомо, вже й тоді, на стадії класогенезу і навіть значно пізніше товарне виробництво у країнах Давнього Сходу чи доколумбової Америки було майже або зовсім відсутнє. Тому, згідно з цією логікою, і для рабовласництва як провідної форми експлуатації там не було підстав. Крім того, істотне протиріччя не давало змоги відповідати на питання про співвідношення рабовласницької та феодальної формацій. Рабовласництво — перша експлуаторська формація — характеризується насамперед низьким рівнем розвитку виробничих сил та поширенням товарних відносин, тоді як феодалізм, що мав бути наступним щаблем соціально-економічного розвитку людства, одноставно пов'язувався дослідниками з натуральними формами господарства, хоча й незаперечним є те, що товарне господарство — наступний крок у порівнянні з натуральним. На жаль, ці протиріччя нікого не збентежили.

Проте головним найістотнішим аргументом соціально-психологічної атмосфери 30-х років було проголошення Й. В. Сталіним «п'ятичленної формаційної схеми», спочатку у доповіді на I з'їзді колгоспників, а потім у праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Вважалося, ця концепція віддзеркалювала марксистське розуміння історії. На її користь наводилися окремі висловлювання з творів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна. Таке догматичне «обґрунтування» ідеї рабовласницької формації, як було з'ясовано уже в 60—80-ті роки, не мало під собою ґрунтовних підстав⁸.

Справді, у 40-х роках минулого століття К. Маркс та Ф. Енгельс, використовуючи схему суспільного розвитку, запропоновану А. Сен-Сімоном, вважали, що на шляху до комунізму людство проходить робо-

⁶ Равдонікас В. И. Первобытнокоммунистическое общество // ИГАИМК.— 1934.— Вып. 99.— С. 3—88; Ковалёв С. И. Экономика античного общества // Там же.— С. 89—98; Смирнов И. И. Феодально-крепостническое общество // Там же.— С. 100—121.

⁷ Ковалев С. И. Указ. соч.— С. 90.

⁸ Тер-Акопян Н. Б. Развитие взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на азиатский способ производства и земледельческую общину // НАА.— 1965.— № 2.— С. 74—88; № 3.— С. 70—85; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории докапиталистических формаций.— М., 1974; Илюшечкин В. П. Указ. соч.— С. 12—32.

власницьку, феодальну та капіталістичну стадії. Однак уже в 50-ті роки К. Маркс віддавав перевагу гегелівській періодизації історичного поступу і вважав найраннішим типом експлуаторських відносин ті, які він характеризував як «азіатський спосіб виробництва». Відповідно навіть відносно стародавніх Греції та Риму він використовував поняття «античний», а не «рабовласницький» спосіб виробництва. У наступні десятиліття К. Маркс доходить висновку, що в межах експлуаторського суспільства найбільш істотним є протиставлення капіталістичного ладу докапіталістичним відносинам. Останні ж, відповідно до умов виробництва у різних регіонах, можуть існувати у вигляді азіатського, античного та германського способів виробництва. Тоді ж К. Маркс та Ф. Енгельс роблять висновок про те, що кріпацтво як тип відносин було поширеним не тільки у середньовіччі, але й в античному світі⁹.

Однак творча спадщина фундаторів історичного матеріалізму у 30—50-ті роки була досліджена ще недостатньо, не враховувався історичний розвиток їх думок. Погляди ж, викладені ними у їх ранніх працях, насамперед у «Маніфесті комуністичної пратії», вважалися аутентичними марксизмові.

Як бачимо, у 30-ті роки, в період свого виникнення та наукового утвердження, концепція рабовласницької формації не мала під собою якихось ґрунтовних підстав. По суті, вона відбивала старі сен-сімонівські уявлення, сприйняті через посередництво ранніх праць засновників марксизму. Її прийняття було істотним кроком назад у порівнянні з уявленнями про суспільно-економічний розвиток людства К. Маркса 60-х — початку 80-х років минулого століття.

Беззаперечне панування п'ятичленної формаційної схеми — це 40-ві та 50-ті роки. З настанням відносної лібералізації (після ХХ з'їзду КПРС) дехто починає ставитися до неї критично. Спочатку в Угорщині (Ф. Тьокей) та НДР (Е. Ш. Вельскопф), а потім і в СРСР (Л. С. Васильев, Ю. І. Семенов, Й. О. Стучевський та ін.). На початку 60-х років коло одностайних поповнюється істориками-марксистами з Англії (Е. Хоббс) та Франції (Ж. Шено, Ж. Сюре-Каналь, М. Годельє). Фахівці апелювали до фактів, з яких випливало, що немає жодних підстав припускати, буцім за межами античного суспільства (у давнину чи середні віки) рабовласницький уклад мав перевагу у системі виробництва. Це твердження ґрунтовно доводилося на матеріалах окремих суспільств не тільки Близького Сходу, які так чи інакше з середини I тис. до н. е. були причетні до історії античного світу, а й Китаю, Індії та Південно-Східної Азії, поступ яких ніяким чином не залежав від подій у Середземномор'ї, між тим як народи цих країн вийшли на найвищий щабель розвитку докапіталістичного суспільства¹⁰. Таким чином фактично доводилося, що рабовласництво не тільки не є обов'язковою ланкою у розвитку суспільства, але й не може мати статусу стадійного рівня розвитку продуктивних сил.

Дослідження 70—80-х років змусили навіть прихильників ідеї існування окремої рабовласницької формації визнати, що в жодній країні Давнього Сходу рабство ніколи не було панівною формою експлуатації. Рабська праця, як констатує М. А. Дандамаєв відносно давніх передньоазіатських суспільств, була тільки однією, притому далеко не найбільш значною за своєю роллю формою виробничої праці¹¹. Цей висновок ще більш достовірний щодо стародавнього Єгипту, який і досі інколи наводять як приклад рабовласницького давньосхідного суспільства. На берегах Нілу, як доведено сьогодні, селяни були залежними від держави робітниками, так би мовити державними кріпаками, але не

⁹ Енгельс Ф. Лист до К. Маркса від 22 грудня 1882 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 35.— С. 107.

¹⁰ *Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.*— М., 1966; *Проблемы истории докапиталистических обществ.*— М., 1968.

¹¹ *Дандамаев М. А. Нерабские формы зависимости в древней Передней Азии (к постановке вопроса)* // *Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке.*— М., 1984.— С. 15.

рабами «ані у безпосередньому, ані у якомусь іншому розумінні»¹². Таким чином, сходознавці дійшли висновку, що «рабська праця не відігравала переважної ролі у провідних галузях виробництва Давнього Сходу, а саме у землеробстві та ремеслі, незалежно від того, йдеться про царські, храмові чи приватні господарства»¹³.

Як бачимо, у давнину, за винятком деяких античних соціальних організацій, рабська праця ніде не відігравала скільки-небудь істотної ролі у процесі виробництва. Рабовласництво, як переконливо довів В. П. Ілющекін, було лише одним з кількох можливих укладів на рівні розвитку продуктивних сил станово-класових суспільств¹⁴.

За яких же умов цей уклад міг стати провідним? Щоб відповісти на поставлене питання, повернемося до матеріалів дискусії про формації 60-х років. Вже тоді (чверть століття тому) дослідники цілком усвідомили, що рабовласницькі відносини певною мірою були істотними лише для античного суспільства. Варто підкреслити, що серед прихильників тієї тези був сам академік В. В. Струве, який за рік до своєї смерті визнав, що давньосхідні цивілізації не були рабовласницькими, а належали до типу суспільств, які К. Маркс відносив до «азіатського способу виробництва»¹⁵. Але відповіді на питання, чому саме у Середземномор'ї рабовласницькі відносини набули великого розвитку, корифей радянського сходознавства не дав.

Більш продуктивним був підхід Л. С. Васильєва та Й. О. Стучевського¹⁶, який ґрунтувався на ідеї К. Маркса про паралельний розвиток азіатського, античного (де і поширилося рабовласництво) та германського (у тенденції — феодального) способів виробництва. Вони вважали, що у суспільствах східного типу, де умови іригаційного землеробства вимагали організації колективних робіт, носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами. За умовами Середземномор'я доби ранньозалізного віку, навпаки, люди вели власні господарства, а необхідність спільної оборони перешкоджала розвитку ґноблення поміж громадянами полісних общин. Тому об'єктами експлуатації ставали чужинці — куплені чи полонені, — яких перетворювали на рабів. Сама ж полісна організація ставала гарантом панування рабовласників. Неможливість ствердження рабовласницьких відносин за умов «германського способу виробництва» пояснювалася саме відсутністю ефективної громадської організації. Люди селилися в лісах великими патріархальними сім'ями, а за таких умов наявність більш-менш значної кількості рабів на окремому хуторі ставала загрозою для життя його власників.

З цими міркуваннями важко було не погодитися, хоч між тим, вони й не давали прямої відповіді на питання, чому, власне, тільки в окремих місцях античного Середземномор'я, насамперед в Егеїді, склалася така полісна система громадського самоврядування? Чому у попередньому тисячолітті, за доби бронзи, господарська система Кріто-Мікенської цивілізації, яка навіть не спиралася на іригаційне землеробство, принципово не відрізнялася від типової близькосхідної системи того часу? Чи не було це пов'язане з тим, що антична цивілізація виникла не завдяки безпосередній трансформації первісних відносин у експлуаторські, а стверджувалася на тлі ранньокласового ахейського суспільства, що існувало та загинуло у попередню добу? До постановки такого питання впритул підійшов у 60-ті роки М. Годельє.

У той час вивчення соціально-економічних відносин у ранньодержавних утвореннях тропічної Африки змусило французьких марксистів

¹² Стучевський І. А. Земледельцы государственного хозяйства древнего Египта эпохи Рамессидов. — М., 1982. — С. 245.

¹³ Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке. — М., 1984. — С. 3.

¹⁴ Ілющекін В. П. Указ. соч. — С. 119, 148 та ін.

¹⁵ Струве В. В. Понятие «азиатский способ производства» // НАА. — 1965. — № 1. — С. 104—109.

¹⁶ Васильєв Л. С., Стучевський І. А. Три моделі виникнення і еволюції докапіталістических обществ // ВІ. — 1966. — № 6. — С. 77—90.

дійти висновку, що суспільний лад відповідних політичних об'єднань тут не можна назвати ані рабовласницьким, ані феодальним. У цих країнах протягом століть державна влада безпосередньо панувала над автономними общинами і експлуатувала їх за допомогою податкового механізму. Така система відносин у тій чи іншій формі була притаманною і всім останнім архаїчним класовим суспільствам Старого чи Нового Світу. Вона відповідає «азіатському способу виробництва» К. Маркса, який було визнано першою із стадій розвитку експлуаторських відносин. Спираючись на ці висновки, М. Годельє¹⁷ висунув ідею про те, що такі суспільства можуть розвиватися двома шляхами. Перший, рабовласницький, був пов'язаний з утвердженням товарно-ринкової системи господарювання, тоді як другий (феодальний) притаманний суспільствам, що зберігали натуральне господарство. Розвиток рабовласницьких відносин безпосередньо пов'язаний з появою високотоварного виробництва.

До аналогічних висновків дійшов і Е. О. Берзін, який підкреслював, що на відміну від азіатського та феодального способів виробництва рабовласництво виникає за умов розвитку товарного виробництва¹⁸. На думку вченого, можливості розвитку рабовласницьких відносин залежать від типу господарства, його товарності та форм організації виробництва. За типом господарства можуть бути такими, що пов'язані із сезонним виробництвом (сільське господарство у більшості країн світу) або тими, що забезпечують людей працею протягом цілого року, наприклад, ремісниче виробництво. У першому випадку тримати невільників та наглядачів нерентабельно, тому більш доцільним є експлуатація залежних селянських сімей, у другому — використання праці рабів безпосередньо залежить від попиту на ринку. Якщо він зростає, то власник зацікавлений у залученні до виробництва нових робочих рук — людей, що не мають засобів виробництва та (у положенні рабів) свободи. За цих умов рабська, переважно малокваліфікована, праця поширюється саме у тих галузях, де її забагато: на плантаціях, у гірничій справі тощо.

Таким чином, доходимо висновку, що, з економічної точки зору, на ґрунті рабовласництва може розвиватися лише високотоварне виробництво, пов'язане з широким використанням малокваліфікованої фізичної праці. Між тим розвиток товарного виробництва можливий лише за умов ствердження приватної власності на засоби виробництва, що має місце за доби трансформації ранньокласових суспільств у станово-класові¹⁹. Отже, переважне поширення використання рабської праці у ранньокласових суспільствах не тільки спростовується відсутністю фактичних даних, а й взагалі уявляється теоретично неможливим. Рабовласництво як економічний уклад тією чи іншою мірою став можливим лише на другій, станово-класовій стадії розвитку докапіталістичних експлуаторських суспільств саме за умови наявних високотоварних галузей виробництва у відповідному соціальному організмі. Для того, щоб останні (галузі) функціонували, потрібні були відповідні економічні та суспільно-політичні умови, а саме — наявність широкого ринку реалізації продукції та громадська гарантованість прав і інтересів власників. Однак останнє фактично було відсутнім у межах східних бюрократичних держав, де, як довів ще К. Вітфогель, приватна особа, незалежно від свого майнового достатку, фактично була безсилою перед свавіллям чиновницького апарату. Тому, розглядаючи питання у найзагальніших рисах, широкий розвиток рабовласницького укладу на Сході був неможливим навіть на стадії станово-класових суспільств.

¹⁷ Годельє М. Понятіе азиатский способ производства и марксистская схема развития общества // НАА.— 1965.— № 1.— С. 102, 103.

¹⁸ Берзин Э. О. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966.— С. 59—75.

¹⁹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития.— Киев, 1989.— С. 259.

Значно сприятливіші умови для розвитку приватної власності склалися на Заході, особливо у суспільствах, які виникали на тлі загиблих ранньокласових за доби залізного віку. В умовах відсутності авторитарно-редистрибутивної системи, що притаманна ранньокласовим суспільствам взагалі, та потреби колективної організації землеробської праці, при наявності широкого вжитку відносно недорогих залізних знарядь праці окрема сім'я ставала цілком автономним виробником. Спілка таких сімей, що створювалася з метою захисту від зовнішньої загрози, становила полісну общину. Характерним для останньої була соціальна рівність повноправних членів громади — голів економічно самостійних сімей. Саме за таких умов, як зазначали ще у середині 60-х років Л. С. Васильєв та Й. О. Стучевський, принципово можливим було широке застосування рабської праці у виробничій сфері. В цілому ж, як уже йшлося, ствердження рабовласницьких відносин безпосередньо пов'язане з товарною орієнтацією виробництва та умовами господарювання. Природні умови Греції надавали можливість займатися землеробськими справами по вирощуванню злаків, оливок та винограду протягом майже всього року. Оскільки внутрішній ринок окремих міст був досить обмеженим, а одне одному вони майже нічого запропонувати не могли, тому що екологічне середовище та рівень економічного розвитку їх були досить близькими. Між тим, розвиток мореплавства, знайомство з народами Західного Середземномор'я та Причорномор'я, які стояли на порівняно нижчому щаблі суспільно-економічного розвитку, відкрили перед еллінами неосяжний зовнішній ринок, де особливим попитом користувалися вино та олія, високоякісні ремісничі вироби. Це, безумовно, стимулювало підвищення товарності відповідних галузей і відтак — використання у виробництві рабської праці. До того ж, в умовах субтропічного клімату утримання невільників було відносно недорогим.

Однак не варто й перебільшувати питому вагу рабської праці в античній економіці. По-перше, рабовласництво було порівняно значним лише у полісах, економіка яких орієнтувалася на зовнішній ринок. Це були такі великі портові міста, як Мілет, Самос, Хіос, Корінф, Афіни тощо. У багатьох же областях виробництво обмежувалося лише задоволенням внутрішнього попиту і по суті залишалось натуральним. Саме таким воно було, наприклад, в Аркадії. По-друге, в античному суспільстві протягом усього часу його існування переважну роль відігравало дрібне селянське господарство, неспроможне забезпечити працею відносно значну кількість невільників. Те саме можна сказати й про ремісничі галузі. Власники майстерень, певною мірою, якщо їх товар користувався великим попитом, використовували малокваліфіковану рабську працю, але найбільш відповідальні операції виконували самі.

Не слід також забувати, що й у класичній Греції далеко не всі соціальні організми являли собою класичні спілки рівноправних сімей. Навпаки, багато з них утворювалися внаслідок підкорення місцевого населення завойовниками, насамперед дорійцями та фессалійцями і, як правило, на відносинах кріпацького типу. Класичним прикладом такого суспільства є Спарта, хоч досить близька система гноблення залежних селян існувала і у Фессалії, і на Криті, і навіть в Етрурії. За цих умов товарне виробництво не відігравало істотної ролі у системі економіки і, відповідно, праця рабів не набувала помітного використання у провідних галузях виробництва. Крім того, особиста залежність кріпаків-селян (ілотів, пенестів, войкеїв тощо) пригнічувала їх особисту економічну ініціативу, тоді як пануючий прошарок мав лише незначне відношення до виробничого процесу. Однак такі суспільні системи виявилися досить могутніми і не менш життєздатними порівняно з торговельними полісами, що орієнтувалися на товарне виробництво. Це продемонструвала, наприклад Пелопоннеська війна. Отже, ймовірно, що рівень розвитку продуктивних сил в обох випадках був приблизно однаковим, якщо розглядати питання з точки зору загальноісторичного розвитку.

Свого роду контрольним прикладом, на підставі якого також можна аналізувати розвиток рабовласницьких відносин у зовсім інших історичних обставинах, є колоніальне суспільство Вест-Індії, Бразилії та півдня Сполучених Штатів. Його виробничою базою було плантаційне землеробство, орієнтоване на вирощування високотоварних технічних культур — бавовника, цукрового очерету, тютюну тощо.

Воно, по-перше, виникло на тлі розвинутих приватновласницьких відносин доби раннього капіталізму, коли інтереси приватних власників були гарантовані самою державною системою. По-друге, його ствердження та поширення було зумовлене попитом ринку — на цей раз не «варварського», а капіталістичного. По-третє, воно склалося саме у тих екологічних зонах, де були можливі сільськогосподарські роботи протягом цілого року, а утримання рабів — недорогим. І, нарешті, по-четверте, праця рабів застосовувалася головним чином у тих галузях, що потребували постійних важчих фізичних затрат. Питома вага праці рабів у зазначених регіонах протягом XVIII — першої половини XIX ст. безумовно була значно більшою, ніж в античному світі. Якби прихильники ідеї існування окремої рабовласницької формації були більш послідовними, вони пов'язали б її найповніше втілення саме на невеличких плантаціях Нового часу, хоч тоді б їм важко було визначити ступінь розвитку продуктивних сил такого суспільства.

Зважаючи на все викладене вище, доходимо висновку, що **рабовласництво** — це специфічна форма організації переважно некваліфікованої та малокваліфікованої праці, яка виникає у відповідних галузях виробництва за умов високого ринкового попиту на їх продукцію. Її суттєвою ознакою є власність господаря (будь то приватна особа, корпорація — наприклад, храм чи держава) на людину, позбавлену засобів виробництва та юридичних прав.

Як бачимо, уже на підставі теоретичних розробок 60-х років принципово можливою була відома від ідеї про рабовласницьку формацію. Багато хто з фахівців, насамперед сходознавців, так і зробили. Однак цього не сталося на рівні наукового співтовариства в цілому. Усвідомлення того, що на стадії ранньокласових суспільств праця рабів майже не відігравала порівняно помітної ролі, тільки починало поширюватися серед радянських істориків. Крім того, і це здається найбільш істотним, старому розумінню сутності класогенезу (як наслідку майнового розширення на тлі приватної власності) не була запропонована певна докладно обгрунтована альтернатива, хоч її загальні контури у 60-х роках в цілому були вже окреслені Л. С. Васильєвим, М. Ю. Кобищановим, Г. А. Мелікішвілі, Л. О. Седовим, Й. О. Стучевським та іншими вченими.

У 70-ті роки, назважаючи на своєрідний контрнаступ прихильників «п'ятичленної схеми» та концепції рабовласницької формації²⁰, все більшого визнання набуває думка про те, що найранніші форми експлуатації витікали із системи соціальної стратифікації пізньопервiсних суспільств на тій стадії розвитку продуктивних сил, коли стало можливим виробництво постійного надлишкового продукту. Цей продукт концентрувався у руках знаті і використовувався нею переважно для власного збагачення. За таке розуміння сутності класогенезу значною мірою, хоча й не завжди послідовно, виступали О. І. Першиць, А. М. Хазанов, Л. Є. Куббель, частково В. М. Массон²¹. Теоретично завершених форм цей підхід набув уже на початку 80-х років у працях

²⁰ Качановский Ю. В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства?— М., 1971; Никифоров В. М. Восток и всемирная история.— М., 1975.

²¹ Першиц А. И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников // Основные проблемы африканистики.— М., 1973.— С. 3—25; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество. Основные проблемы развития.— М., 1975.— С. 88—139; Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.— М., 1979.— С. 125—178; Куббель Л. Е. Об особенностях классовобразования в средневековых обществах Западного Судана // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 87—123; Массон В. М. Становление раннеклассового общества на Древнем Вос-

Л. С. Васильєва, з поглядами якого перегукувалися думки багатьох інших дослідників²². На нашу думку, саме ця концепція нині має всі підстави розглядатися як «базова» щодо питань про перехід від первісних відносин до експлуататорських. З цієї концепції випливає, що тільки на початку другої стадії розвитку докапіталістичних експлуататорських суспільств у деяких випадках виникають соціально-економічні умови для поширення рабовласницьких відносин у сфері виробництва. Тому сьогодні, мабуть, у нас немає не тільки фактичних, а й теоретичних підстав додержуватися думки про рабовласництво як окрему, тим більше першу з експлуататорських формацій.

Між тим, концепцію рабовласницької формації підтримують до цього часу такі відомі фахівці, як І. М. Дьяконов та В. М. Массон²³. Вони вважають, що ранньокласові, у тому числі й давньосхідні, суспільства слід вважати рабовласницькими, хоч рабовласництво там існувало так би мовити переважно у некласичній формі. Відповідно і такі суспільства визначаються як ранньорабовласницькі. Визнаючи, що рабів у власному розумінні цього слова там було не так уже й багато, а їхня роль у виробництві була ще менш помітною, вказані дослідники широко використовують поняття «робітники рабського типу», розуміючи під останніми дві досить різні, як нам здається, категорії працівників. Перша — робітники храмових та державних господарств, що не мали жодних засобів виробництва, але зберігали певні юридичні права, та у свідомості сучасників чітко протиставлялися власне рабам. Друга категорія працівників — переважно селяни-общинники, які залишилися на землях, підкорених іноземцями, що фактично стали їх повним володінням. Розглянемо ці категорії людей.

Робітники великих храмово-державних господарств (за часів їх найбільшого розквіту і в Дворіччі, і в Єгипті храмові господарства фактично були формою державної організації праці) справді економічно недалеко відстояли від рабів, бо не мали власних засобів виробництва. Однак нічиєю власністю вони не були. Їх залежність від храмової чи палацової адміністрації трималася насамперед на тому, що остання надавала їм засоби існування, харчування, без чого вони взагалі існувати не могли. Звичайно, таке становище визначало їх соціальну залежність, яка, власне кажучи, не мала станового характеру. Кожен з таких людей міг просуватися вгору по ієрархічних сходах, хоча, звичайно, діти чиновників мали для того незрівнянно більше шансів. Таким чином, нема достатніх підстав для того, щоб вважати працівників такого типу рабами у строгому розумінні цієї категорії.

До того ж категорія робітників храмово-державних господарств не мала тенденції до трансформації у так би мовити рабів класичного (античного) типу. Скоріше навпаки, після кризи системи державно-храмової економіки, яка (з огляду на документи) найбільш гострою була у

токе // ВДІ.— 1967.— № 5.— С. 82—94; Массон В. М. Экономические предпосылки сложения классового общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 58—75; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— 191 с.

²² Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60—99; Васильев Л. С. Проблемы генезиса Китайского государства.— М., 1983.— 326 с.; Илюшечкин В. П. Ф. Энгельс о происхождении общественных классов и государства и данные современной науки // Философские науки.— 1984.— № 6.— С. 17—23; Илюшечкин В. П. Указ. соч.; Меликишвили Г. А. Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // ВДИ.— 1985.— № 4.— С. 3—34; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 169—217; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72—84; Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ..., тощо.

²³ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 4—28; История Древнего мира. Ранняя древность.— М., 1982.— С. 9—16; История Древнего Востока. Часть первая: Месопотамия.— М., 1983.— С. 17—23; Массон В. М. Формационный подход и конкретно-исторический анализ // Всемирная история и Восток.— М., 1989.— С. 33—40 тощо.

Шумері на межі III та II тис. до н. е., відбулося відродження системи дрібних селянських домогосподарств, які фактично одержали землю у строкову оренду від храму чи держави. Вже лише цей факт не залишає жодних підстав для того, щоб розглядати так званих храмово-державних працівників рабського типу як «некласичних рабів»: тому що у «класичне рабовласництво», тобто у рабовласництво у власному розумінні цього слова, цей економічний уклад не переріс та й не міг перерости.

Додамо, що порівняно помітне поширення системи державно-храмових великих господарств — явище, власне, не стабільне, а лише таке, що відбиває специфіку розвитку ранньокласових суспільств східного типу, — де виробництво надлишкового продукту досягається завдяки використанню саме організації колективної праці²⁴. Класичними прикладами того можуть вважатися Шумер та ранньосередньовічна Кампучія — Ангкорська імперія²⁵. Навіть у стародавньому Єгипті, не кажучи вже про інші країни Азії та Америки відповідного типу, поширення державної системи виробництва не вело до повного відчуження хліборобів від землі. Останні, працюючи на державу і отримуючи за це частку врожаю, мали і свої більш-менш обмежені присадибні ділянки під садами та городами. Це, власне була перша форма колгоспної організації праці, яка забезпечувала високий рівень експлуатації селян з боку держави і можливість останніх прогодувати себе власними силами.

Зрозуміло, що така (друга) категорія залежних селян давньосхідних держав ще меншою мірою, ніж розглянуті раніше працівники великих господарств, може бути підведена під категорію «раби» чи навіть «робітники рабського типу». Нічого специфічно рабського у них не було і російські кріпаки XVIII — першої половини XIX ст. були до становища рабів значно ближчі, бо належали приватній особі (пану), яка могла їх продати. Становище цих людей із соціально-економічної точки зору не зазнавало істотних змін навіть у разі завоювання: чи то гікоське у Єгипті, каситське у Вавілонії, єгипетське у Ханаані, хетське у Сирії чи чоуське у Китаї. Земля та право на використання селянської праці як була, так і залишалася у владі-власності пануючої державної ієрархії, хоч панівна верхівка тією чи іншою мірою змінювалася фізично, а населення відчувало втрату державної незалежності як майже космічну трагедію. Економічні відносини, по суті, залишалися незмінними, незважаючи на те, що норми експлуатації могли значно зрости, а реальне становище працівника відповідно істотно погіршитися.

Звернімо увагу і на те, що відповідні завоювання та пов'язані з ними події відбувалися у державах східного типу як у давнину, так і в середньовіччі. Між тим, як переконливо доводять Г. О. Мелікішвілі на передньоазійському матеріалі, а Л. С. Васильєв чи В. П. Ілющекін — на китайському, соціально-економічні відносини протягом середини I тис. до н. е. — третьої чверті II тис. н. е. (тобто до часу експансії капіталістичного Заходу) майже не відчули принципових змін. Якщо бути послідовними, то й увесь середньовічний Схід слід вважати рабовласницьким, але тоді під категорію «рабовласницька формація» підпали б майже всі докапіталістичні суспільства разом з країнами колоніального плантаційного землеробства та кріпацького господарства Нового часу. Зрозуміло, що «п'ятичленна формаційна схема» (а тільки у її контексті ідея про рабовласництво як ступінь розвитку людства може мати якийсь сенс) не витримала б такого перевантаження.

Ніде у світі (за винятком, як не дивно, хоч і цілком зрозуміло — переорієнтація на ринок та ствердження приватної власності кріпосницької Росії) і менше за все — у країнах Давнього Сходу така система експлуатації селянської праці не мала тенденції до переростання у

²⁴ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ... — С. 119—131.

²⁵ Седов Л. А. О социально-экономических типах развития // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. — М., 1966. — С. 48—55.

справжнє рабовласництво. Не торкаючись уже Єгипту, Передньої Азії, Індії чи Китаю, розглянемо матеріали античного світу. Ні у Спарті, ні у Фессалії, ані на Криті кріпаки — ілоти, пенести чи войкеї — не тільки не ставали рабами, а, навпаки, на межі елліністичного та римського часів фактично отримували особисту свободу²⁶.

Отже, є підстави стверджувати, що запропонований лєнінградськими дослідниками спосіб врятування концепції рабовласницької формації за допомогою введення поняття «працівники рабського типу» не можна визнати вдалим. Він, по-перше, штучно наближає (до ототожнення на власне формаційному рівні розглядання питання) суттєво різні категорії трудового населення докапіталістичних експлуаторських суспільств. По-друге, фактично суперечить тій самій загально-теоретичній «п'ятичленній схемі», захистити яку він був покликаний. По-третє, він не спроможний пояснити, яким чином «працівники рабського типу» «ранньорабовласницької доби» перетворювалися на «рабів класичного типу», не кажучи вже про те, що для припущення такої метаморфози у нас немає жодних підстав. Тому вважаємо доцільним дотримуватися думки, що для сьогодишнього стану справ у науці концепція рабовласництва як формації (яка за визначенням повинна відповідати певному ступеневі розвитку продуктивних сил) є спростованою і в емпіричному, і в теоретичному аспектах. Фактично це визнала переважна більшість дослідників ранньокласових суспільств ще наприкінці 70-х — початку 80-х років, коли ця категорія майже зникла з вживання у спеціальних дослідженнях, присвячених вивченню конкретних соціальних організмів. Поняття «рабовласницька формація» порожнє, здатне зайняти лише зарезервоване за ним місце у схоластичних побудовах догматичних істматчиків, що звикли дивитися на історичний поступ з позицій півсторічної давнини.

Рабовласництво могло бути одним із можливих у доіндустріальних суспільствах економічним укладом, який набуває помітного поширення (за розглянутих вище умов) на стадії станово-класових (наступних за ранньокласовими) суспільств і навіть у колоніях за доби раннього капіталізму. Воно не може пов'язуватися із певним ступенем загальносвітового розвитку продуктивних сил. Панування рабовласницьких відносин було явищем суто локальним. Навіть у тих районах, де воно набуло істотного поширення (околиці великих давньогрецьких міст, Карфагену та Риму), рабовласництво було досить обмеженим у часі, а в давніх Греції та Італії поряд із рабовласницьким укладом не меншого, а часті і значно більшого поширення набули інші форми організації праці.

Ю. В. Павленко

КОНЦЕПЦИЯ РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ ФОРМАЦИИ: ВОЗНИКНОВЕНИЕ, КРИЗИС И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Концепция рабовладения как особой социально-экономической формации в середине 30-х годов прочно утвердилась в советской историографии. В ее подтверждение было приведено крайне недостаточно фактических данных, однако преобладавшее в то время теоретическое понимание процесса перехода от первобытности к эксплуататорскому обществу делало ее достаточно убедительной в глазах марксистской общественности. С начала 60-х годов эта концепция неоднократно подвергалась аргументированной критике. Было убедительно показано, что рабский труд в огромном большинстве регионов никогда не играл сколько-нибудь существенной роли, а его относительно широкое распространение в античном Средиземноморье объясняется рядом вполне определенных факторов. В 80-е годы была разработана и альтернативная модель становления классовых отношений, рассматривавшая данный процесс под углом

²⁶ Казаманова Л. Н. Социальная борьба на Крите в 20-х годах III в. до н. э. // Древний Восток и античный мир. — М., 1972. — С. 151—165; Шишова И. А. О статусе пенестов // ВДИ. — 1975. — № 3. — С. 39—57.

зрения монополізації правящої знатю права влади-собственності на ресурси і прибавочний продукт колектива. В зв'язі з цим було встановлено, що рабський труд в производственої сфері отримує певне значення лише при переході від раннекласових відносин до словесно-класових. Як правило, широкого розповсюдження він не отримує і тут, однак в деяких випадках, як це було в ряду центрів античного світу з високим рівнем розвитку товарних відносин, удільний вага рабовласницької структури може набути гіпертрофованого вигляду.

Yu. V. Pavlenko

THE CONCEPT OF SLAVE-OWNING SYSTEM: ORIGIN, CRISIS AND PRESENT STATE

A concept of slave-owning as a peculiar socio-economical structure became firmly established in Soviet historiography in the midthirties. The number of facts to substantiate this conception was quite insufficient, yet the theoretical comprehension of transition from primitivism to the exploiter society, which dominated at that time made the concept rather convincing in the opinion of Marxists. Beginning from the 60ies this concept was repeatedly subjected to well-reasoned criticism. It has been vividly shown that the slave labour never played an essential role in most regions and its relatively wide utilization in the ancient Mediterranean region is accounted for by a number of quite definite factors. An alternative model for formation of class relations was developed in the 80ies. It considered the mentioned process as the ruling clique monopolization of the power-property right to resources and collective surplus product. In this connection it was established that the slave labour in the production sphere acquires a certain value only in transition from the early-class relations to the estate-class relations. As a rule, it is not wide-spread, yet in certain cases, as it had been in some antique centres with a high level in the development of commodity relations, the role of the slave-owning structure may be hypertrophied.

Одержано 20.04.90.

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВИДАВ У 1990 р.:

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ **(до 100-річчя заснування музею)**

8 арк. : іл.— рос. м.— 1 крб. 50 коп.— 1000 екз.

Збірник присвячений публікації нових матеріалів з польових досліджень співробітників музею та експедицій академічних установ СРСР і УРСР на території Полтавщини, в т. ч. курганів зрубного часу біля с. Михайлики, скіфського — поблизу с. Олешівщини, керамічного комплексу городища роменської культури в Опішні, давньоруських пам'яток Посулля тощо. Вміщений огляд археологічних досліджень Полтавського музею за 100 років та ін.

Замовлення надсилати за адресою: 314020 Полтава-20, пл. Леніна, 2, Полтавський краєзнавчий музей, Супруненко О. Б.

Радянсько-американський семінар палеолітознавців

О. О. Кротова

З 10 по 23 липня 1989 р. в Радянському Союзі відбувся радянсько-американський семінар «Проблеми культурної адаптації за доби верхнього палеоліту (за матеріалами Східної Європи і США)».

Програма семінару складалася з триденного симпозіуму у м. Ленінграді та екскурсій до найбільш відомих пізньопалеолітичних пам'яток Європейської частини СРСР.

У семінарі брали участь 9 американських, 1 англійський та понад 20 радянських палеолітознавців.

Деякі доповіді радянських вчених висвітлили загальні проблеми культурної адаптації у пізньому палеоліті (В. М. Массон, П. М. Долуханов) та конкретні питання пристосування пізньопалеолітичних мешканців Східно-Європейської рівнини до умов середовища (М. Д. Праслов, З. О. Абрамова, О. О. Величко, Н. Б. Леонова). Кілька доповідей було присвячено специфіці пізнього палеоліту степової зони (П. И. Борисковський, В. Н. Станко, Г. Ф. Коробкова, Г. В. Григор'єва).

Більшість американських вчених (Д. І. Фрізон, Л. Б. Девіс, Д. М. Адовазіо, Д. Д. Мельтцер, В. Хайнес, В. Бредлей, Д. Б. Дінкоз) у своїх виступах торкнулися проблем мисливської стратегії та культурної адаптації палеоіндійців Північної Америки. Відомий американський етноархеолог Л. Р. Бінфорд присвятив своє повідомлення проблемам мобільності, осілості та організації способу існування первісних мисливців та збирачів. О. О. Софер зупинилась на проблемах адаптації у пізньому палеоліті Східно-Європейської рівнини та взаємодії людина — мамонт.

Під час екскурсії учасники семінару ознайомилися з такими пам'ятками: Костьонки (Воронезька область), Юдиново (Брянська область), Амвросіївка (Донець-

ка область), Косоуци (Молдавія), Сунгір (Володимирська область).

Особливу увагу американських вчених привернула Амвросіївська стоянка, де вони оглянули розкоп на костяці бізонів та кілька стратиграфічних шурфів. Це пам'ятка загонного полювання, що датується 20—21 тис. років тому. Культурний шар її сформувався під час неодноразових мисливських операцій на шляху сезонних міграцій стад бізонів.

Учасників семінару ознайомили з історією дослідження, особливостями культурного шару та основними проблемами, пов'язаними з вивченням пам'ятки (О. О. Кротова). Палеогеограф Н. П. Герасименко подала характеристику стратиграфії, геохронології та палеоекології. Палеозоолог Н. Г. Білан розповіла про палеонтологію амвросіївського костяца. І. А. Сніжко повідомила про результати дослідження слідів утилізації здобичі амвросіївськими мисливцями.

Американські вчені, більшість яких займається аналогічними палеоіндійськими пам'ятками — місцями загонного полювання та забою бізонів в північноамериканських преріях, високо поцінували надану їм можливість ознайомлення з унікальною амвросіївською стоянкою. Іноземні гості та радянські вчені, до яких у Амвросіївці приєдналися фахівці з археології кам'яного віку з м. Києва, Донецька, Харкова, Луганська обмінялися враженнями про характер пам'ятки та методики її вивчення, можливостей історичної інтерпретації.

Гості також ознайомились з археологічними колекціями Донецького краєзнавчого музею, містом Донецьком.

Результатом плідної роботи радянсько-американського семінару буде видання ряду спільних друкованих праць.

1988 р. минуло сто років від початку регулярних розкопок Херсонеса, що були запроваджені Археологічною Комісією. Ювілей був відзначений науковою конференцією, організаторами якої виступили Херсонеський Державний історико-археологічний заповідник, Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР та Інститут археології АН УРСР. У роботі конференції, яка відбулася в Херсонському заповіднику 28 вересня—1 жовтня 1988 р., брали участь понад 100 вчених з наукових установ Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Саратова, Сімферополя, Ростова, Севастополя та інших міст. Тематика доповідей визначалася назвою конференції: «Проблеми дослідження античного та середньовічного Херсонеса». Даний огляд присвячено доповідям, пов'язаним з античною історією міста.

Конференцію відкрив директор Херсонського заповідника Л. В. Марченко. На пленарному засіданні були заслухані доповіді Г. М. Миколаєнко (Севастополь) «Сторіччя регулярних розкопок Херсонеса. Підсумки та проблеми», І. А. Антонової (Севастополь) «До питання про паспортизацію матеріалів з розкопок Косцюшко-Валюжинича», О. М. Щеглова (Ленінград) «Херсонес як приклад дорійського периферійного поліса», які в загальних рисах підбили підсумки вікового дослідження Херсонеса та окреслили коло майбутніх проблем.

На секціях було заслухано 36 доповідей. Доповідь Ю. Г. Виноградова (Москва) «Від елевтерії до залежності: проблема політичної правоспроможності Херсонеса наприкінці II—I ст. до н. е.», яка була побудована за матеріалами епіграфіки та нумізматики, присвячена питанню про залежність міста від понтійських царів. Ця залежність обґрунтовувалась відсутністю написів легіслативного змісту вказаного часу (їх рецидив у Херсонесі відзначено за нетривалого часу елевтерії 46/5—42 рр. до н. е.).

Е. І. Соломонік (Сімферополь) присвятила свою доповідь графіті на глиняних грузилах з розкопок Херсонеса, які використовувались у ткацтві та рибальстві. Деякі з них виготовлялися спеціально як обереги.

С. Ю. Саприкін (Москва) в доповіді «Херсонська буле» доходить висновку, що херсонеська рада традиційно об'єднувала громадян за сотнями. Його члени обиралися від кожної гекатостії, які у свою чергу, поділялися на братрії.

В. М. Даниленко (Сімферополь) у доповіді «Херсонеські саркофаги» запропонував нову інтерпретацію знахідок вапнякових деталей з башти Зенона. На думку автора вони являли собою уламки масивних саркофагів, взірцем для яких були дерев'яні боспорські домовини. С. Ю. Монахов (Саратов, «Амфори Херсонеса IV—II ст. до н. е.») на підставі аналізу понад 250 амфор запропонував нову типологічну схему розвитку амфорного виробництва в Херсонесі, поділивши його на чотири етапи. Крім того, автор торкнувся питань метрології тарного посуду Херсонеса різних часів та дослідив стандарти об'ємів, що існували в місті. С. Н. Сенаторов (Севастополь) уточнив датування двох типів кизил-кобинської кераміки з Херсонеса, один з яких (кінець VI—перша половина V ст. до н. е.), на думку автора, міг належати варварському етносу, який входив до складу архаїчного поселення, що передувало дорійському Херсонесу. Т. І. Костромичева та А. В. Шевченко (Севастополь) в доповіді «Культові теракоти з Херсонеса» проаналізували групу теракотів і дійшли висновку, що статуетки є роботою місцевих коропластів. Вони виготовлялися херсонеськими майстрами спеціально для домашніх святилищ.

У невеликому яскравому повідомленні Ю. П. Калашника (Ленінград) «Херсонеська фалера» досліджена бронзова римська фалера кінця I—початку II ст. н. е. знайдена ще в 1908 р. Доповідач вважає, що ця знахідка свідчить про наявність кінноти у складі римського гарнізона II ст. н. е.

Ф. В. Шелов-Коведяєв (Москва) своєю доповіддю запропонував нову реконструкцію тексту декрета III—II ст. до н. е. на честь херсонесита Христа, а В. Ф. Столба (Ленінград) у доповіді «Іранська антропомісія в просопографії Херсонеса IV—II ст. до н. е.» доходить висновку, що в просопографічному фонді домітрідатівського Херсонеса іранський компонент посідав досить певне місце. В. П. Яйленко (Москва)

було розглянуто питання про локалізацію графіті на різних посудинах залежно від призначення напису. Додовідач вважає, що на денцях посуду наносили виключно написи володарів, а на вінцях — присвята.

Доповідь А. А. Зедгенідзе (Севастополь) присвячена Херсонесу Таврійському класичної доби. Автор намагається уявити модель херсонеського поліса на основі давно відомих і не завжди вірних положень. Зокрема, в котрий раз відстоювалась непорушність дати заснування Херсонеса наприкінці V ст. до н. е. Новий археологічний матеріал кінця VI — початку V ст. до н. е. з херсонеських розкопок автором ігнорується.

Зовсім інших висновків дійшов М. І. Золотарьов (Севастополь) «Північно-Східний район Херсонеса в античний час». Підсумувавши висновки розкопок, які велись понад десять років, і проаналізувавши отриманий матеріал, автор дійшов висновку про існування на місці дорійського Херсонеса архаїчного поселення, яке виникло ще в останній чверті VI ст. до н. е. Учасники конференції ознайомилися з усіма херсонеськими архаїчними матеріалами з розкопок останніх років, які зберігалися у фондах заповідника, що визвало жваву дискусію. О. М. Щеглов відзначив що даний матеріал безсумнівно свідчить про існування архаїчного поселення. Він підкреслив, що закони стратиграфії підтверджують, що більш ранній матеріал завжди буде поодиноким. С. Ю. Саприкін висловив думку, що більш раннє поселення може бути мілетським або ольвійським. В. О. Кутайсов звернув увагу на те, що на поселенні досить стандартний набір матеріалів, характерних і для інших архаїчних пам'яток Північного Причорномор'я, в тому числі і на Керкінітіді.

А. А. Зедгенідзе піддавши сумніву окремі датування матеріалу, не погодилась з думкою про існування архаїчного поселення на березі Карантинної бухти. Підтримуючий її В. П. Яйленко, все ж змушений був визнати наявність матеріалів останньої чверті VI ст. до н. е. і погодитися, що серед представлених графіті-остраконів є черепки з написами початку V ст. до н. е. І. А. Снітко не погодився з думкою А. А. Зедгенідзе, що литі ольвійські аси, присутні серед херсонеських матеріалів, датуються не кінцем V ст. до н. е., а як мінімум на півстоліття раніше. С. Б. Охотніков повідомив, що архаїчні сільські поселення Подністров'я, археологічний комплекс яких повністю аналогічний матеріалам херсонеського поселення, загинали наприкінці першої третини V ст. до н. е. і

більше не відроджувались. Таким чином, матеріали з Херсонеса не можуть датуватися пізніше цього часу, що в свою чергу свідчить про існування архаїчного поселення. Вагомі аргументи в підтримку даного висновку запропонував С. Ю. Монахов. Він повідомив, що в результаті роботи з амфорами із некрополя Херсонеса, було виявлено групу посудин, що слугували поховальними урнами, їх було датовано першою чвертю V ст. до н. е., що свідчить про існування в цей час некрополя, який міг належати архаїчному поселенню на березі Карантинної бухти.

Деяким маловідомим фактам історії розкопок Херсонеса в XIX ст. присвятили свої доповіді В. І. Кац (Саратов) та І. В. Тункіна (Ленінград). З результатами вивчення пам'яток держави пізніх скіфів у Криму ознайомили доповіді І. М. Храпунова та О. Є. Пузровського (Сімферополь), І. Б. Клейман та С. Б. Охотніков (Одеса) розглянули зв'язки і паралелі Херсонеса та Нижнього Подністров'я в античний час.

Велика група доповідей була присвячена вивченню різноманітних проблем дослідження хори Херсонеської держави. В. О. Кутайсов (Сімферополь) у доповіді «Керкінітіда і Херсонес» дослідив проблему включення іонійської Керкінітіди до складу володінь дорійського Херсонеса, спираючись переважно на археологічні та нумізматичні джерела. Доповідач переконаний, що ця подія відбулася наприкінці третьої чверті IV ст. до н. е., причому шляхом насилля. Г. М. Ніколаєнко (Севастополь) була представлена схема організації хори Херсонеса на Гераклеїському півострові. Ще в першій половині IV ст. до н. е. тут виникає кілька укріплених поселень зі своєю землеробською околицею. Розмежування хори на наділі здійснювалось в другій половині IV ст. до н. е.; тоді ж виникають наділи на Маячному півострові. Усі садиби з'являються тут в елліністичний час, що на думку доповідача знімає питання про найдавнішу клерухію Херсонеса на Маячному півострові. З даної проблеми виступила А. В. Марченко (Севастополь). В доповіді «Організація території Херсонеської держави в елліністичний період» вона показала раціональність в організації херсонеситами як міської території, так і сільськогосподарської околиці. Була висловлена досить оригінальна думка про наявність в земельному фонді Херсонеса храмових земель.

В доповіді «Некрополь Керкінітіди» С. Б. Ланцов (Київ) проаналізував характер поховальних споруд і поховального обряду

некрополей Керкінітиди та Херсонеса у III—II ст. до н. е. На його думку, у другій половині II ст. до н. е. частина населення Керкінітиди переселяється до Херсонеса, про що свідчать матеріали могильників. В. В. Анохін (Сімферополь) в повідомленні «До хронології залишків будівництва західного району Керкінітиди» навів результати археологічних спостережень в процесі будівельних робіт в Євпаторії. Вони показали, що в середині IV ст. до н. е. оборонна стіна міста була перенесена на схід від побудованої вперше. Автор гадає, що перенесення стіни пов'язане з підвищенням рівня води в лимані. Двом типам монет автономного чекана Керкінітиди присвятив свій виступ В. І. Павленков (Євпаторія). На його думку прототипом для першого випуску (345—339 рр. до н. е.) слугували монети Атея, а для другого (рубж IV—III ст. до н. е.) — використовувалось зображення скіфського божества або героя.

З результатами дослідження Кульчукського городища в Північно-Західному Криму ознайомив А. С. Голенцов (Москва), а з розташованим там же поселенням «Маслини» — В. О. Латишева (Харків).

В повідомленні Є. Я. Туровського (Севастополь) були викладені попередні висновки дослідження садиби наділу 46 хори Херсонеса на Гераклейському півострові. Встановлено, що садиба виникла в останній треті IV ст. до н. е., а наприкінці першої третини III ст. до н. е. залишена мешканцями. Її інвентар та черепиця покриті були вивезені, а кладка із рустованих блоків розібрана і перевезена в Херсо-

нес для кріплення оборонних стін міста. З новими матеріалами із розкопок пізньоантичного могильника Бельбек IV з околиці м. Севастополя ознайомила І. І. Гуцйна (Москва). Результати вивчення деяких свинцевих важелів знайдених при розкопках поселення «Маслини» доповів К. В. Таденев (Харків).

В доповіді Є. Я. Рогова (Ленінград) співставлялись матеріали некрополя Херсонеса та поселення Панське I в Північно-Західному Криму. Поховання некрополя Панське I розпадається на три хронологічні пласти. Перший — з рубежу V—IV ст. до н. е. до середини другої чверті IV ст. до н. е., третій — остання чверть IV — поч. III ст. до н. е. Поховання перших двох періодів різняться від херсонеського некрополя, а в похованнях третього періоду можна прослідкувати зв'язок з похованням херсонеського некрополя.

У повідомленні О. Я. Савелі (Севастополь) ще раз прозвучала висловлена раніше думка про те, що до земельних володінь елліністичного Херсонеса крім Гераклейського півострова входили території Інкерманської та Балаклавської долин, Північної сторони Севастополя, включаючи і низовини річки Бельбек.

Для учасників конференції були організовані екскурсії на пам'ятки Херсонеса та Гераклейського півострова з демонстрацією результатів розкопок останніх років. В процесі обговорення високу оцінку конференції одержали перспективний проект архітектурної реконструкції території заповідника, реалізація якого розрахована на тривалий час.

Історія та археологія Нижнього Подунав'я

С. Б. Буйських, О. В. Гудкова

2—4 листопада 1989 р. в м. Рені Одеської області відбувалася науково-практична конференція «Історія та археологія Нижнього Подунав'я», присвячена пам'яті уродженця цього придунайського міста професора Арістіда Івановича Доватура (1897—1982).

А. І. Доватур — славнозвісний вчений-антикознавець, автор понад 130 друкованих праць, редактор багатьох видань. Його перу належать такі відомі монографії як

«Повествовательный и научный стиль Геродота» (1957), «Политика и Политин Аристотеля» (1965), «Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э.» (1980) і остання, вже посмертна — «Феогирид и его время» (1989). За його енергійною участю як ініціатора, автора і редактора вийшли друком такі ґрунтовні вітчизняні дослідження як «Корпус боспорских надписей» (1965) і «Народы нашей страны в «Истории» Геродота» у серії «Древнейшие источники по

історії народів СССР» (1982). Він широко відомий також своїми перекладами з давньогрецької, латини та інших стародавніх мов (зокрема з Ахілла Татія, Геліодора, Платона, Арістотеля, Геродота). А. І. Доватур заснував школу філологів та істориків-класиків, що налічує десятки й сотні його послідовників як у нашій країні, так і за рубезжем.

Вшановуючи пам'ять вчителя, учні А. І. Доватура працюють, зокрема над підготовкою до друку його наукової спадщини, усвідомлюють його роль у вітчизняному антикознавстві¹, проводять наукові сесії, присвячені пам'яті вченого². Дуже відродно, що фундаторами чергових доватурівських читань стали його земляки. Конференцію підготували і провели: Одеське обласне управління та Ренійський райвідділ народної освіти, Одеська та Ренійська організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Одеська обласна станція юних туристів, охоронна археологічна експедиція управління культури Одеського облвиконкому та Ренійський РК КП України.

До конференції були видрукувані афіша, програма та тези доповідей. Збірник тез доповідей³ складається із 74 публікацій 81 автора з Рені, Ізмаїла, Білгород-Дністровського, Одеси, Кишенева, Києва, Запоріжжя, Сімферополя, Ленінграда, Москви та Варни.

На пленарному засіданні виступили — Н. Л. Вербецький — перший секретар Ренійського РК КП України, Л. Ф. Стулій — секретар Ренійського РК КП України, Е. Д. Ларіонова — зав. Ренійським райвно, М. К. Салабаш — місцевий краєзнавець, В. М. Кожокару — керівник історико-краєзнавчої роботи Ренійського палацу піонерів, С. Б. Буйських — старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Своїми спогадами з учасниками конференції поділилися І. М. Остроумова — внучата племінниця А. І. Доватура,

М. А. Петрова — донька видатного астронома і астрофізика А. Н. Дейча (1900—1986), двоюрідного брата А. І. Доватура, який також народився у Рені. З прекрасними словами про А. І. Доватура — вченого і людину — звернулись до присутніх його учні — доцент Сімферопольського держуніверситету Н. Х. Кєрасіді та доцент Одеського держуніверситету А. В. Павленко.

Після пленарного засідання відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки на будинку, де народилися два видатних вчених — А. І. Доватур та А. Н. Дейч. На конференції працювали 5 секцій. Археологічна тематика та деякі питання стародавньої історії розглядалися на двох секціях — «Пам'ятки археології від кам'яного віку до початку нашої ери» і «Давньоримські та середньовічні пам'ятки історії та археології». Загалом на секціях прочитано 16 доповідей.

Перша з них відкрилась доповіддю С. Б. Охотнікова (Одеса), який підсумував результати розкопок та підводних робіт на острові Зміїний (Лєвка) та в його акваторії, де за античних часів містилося відоме в усьому еллінському світі святилище Ахілла. Роботи одеських археологів та аквалангістів у 1988—1989 рр. значно доповнили уявлення про цю унікальну пам'ятку. Автор відзначив важливість знахідок фрагментів архітектурних (мармурових та теракотових) деталей та близько 30 графіті, більшість із яких присвячено Ахіллу.

Доповідь Ф. В. Шелова-Коведяєва (Москва) було присвячено інтерпретації нової епіграфічної пам'ятки античного Херсонеса. Аналіз 8 рядків напису, що збереглися на фрагменті мармурової стели, навів автора до висновку, що це фрагмент списку херсонеських магістратів кінця I — початку II ст. н. е.

Великий інтерес викликала доповідь І. В. Бруяко, В. А. Карпова, В. Г. Петренка (Одеса) «Про ритм палеогеографічних коливань і зміну культурних груп у Північно-Західному Причорномор'ї». Евстатична схема, забезпечена близько 150-ма радіовуглецевими датами, дала авторам можливість розробити три палеогеографічні карти послідовних переміщень прибережної смуги Північно-Західного Причорномор'я (від 19—17 тис. років тому до середини I тис. нашої ери) і пов'язати зміну стародавніх культурних (археологічних) груп у регіоні з фазами кліматичного ритму.

Три доповіді були присвячені античним пам'яткам Нижнього Побужжя. Підсумки

¹ Див.: Шишова И. А. А. И. Доватур и источниковедение античности // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1984. — Т. 14. — С. 300—303; А. И. Доватур как исследователь раннереческой элгии // (Предисловие к книге). — М., 1989. — С. 3—7. А. И. Доватур. Феогнид и его время. — М., 1989. — С. 3—7.

² Левинская И. А. I и II Доватуровские чтения в Ленинградском отделении института истории СССР АН СССР // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 213—217.

³ История и археология Нижнего Подунавья (чтения памяти профессора А. И. Доватура) // Тезисы докладов научно-практического семинара. — Рени, 1989. — 159 с.

досліджень давньогрецького поселення на о. Березань загоном Ольвійської експедиції ЛВІА АН СРСР у 1986—1987 рр. розглянув В. А. Горончаровський (Ленінград). Він відзначив, що на південно-західній ділянці (розкоп А) виявлено будівельні залишки середини VI—початку V ст. до н. е., у тому числі дві напівземлянки та рештки кам'яного цоколя наземної будівлі. На північно-західній ділянці (розкоп Б), вперше відкрито наземну будівлю II—III ст. н. е. з кам'яними стінами.

У співдовіді К. К. Марченка та Є. Я. Рогова (Ленінград) «Сільські поселення Нижнього Побужжя в класичний період» справедливо наголошувалося, що порівняно з поселеннями інших хронологічних етапів існування ольвійської сільської округи, зазначені вивчено не досить. На ґрунті знавства матеріалів розкопок поселення Козирка-12, що досліджувалося Нижньобузькою експедицією ЛВІА АН СРСР, з іншими пам'ятками, автори ставлять питання про існування розбіжностей структурного, функціонального і навіть культурного характеру між поселеннями кінця V—середини IV ст. до н. е.

Доповідь С. Б. Буйських (Київ) було присвячено незвичним для ольвійського регіону укріпленням I—II ст. н. е.—Дідова хата-3 та Дар'івка. Планування та структура укріплень і конструкція фортифікаційних споруд, що знаходять аналогії в земляних кастелях Нижньо-Дунайського лімеса, а також застосування при їх будівництві стандартів римських лінійних мур і характер культурних решток дозволили авторів кваліфікувати їх як римські військові табори. На думку доповідача, вони могли входити до системи форпостів, що розташовані вздовж сухопутного шляху з Мезії та Таврики.

Ю. О. Шилов (Київ) доповів про дослідження в 1986—1987 рр. керованою ним експедицією ІА АН УРСР шести стародавніх святилищ поблизу сіл Новосільське та Плавні Ренійського району: ямне (I), культури багатоваликів кераміки (II), гето-дакійське (III), скіфське (IV), дакійське або сарматське (V—VI). За автором, усі ці святилища—свідчення усталеної культурної традиції, що існувала з середини III—до кінця I тис. до н. е., завдяки співіснуванню прийдешніх племен і залишків попереднього населення.

У доповіді О. А. Усатої (Кишинів) йшлося про поховальний обряд Балкано-Дністровського регіону у I тис. до н. е. Аналіз нових пам'яток різних культурно-хронологічних груп: типу Кишинів-Корлетень, Садарна-Солончени, Басараб-Шолданешть і

пам'яток гетської культури засвідчив, що суттєвих розбіжностей у поховальному обряді населення регіону упродовж I тис. до н. е. не простежується. Ті ж особливості, що простежуються, пов'язані в основному з еволюцією не тільки самого обряду, але й усього північнофракійського суспільства.

У спільній доповіді Є. В. Ярового та С. М. Агульникова (Кишинів) підведено підсумки археологічних досліджень у зоні новобудов Молдавії за останні роки. Детально охарактеризовані кургани та їх групи, що містили катакомбні поховання, поховання культури багатоваликів кераміки, скіфські, сарматські, пізньокочівницькі, а також могильники черняхівської культури. Окремо відзначено два кургани, що правили за сарматські святилища.

Робота секції «Давньоримські та середньовічні пам'ятки Історії та археології» відкрилася доповіддю Н. Х. Керасіди (Сімферополь)—«Про вигнання в стародавньому Римі». В ній на прикладах Ціцерона, Овідія та Сенеки вигнання розглядається як метод політичної боротьби. Найбільший інтерес викликали два аспекти проблеми: етико-психологічний (становище високоосвіченого вигнанця в чужому йому середовищі) та історіографічний (достовірність свідчень Овідія і можливість їх використання як історичного джерела). В дискусії за доповіддю обговорювався також вплив вигнання на творчий потенціал особистості (вченого, письменника, політичного діяча та ін.) не тільки в античній, але й сучасній історії.

Доповідь О. В. Гудкової (Одеса) «Про вивчення римських пам'яток Буджака» звернула увагу слухачів на те, що ці пам'ятки, за винятком Тіри і Орловки, практично не вивчаються, хоч без цього реконструювати історичний розвиток регіону за римської доби неможливо. Було обговорено проблему датування Нижнього Траянова валу у зв'язку із відкриттям під його насипом в Болградському районі залишків слов'янського поселення. Викликав зацікавлення факт існування поблизу с. Новосільське римського форпосту, пов'язаного з охороною воєнного шляху. Розглядалася можливість розміщення давньої переправи через Дунай не біля Орловки, а дещо нижче за течією.

Доповідь Т. В. Морозової (Одеса) «Кільця з виступами і підвіски «мікрокосмос» у похованнях перших століть н. е. Північного Причорномор'я» зацікавила новим осмисленням відомих ритуальних речей. Підтримано закономірність спроби автора пов'язати ці речі з індо-іранською міфологією.

З великим інтересом було сприйнято доповідь О. В. Симоненка (Київ) «Фарзой, Інісмей та аорси». Доповідач на конкретному археологічному матеріалі простежив рух аорсів на захід, у Подністров'я, реконструюючи окремі епізоди з їхньої історії. На підставі поширення родових тамг Фарзоя та Інісмея останні розглядаються автором як вірогідні вожді аорсів. Досить обґрунтовано автор пов'язав поховання кінця I ст. н. е. поблизу с. Пороги на Дністрі з Інісмеєм. Обговорювалася можливість зв'язку інших сарматських пам'яток з аорсами.

З сарматською проблематикою частково пов'язана й доповідь О. О. Росохацького (Одеса) «До вивчення могильників і поховального обряду племен черняхівської культури Буджаського степу». Йшлося про могильник поблизу с. Біленьке, в катакомбних похованнях якого збереглися традиції сарматського поховального обряду. Привернув увагу факт багатства поховального інвентаря в цьому могильнику, де понад половина виробів — із золота та срібла. Це підкреслює особливий соціальний статус похованих. Автор припустив, що сармато-алани могли здійснювати політичне керівництво черняхівським суспільством регіону.

За бажанням учасників секції тут було повторено названу вище доповідь С. Б. Буйських. В дискусії обговорювалося питання про те, тимчасово чи постійно використовувалися римські військові табори у Північному Причорномор'ї. Доповідь Н. Д. Руссева (Кишинів) «Матеріали грошового обігу XIII—XIV ст. і золотоординське панування на Нижньому Дунаї» пропонувала нове тлумачення гібридних монет, що поєднують східні та західні риси. Їх карбували в Ісацкі та Кілії для місцевих потреб. Ця нумізматична серія одержала в доповіді історичну прив'язку.

Ще більш пізню сторінку в середньовічній історії пониззя Дунаю відображено в доповіді В. М. Кожокару (Рені) та Є. Ю. Новицького (Одеса) «Деякі зауваження про розташування села Рошкань». Співставляючи результати розкопок в урвищі «Валя Петрей» поблизу с. Новосільське з аналізом писемних джерел, автори ідентифікували пам'ятку з селом Рошкань, відомим у зв'язку з воєнними подіями в регіоні у другій половині XV ст. Таким чином, вивчення історії Подунав'я і в цей час виходить на використання археологічних джерел.

На заключному пленарному засіданні було заслухано звіти керівників секцій та затверджено практичні рекомендації конфе-

ренції. В них, зокрема підкреслювалася необхідність створення Асоціації вчених, які вивчають проблеми археології та давньої історії Південно-Західної частини СРСР та суміжних територій і організації історико-меморіального музею видатних вчених — професора Ленінградського університету А. І. Доватура та професора Пулковської обсерваторії А. Н. Дейча у будинку в Рені, де вони народилися.

Під час роботи конференції були організовані екскурсії по м. Рені, Дунаю та археологічних пам'ятках Ренійського та Ізмаїльського районів. Відбулася зустріч науковців з місцевими краєзнавцями та викладачами історії шкіл Рені і Ренійського району. Взагалі, слід відзначити високий організаційний та науковий рівень конференції та щире гостинність, яку відчували учасники і почесні гості з боку громадськості м. Рені.

Завершуючи ці нотатки, вважаємо за необхідне зазначити, що минулий, 1989 рік, взагалі став роком Великої пам'яті для сучасного вітчизняного антикознавства. У березні 1989 р. в м. Ленінграді, на хвилі тих добрих змін духовного відродження, що притаманні нашому часові, відбувалася конференція «Скифія і Боспор», присвячена пам'яті академіка М. І. Ростовцева, ім'я і праці якого нарешті з повним правом повертаються в сучасну науку⁴. Майже водночас із нею в Одесі відбулися Перші Всесоюзні читання пам'яті професора П. Й. Каришківського⁵. В золотаві осінні дні, коли виповнилося 92 роки від дня народження А. І. Доватура, проходила описана нами наукова конференція в м. Рені. І нарешті, в грудні 90-річчя від дня народження професора Б. М. Гракова наукова громадськість країни відзначила вельми представницькою конференцією у м. Запоріжжі⁶. 1990 р. естафету цих меморіїв приймуть чергові наукові читання — пам'яті

⁴ Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева (Ленинград, 14—17 марта 1989 года). — Новочеркасск, 1989. — 133 с.

⁵ Древнее Причерноморье (чтения памяти Петра Осиповича Карышковского) // Тезисы докладов конференции (9—11 марта 1989 г.). — Одесса, 1989. — 67 с.; Добролюбский А. О., Столярник Е. С. Первые Всесоюзные чтения памяти профессора П. О. Карышковского // ВДИ. — 1989. — № 4. — С. 198—200.

⁶ Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья // Тезисы Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. — Запорожье, 1989. — 194 с.

В. Д. Блаватського у Москві та С. Я. Лур'є у Львові. Таким чином, життєдайна інтелектуальна сила, ідеї та справа наших великих вітчизняних дослідників культури стародавнього світу продовжують жити в

сучасній науці. Їх підтримують та несуть далі як невмируще гасло на незвіданому шляху пізнання їхні учні, нащадки та одноподумці. Воїстину — Verba volant, scripta manent!

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

Складна доля археолога

(до 85-річчя Євгена Володимировича Веймарна)*

І. С. Піоро

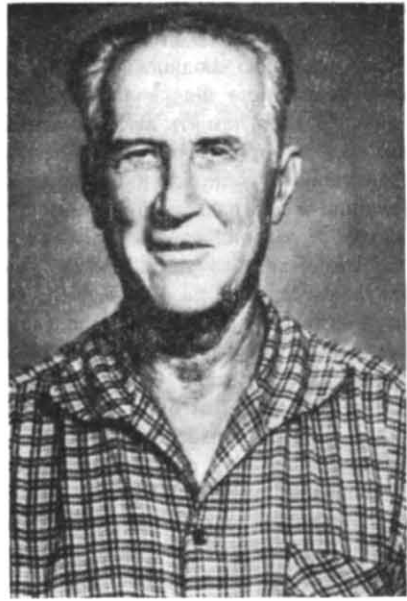
2 листопада 1990 року виповнилося 85 років відомому радянському вченому, одному з визначних фахівців у галузі середньовічної археології Криму Є. В. Веймарну, в минулому — старшому науковому співробітникові Інституту археології АН УРСР. Його життя тісно пов'язане із становленням радянської археологічної науки з усіма його труднощами і навіть трагічними ситуаціями. Євген Володимирович — людина складної долі. Проте він і донині зберіг досить-таки унікальні для нашого часу риси характеру: чесність і принциповість, вимогливість і доброзичливість, незламну волю і сувору самодисципліну. Ці якості Євген Володимирович одержав у спадщину від своїх предків — прибалтійських німців, дворян з о. Езель, які від часів Петра I перебували на російській військовій службі. Прапрадід Євгена Володимировича героїчно загинув у бородінській битві, дід був поранений під Плевною 1877 р.

Є. В. Веймарн народився у м. Севастополі в сім'ї підполковника-артилериста, учасника першої світової війни, якого було розстріляно в Казані 1918 р. як колишнього офіцера царської армії. Мати Євгена Володимировича, вчителька початкових класів, з 1920 р. була позбавлена права працювати за фахом з тих самих причин. Незважаючи на неймовірні сімейні труднощі, Євген Володимирович до 1921 р. навчався у Севастопольському реальному училищі, а 1923 р. закінчив загальноосвітній технікум ім. М. В. Ломоносова по гуманітарній групі, виробничою практикою якої було створення Севастопольського краєзнавчого музею під керівництвом двох відомих педагогів і науковців, братів Бабенчикових — Петра та Володимира Петровичів. В музеї Євген Володимирович працював в історико-археологічній групі разом із своїм однокурсником Б. М. Чепелевим. Він здійснював обміри і креслив плани пам'яток в околицях Севастополя, збирав археологічні матеріали на залишках клерів Гераклеїського півострова, Ескі-Керменського городища, печерного монастиря Чилтер, брав участь у роботі Кримської асоціації сходознавства, якою керували І. М. Бороздін та О. С. Башкіров, експедиції Державного Херсонського музею, де працював під керівництвом К. Є. Гриневича. З 1925 р. починається творча співдружність Є. В. Веймарна і А. Л. Якобсона — тоді ще студента другого курсу відділення археології етнологічного факультету І Московського державного університету, практиканта Херсонської експедиції.

1925 р. Євгена Володимировича було прийнято на другий курс факультету історії та теорії мистецтв І Московського державного університету, де пізніше навчався і його молодший брат Борис Володимирович — у майбутньому дійсний член Академії Мистецтв СРСР, доктор мистецтвознавчих наук. Щоправда, для вступу до університету

* Для написання статті використано спогади та матеріали особистого архіву Є. В. Веймарна.

Ім довелося на деякий час приховати своє походження. Євгену Володимировичу пощастило слухати лекції видатних російських вчених, таких як В. О. Городцов, П. Ф. Преображенський, А. В. Луначарський, І. Є. Грабар, О. С. Башкіров та ін. Основну практику він проходив у Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна разом з молодими на той час археологами В. Д. Блаватським та М. М. Кобиліною, археологічну—в експедиціях РАНІСН та МДУ на Таманському півострові під керівництвом О. С. Башкірова та Л. П. Харко. Перша наукова праця Є. В. Веймарна вийшла друком 1928 р. у збірці науково-археологічного гуртка І МДУ, вона присвячена кераміці Таманського півострова.

1928 р. по закінченні університету, Євген Володимирович був запрошений на роботу до Державного Історичного музею. В ті роки директором музею був соратник В. І. Леніна П. М. Лепешинський. Євген Володимирович згадує про свою першу зустріч з ним: «Коли я вперше з'явився до нього, то побачив старого сивого чоловіка величезного зросту з дуже м'якими спокійними рисами обличчя, низьким неквапливим голосом. Він уважно розпитував мене звідки я родом, цікавився колом моїх наукових інтересів, після бесіди направив практикантом на один рік у Візантійський відділ музею, у розпорядження професора М. Д. Протасова». Через рік 1929 р. Євгена Володимировича зараховано молодшим науковим співробітником відділу історичної географії та картографії, потім—відділу феодалізму. З 1931 р. його переведено на посаду старшого наукового співробітника. В історичному музеї Є. В. Веймарн працював разом з провідними в майбутньому радянськими археологами: А. В. Ардіховським, О. Я. Брюсовим, С. В. Кисельовим, М. Є. Фос, О. П. Смирновим, а з початку 30-х років—з молодими випускниками етнологічного факультету І МДУ: Д. О. Крайновим, Є. І. Крупновим та Б. О. Рибаківим. 1933 р. за пропозицією О. В. Орешнікова Є. В. Веймарна було переведено до кабінету нумізматики, у фондах якого зберігалось 330 000 старовинних монет. Цього ж року, по смерті О. В. Орешнікова, Євген Володимирович став завідуючим кабінету. Цього ж таки 1933 р. в нашій країні почалося викачування коштовностей з музеїв. Не минуло це лихо й Державний Історичний музей. «Це ще добре,—згадує Є. В. Веймарн,—що мені тоді дуже допоміг Борис Миколайович Граков. Він врятував більшість наукових цінностей, захистив і мене від численних неприємностей. Працюючи разом з ним, ми почали документально обґрунтовувати наукову цінність монет, відібраних для вилучення з колекцій музею. За незгоду з дирекцією Б. М. Гракова було звільнено з роботи і заборонено відвідувати музей у робочий час. Мабуть, цього року у мене з'явилося перше сиве волосся...»

Під час роботи у Державному Історичному музеї Євген Володимирович брав участь у роботі багатьох археологічних експедицій на Кримському півострові: Ескі-Керменської (1928—1934, 1936, 1937 роки), Херсонської (1928, 1932 рр.), Феодосійської та Ай-Тедорської (1935 р.), де працював разом із М. І. Репніковим, Ф. І. Шмітом, В. І. Равдонікасом, І. Д. Беловим, В. В. Данилевським, В. Д. Блаватським та О. П. Смирновим.

До 1937 р. найбільші археологічні дослідження в гірському Криму провадилися на Ескі-Керменському городищі, де Євген Володимирович виконував майже всі фіксаційні роботи, керував розкопками на окремих ділянках. В ці роки було відкрито найзначніші споруди середньовічної фортеці: залишки міської брами, різноманітних укріплень, великої базиліки, численних печерних храмів тощо. Частково був досліджений могильник. Вивчалася система водопостачання фортеці. Поглиблені обстеження провадилися й на інших «печерних містах». В 30-ті роки спостерігалось помітне пожвавлення інтересу вчених до вивчення цих екзотичних пам'яток Кримського середньовіччя. Точилися дискусії з готського питання, з приводу локалізації Дороса. Ці проблеми привертали увагу багатьох дослідників, які намагалися особисто брати участь в археологічних розкопках чи принаймні відвідувати їх. З особливою симпатією

Євген Володимирович згадує академіка Ф. І. Шміта, який керував Ескі-Керменською експедицією у 1930, 1932 та 1933 роках. «Федір Іванович,— за його словами,— був дуже освіченою людиною. Під час розкопок він начебто не втручався в роботу, але його присутність відчувалась у всьому. Федір Іванович весь час відповідав на запитання. Чудова пам'ять вченого зберегла численні візантійські малоазійські аналогії, які він надбав, працюючи до 1914 року в Російському археологічному інституті у Константинополі. З поміж інших учасників експедиції Федір Іванович відрізнявся навіть зовнішньо. Він завжди був одягнений у білий костюм, що підкреслював його струнку фігуру. У вільний час ми багато ходили пішки. Під час походів він розповідав мені про пам'ятки візантійської культури, які порівнював з кримськими. 1933 р. Федір Іванович керував на Ескі-Кермені так звану радянсько-американську експедицією за участю співробітника Філадельфійського університетського музею Євгена Олександровича Голомштока, випускника Казанського університету, емігранта. «В ці роки,— згадує Веймарн Є. В.,— нашій державі була потрібна валюта. З Філадельфійським університетом було укладено договір на 1500 інвалютних карбованців, згідно з яким половина археологічного та антропологічного матеріалів, але не менше як 200 черепів, мала бути відправлена до Сполучених Штатів Америки. До командного складу експедиції, крім Ф. І. Шміта, М. І. Репнікова, Є. О. Голомштока та мене, входило ще 16 працівників органів та їхніх інформаторів, які безпосередньої участі в роботі не брали. Дослідження могильника проводив М. І. Репніков. Черепів не вистачало і ми з ним відправились на пошуки. Багато черепів знайшли у середньовічних могилах та костотехах Мангупа. По завершенні експедиції Є. О. Голомшток повіз матеріали розкопок у Німеччину, де вигідно обміняв їх на колекцію знахідок із стародавнього Єгипту.

Експедиція 1933 р. була останньою в житті Ф. І. Шміта. Він відчував це ще задовго до її завершення. 26 листопада 1933 р. Федора Івановича було заарештовано й звинувачено у зв'язках з закордоном, а 21 червня 1934 р. відправлено на заслання до Середньої Азії, де він помер 10 листопада 1942 року».

Останнє перед війною дослідження Ескі-Кермена проводилося 1937 р. Вже наступного року М. І. Репнікову було тимчасово відмовлено у керівництві Кримською експедицією. Не останню роль у цьому рішенні знову ж таки відіграла тогочасна політика усунування старих дореволюційних кадрів. 1938 р. рішенням ДАІМК було організовано нову Кримську експедицію, начальником якої став директор Севастопольського об'єднання музеїв тов. Анкудінов. Його заступником, як практикувалось у ті роки, було призначено справжнього археолога, учня М. І. Репнікова — Є. В. Веймарна. Співробітниками були М. О. Тиханова та А. Л. Якобсон. Експедиція проводила великі роботи на Мангупському городищі. Досліджувалися базиліка, князівський палац, оборонні споруди та некрополь, 1939 та 1940 рр. начальником експедиції був уже Євген Володимирович. 1940 р. у Бахчисараї за проектом Є. В. Веймарна, що був затверджений Вченою радою ДІМ, утворено Музей печерних міст. Євген Володимирович особисто керував створенням експозиції.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Євген Володимирович пішов до військомату з проханням взяти його на фронт добровольцем, але німецьке прізвище викликало підозру і йому було відмовлено. Це тим більш парадоксально, що батько Євгена Володимировича воював з німцями ще під час першої світової війни. 31 жовтня 1941 р. Є. В. Веймарна було призвано на військову службу й відправлено на Далекий Схід, де він прослужив до 1 листопада 1945 р. і був нагороджений медалями «За бойові заслуги», «За перемогу над Японією», «За перемогу над Німеччиною» та орденом «Вітчизняної війни II ступеня».

По війні Євген Володимирович повернувся на роботу до Державного Історичного музею. Брав участь у роботі Тавро-Скіфської експедиції ІМК АН СРСР, в якій очолював окремішій Бахчисарайський гірський загін, а з 1948 р. перейшов на роботу до Кримського філіалу АН СРСР (з 1955 р.— відділ археології Криму Інституту археології АН УРСР), де 27 років працював завідувачим Бахчисарайською археологічною станцією. Відразу ж після переїзду до Бахчисараю Євген Володимирович очолив Інкерманську новобудовну експедицію. Значення пам'яток, що були досліджені в Інкерманській долині, важко переоцінити. Вперше в Криму відкрито могильники, що дозволили пов'язати частину населення пізньоримської Таврики з племенами черняхівської культури. Про знахідки експедиції повідомляло Всесоюзне радіо. 1963 р. пам'яткам Інкерманської долини було присвячено XIII том «Археологічних пам'яток УРСР».

Але ще на початку 50-х років успіх та популярність зовсім не гарантували від неприємностей. «Все почалося,— як згадує Євген Володимирович,— із вказівки компетентних органів про необхідність довести, що Крим — це одвічно слов'янська земля. Ця «необхідність» з'явилася відразу після депортації кримських татар й термінового заселення півострова росіянами, головним чином вихідцями з Орловської та Пензенської областей. Очолив цю «наукову течію» помічник керівника історико-археологічної секції Кримського філіалу, фахівець з історії революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, у минулому — працівник обкому партії П. М. Надінський. Брак ерудиції дозволив йому обрати для своєї концепції теорію М. Я. Марра про стадіальність. За «історичними побудовами» П. М. Надінського кримські скіфи були пращурами слов'ян. На жаль, під вплив П. М. Надінського у ті роки вимушений був підпасти керівник секції П. М. Шульц. Спроби політичних погроз було зроблено і у відношенні до мене, але я рішуче відмовився стати прихильником цієї «концепції». Мене підтримав співробітник Херсонського музею С. Ф. Стржелецький. Проти нас, з метою компрометації, було створено «коаліцію», до якої крім П. М. Надінського входили деякі працівники секції, з якими я потім довгі роки працював у відділі археології Криму. Крім цього, у Бахчисарай було направлено ревізію по вивченню фінансової діяльності Інкерманської експедиції. До її складу увійшло вісім (!) бухгалтерів. Хід ревізії відразу ж продемонстрував її цілковиту упередженість. «Допомагав» ревізором директор Музею печерних міст І. І. Ліпатов. Він настільки упевнився в моєму швидкому кінці, що навіть почав брати у мене гроші в борг. Підтасовані результати цієї ревізії дозволили журналісту-фальсифікатору С. Шантирю видрукувати у «Кримській правді» від 14 січня 1953 р. ганебний фейлетон, у якому повідомлялося, що всі 195000 карбованців Інкерманської експедиції я витратив у Бахчисарай без виїзду в поле. Проти мене було порушено кримінальну справу. Президія Кримського філіалу у відсутність її голови, академіка Є. Н. Павловського, 7 лютого 1953 р. прийняла рішення про моє звільнення з посади. Проте, як з'ясувалося, таке рішення могло бути прийняте тільки у Москві. «Інкерманська справа» кілька разів припинялася і розпочиналася знову. Нарешті, 12—13 червня, на щастя, вже після смерті Й. Сталіна, у Бахчисарайському районному суді було розглянуто справу про розкрадання не більше, не менше, як 220 000 карбованців. На суді мене було повністю виправдано. Суддя запропонував вважати, що суду взагалі не було, й цю справу необхідно виключити з мого послужного списку. Про це було офіційно повідомлено Кримський відділ. Часи поступово змінювалися, і ми одержали можливість спокійно займатися науковою роботою».

На 50—60-ті та початок 70-х років припадає розквіт наукової діяльності Євгена Володимировича. Його гіпотеза про етнічну спорідненість населення, що залишило кримські могильники з трупоспаленням, з племенами черняхівської культури дозволило дослідникам через 20 років наблизитися до вирішення готської проблеми. Після експедиційних досліджень у гірському Криму Євген Володимирович вперше поставив питання про різднотиповість так званих «печерних міст», чим змусив своїх основних опонентів (А. Л. Якобсона та М. О. Тиханову) частково переглянути концепцію про візантійський лімес у Криму. Значним внеском у вивчення середньовічних фортець гірського Криму стали наукові праці, присвячені оборонним спорудам Ескі-Кермена, ранньосередньовічним стінам Каламіти та Чуфут-Кале дозволили передатувати його укріплення. Євген Володимирович керував дослідженнями великого ранньосередньовічного могильника поблизу с. Скалисте Бахчисарайського району, а у 1962—1965 рр. очолював новобудовну Північно-Кримську експедицію. У 1953—1971 рр. він читав курс «Основи археології» для студентів Сімферопольського педагогічного інституту. Починаючи з 1967 р. під керівництвом Є. В. Веймарна провадилися дослідження Мангупського городища. В роботі Мангупського загону Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР брали участь: Сімферопольський державний пединститут (з 1971 р. — університет), Уральський та Київський державні університети, Бахчисарайський історико-археологічний музей. Склався колектив дослідників, плідну працю якого було несподівано перервано 1974 р. Про цей свій останній трудовий рік Євген Володимирович згадує з неприхованим сумом: «Археологічною практикою студентів на базі Мангупського загону 1974 р. керував викладач Сімферопольського університету В. М. Даниленко, який розпочав відверту інтригу по відокремленню робіт університету у межах загону, не подав мені свою частину звіту, і все це за умови, що роботи на Мангупі проводилися за моїм відкритим листом. Під час польових робіт 1974 р. я декілька разів викликав начальника Кримської експедиції О. І. Домбров-

ського, але ніякої підтримки не одержав. Замість того, мені було запропоновано піддати заяву про вихід на пенсію, не зважаючи на те, що я був обраний на посаду ще на п'ять років. Це було мотивовано необхідністю влаштування молодих співробітників. Я відразу погодився, тим більше, що відношення у відділі ставали дедалі напруженішими. Вже пізніше я дізнався, що мій вихід на пенсію був, деякою мірою, спланованою акцією. Шкода тільки, що не встиг завершити дослідження Мангупського палацу, конче необхідні для роботи по плановій темі «Мангуп» (з історії Мангупського князівства XIV—XV ст.). Для завершення цієї теми та монографії по Скалистинському могильнику мені пообіцяли надавати інколи можливість працювати як пенсіонеру з правом їздити у відрядження, тільки б погодився піти на пенсію. Ніхто з тогочасного керівництва своїх обіцянок, звичайно, не виконав. Відділ археології Криму навіть не провів мене. Не почув я на прощання жодного слова, ані доброго, ані поганого. Щоправда, з Києва надіслали книгу «Золото стародавньої України».

Наукова тема про Мангуп так і залишилася незакінченою. Для завершення роботи над монографією «Ранньосередньовічний могильник поблизу с. Скалисте» згідно з рішенням відділу археології Криму від 14 квітня 1976 р. Є. В. Веймарнові було призначено співавтора — співробітника відділу О. І. Айбабіна. Євген Володимирович передав йому всі матеріали і рукопис книги. О. І. Айбабіну доручалося закінчити роботу до кінця I кварталу 1977 р. Але підготовка монографії до друку неймовірно затяглася. Десятьки листів Є. В. Веймарна до О. І. Айбабіна та І. І. Артеменка справу не прискорили. Ілюстрації були в основному підготовані у березні 1979 р., а от передрукувати текст співавтор спромігся тільки у листопаді 1988 р., після захисту власної кандидатської дисертації та особистого рішучого втручання нового директора Інституту археології академіка АН УРСР П. П. Толочка.

Перебудовні зміни в Інституті пішли на користь. У жовтні 1989 р. монографія про Скалистинський могильник була затверджена редакційно-видавничою радою і ми сподіваємось, що публікація цієї еталонної для ранньосередньовічної археології пам'ятки швидко побачить світ.

Після виходу на пенсію Євген Володимирович не припиняє наукової діяльності. З 1975 по 1987 р. вийшло друком понад десять його наукових праць, серед яких привертають увагу спільні з А. К. Амброзом та О. І. Айбабіним публікації найцікавіших комплексів Скалистинського могильника, стаття про некрополь біля хрестоподібного храму в Херсонесі, популярна книжка «Корабель на Качі», написана у співавторстві з М. Я. Чорефом та інші.

Археологія середньовічного Криму — справа усього життя Євгена Володимировича. Його наукові концепції одержали широке визнання у 60—70-і роки. Археологи сучасного покоління, які вивчають середньовічний Крим, змушені так чи інакше реагувати на погляди Є. В. Веймарна, цінувати його широку ерудицію...*

* 9 листопада 1990 р., коли стаття перебувала у друкарні, Євгена Володимировича не стало. Інститут археології АН УРСР висловлює співчуття близьким та друзям покійного. Образ сумлінного вченого, яким був Є. В. Веймарн, назавжди залишиться в нашій пам'яті.

До 80-річчя Єлизавети Іванівни Данілової

29 березня цього року виповнилось 80 років відомому фахівцеві-антропологу, доктору біологічних наук Єлизаветі Іванівні Данілової, яка тривалий час працювала в Інституті археології АН УРСР.

Є. І. Данілова народилася в м. Середина-Буди Новгород-Сіверського району Чернігівської області. 1937 року, закінчивши з відзнакою Київський медичний інститут, вступила до аспірантури. З 1940 року працювала асистентом кафедри анатомії людини, готувалась до захисту дисертації. Та цим планам завадила війна...

Упродовж довгих трьох років Є. І. Данілова — хірург польового лазарету 56-ї армії на Північно-Кавказькому фронті. 1944 року, після контузії та тривалої хвороби повернулася до зруйнованого фашистськими окупантами Києва. Ще до звільнення з

армії Є. І. Данілова успішно захистила 1945 року, написану довоєнної пори кандидатську дисертацію, рукопис котрої якимось чином зберігся під час окупації.

Наукові інтереси Є. І. Данілової сформувались у відділі еволюційної морфології Інституту зоології АН УРСР, де вона працювала протягом 1950—1963 років. Під впливом одного з провідних українських вчених повоєнного часу, академіка І. Г. Підоплічка, який доклав чимало зусиль для поновлення антропологічних досліджень на Україні, вона зацікавилась проблемами антропогенезу. В результаті багаторічних досліджень, присвячених еволюції морфологічної будови кисті попередників людини сучасного фізичного типу, Є. І. Данілова підготувала і успішно захистила 1965 року докторську дисертацію на тему: «Присосовницька еволюція кисті приматів у зв'язку з походженням людини».

З 1963 року Є. І. Данілова — старший науковий співробітник, пізніше — старший науковий співробітник-консультант групи антропології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, яка 1974 року була переведена до Інституту археології і згодом дістала ранг сектору.

Нині Є. І. Данілова — один з найавторитетніших у нашій країні фахівців у галузі антропогенезу. Їй належить понад 70 наукових праць, більшість яких присвячена питанням походження людини. Особливе місце серед них займають монографії «Еволюція руки у зв'язку з питаннями антропогенезу» (К., 1965) та «Еволюція руки» (К., 1979) (остання перевидана за кордоном). На підставі порівняльно-морфологічних досліджень вчена встановила комплекс рис будови руки людини, що сформувався у її предків в результаті трудової діяльності у зв'язку з розвитком прямоходіння. Нею висловлено багато виважених, добре аргументованих думок про критерії роду «гомо», про місце «гомо хабліса» в еволюційному ланцюзі, про нерівномірність і суперечливість процесу гомонізації. Ряд статей Є. І. Данілової присвячений неандертальській стадії в еволюції людини. Зокрема вона подала детальний морфологічний опис кісткових решток неандертальців, знайдених під час археологічних розкопок муст'єрської стоянки Ак-Кая у Криму, в яких вона брала особисту участь.

Теорія антропогенезу — не єдина сфера наукових інтересів Є. І. Данілової. Перу вченої належить також монографія «Гематологічна типологія і питання етногенезу українського народу» (К., 1971), де вперше в антропологічній літературі були проаналізовані генетичні стосунки українців та етнічних груп суміжних регіонів за даними кров'яних груп *A, B, O, M_n* на резус-негативності. Згадана праця стала помітною віхою в розвитку етнічної антропології на Україні.

Є. І. Данілова неодноразово брала участь в роботі міжнародних та всесоюзних форумів антропологів. Високу оцінку дістали її доповіді на VII та VIII Міжнародному конгресі антропологічних та етнографічних наук у Москві (1964) та Токіо (1968).

Чимало зусиль доклала Є. І. Данілова до популяризації антропологічних знань, підготувавши науково-популярну книжку «Людина та її розвиток» (К., 1985; у спів-авторстві з С. П. Сегедю), розраховану на масового читача. Велику зацікавленість у широких колах громадськості викликала здійснена нею графічна реконструкція зовнішності Нестора-літописця.

За участь у Великій Вітчизняній війні і мирну працю Є. І. Данілова нагороджена Орденом Вітчизняної війни II ступеня та десятьма медалями.

Доброчинливість у поєднанні з вимогливістю, широка ерудиція, бажання допомогти — такі риси притаманні вченій, яка охоче ділиться своїми глибокими знаннями та багатим досвідом з молодшими колегами.

Нині Є. І. Данілова на пенсії. Однак вона не припиняє своєї наукової діяльності, продовжуючи дослідження в галузі антропогенезу. Є. І. Данілова віддає багато зусиль роботі над спогадами про нелегку працю польового хірурга в роки Великої Вітчизняної війни, частина яких нещодавно вийшла друком у видавництві «Медицина».

Виповнилось 70 років Стефанії Романівни Кілієвич, кандидату історичних наук, лауреату Державної премії УРСР — відомому спеціалістові, яка досліджує старожитності доби Київської Русі та Давнього Києва.

С. Р. Кілієвич опублікувала 59 праць, серед яких найбільш значимими є «Дитинець Києва IX — першої половини XIII вв. (по материалам археологических исследований)».— К., 1982 р., «На горе Старокиевской» — К., 1981 р. та розділ «Стеклоделы» у колективній монографії «Новое в археологии Киева».

ДО 70-РІЧЧЯ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА БОНДАРЯ

21 вересня виповнилось 70 років доктору історичних наук, професору кафедри археології, етнографії та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Миколі Миколайовичу Бондарю та 40-річчя його наукової діяльності.

М. М. Бондар народився у м. Києві у робітничій сім'ї. 1939 р. закінчив середню школу, а у грудні цього ж року був призваний до лав Червоної армії. Інвалід війни.

1940 р. М. М. Бондар вступає до історичного факультету Київського університету, який закінчив у 1946 р. і з яким пов'язане все його творче життя. Після успішного завершення навчання вступає до аспірантури на кафедру археології, по закінченні якої у 1949 р. працює на кафедрі на посаді викладача, старшого викладача (з 1950 р.), доцента, а у 1971—1987 рр.— завідувач кафедри археології та музеєзнавства. Зараз працює професором кафедри археології, етнографії та музеєзнавства.

Свою наукову діяльність М. М. Бондар розпочав під керівництвом відомого радянського вченого, члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славіна. 1956 р. в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Торгівля Ольвії у догетську епоху».

Після цього коло його наукових інтересів змінюється. Він веде багаторічні дослідження поселень середньодніпровської культури на околицях Канева та широко вивчає проблеми культур шнурової кераміки. Результатом цих досліджень стала докторська дисертація на тему: «Культура шнурової кераміки та її роль у стародавній історії Європи», яку він захистив у Інституті археології АН УРСР. 1984 р. йому присвоєно звання професора.

За роки роботи в університеті написано 65 наукових праць, серед них 7 монографій, учбових та методичних посібників, деякі з яких («Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Подніпров'я») перевидані.

Широке коло наукових інтересів дослідника: товарне виробництво в умовах рабовласницької формації та торговельні відносини Ольвії з античними містами та Скіфією.

Багаторічні дослідження в Канівському Подніпров'ї висвітлені у багатьох статтях, присвячених вивченню епох міді-бронзи, скіфського часу. Крім середньодніпровської культури, якій була присвячена основна увага, вивчались пам'ятки типу Рогачика.

Значна увага приділялась взаєминам лісостепових та степових племен у період ранньої бронзи, зокрема з племенами катакомбної культурно-історичної області. Підсумки дослідження Канівського Подніпров'я підведені у монографії «Поселення Середнього Подніпров'я доби ранньої бронзи» (К., 1974).

1972 р. М. М. Бондар очолює госпдоговірну експедицію, яка працює в зоні новобудов Дніпровської та Луганської областей.

Проте основна увага приділялась педагогічній діяльності. Усі археологи, які навчались у Київському університеті, слухали лекції Миколи Миколайовича. Багато з них вперше були на археологічних розкопках під його керівництвом. Зараз більшість випускників кафедри працює у музеях республіки та за її межами. Багато співробітників Інституту археології АН УРСР набули професійну підготовку на кафедрі археології.

Свій ювілей Микола Миколайович Бондар зустрічає з думками про своїх студентів, яким передає свої знання та досвід. Бажаємо йому дальшого творчого натхнення.

До 60-річчя Владлена Панасовича Анохіна

Виповнилось 60 років Владлену Панасовичу Анохіну, кандидату історичних наук — відомому спеціалістові, який досліджує старожитності доби античності.

Вчений опублікував 40 праць, серед яких найбільш значними є монографії: «Монетное дело Херсонеса», «Монетное дело Боспора», «Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья».

Редколегія журналу та весь колектив Інституту археології АН УРСР щиро вітають ювілярів і зичать їм доброго здоров'я та творчих успіхів!

Статті

- Березанська С. С., Ляшко С. М.* Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи, 3, с. 18—30.
- Бібіков С. М.* Теріоморфні зображення в орнаменті Трипілля (трипільський звіриний стиль), 2, с. 6—11.
- Бунятян К. П.* Про періодизацію історії первісного суспільства, 1, с. 6—19.
- Винокур І. С., Забашта Р. В.* Монументальна скульптура слов'ян, 1, с. 65—78.
- Генінг В. Ф.* Проблеми формаційної структури первісності, 2, с. 44—56.
- Генінг В. Ф.* Три ступені розвитку продуктивних сил первіснообщинної суперформації, 3, с. 3—18.
- Генінг В. Ф.* Соціальні формації первісності, 4, с. 3—17.
- Гладких М. І.* Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень, 4, с. 17—26.
- Забашта Р. В.* Див.: Винокур І. С., Забашта Р. В. ...
- Залізляк Л. Л.* Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку, 2, с. 11—20.
- Збенювич В. Г.* Пам'яті вчителя, 2, с. 4—6.
- Звіздецький Б. А.* Про кордони Древлянської землі, 4, с. 47—59.
- Крижицький С. Д.* Римські традиції в містобудівництві та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я, 1, с. 41—47.
- Крижицький С. Д.* До історії колонізації Нижнього Побужжя, 3, с. 40—50.
- Лобай Б. І.* Див.: Симоненко О. В., Лобай Б. І. ...
- Ляшко С. М.* Див.: Березанська С. С., Ляшко С. М. ...
- Масленников О. О.* Історико-географічне районування Східного Криму в античну епоху, 4, с. 35—47.
- Махортих С. В.* Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону, 1, с. 29—41.
- Моця О. П.* Див.: Отрошенко В. В., Моця О. П. ...
- Отрошенко В. В., Моця О. П.* Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е.—I тис. н. е.), 2, с. 20—32.
- Павленко Ю. В.* Теоретико-методологічні основи вивчення ранньо-класових суспільств за археологічними даними, 1, с. 19—29.
- Петрашенко В. О.* Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення), 2, с. 32—44.
- Писаренко Ю. Г.* Смоленський князівський стіл за часів Володимира Мономаха, 4, с. 59—70.
- Пуздровський О. Є.* Сармати в Неаполі Скіфському, 3, с. 30—40.
- Русяєва А. С.* Громадсько-політичні функції елліністичного храму Аполлона в Ольвії, 4, с. 26—35.
- Симоненко О. В., Лобай Б. І.* До вивчення етнічної належності Фарзою та Інісмея, 1, с. 41—47.
- Сухобоков О. В.* Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст. (до питання про формування давньоруської території), 3, с. 50—60.
- Толстіков В. П.* Фанталівський укріплений район в історії Боспорського царства, 1, с. 52—65.

Публікації археологічних матеріалів

- Братченко С. Н.* Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи, 4, с. 70—82.
- Ветчиннікова Н. Є.* Див.: Іванова С. В., Ветчиннікова Н. Є. ...
- Відейко М. Ю.* Див.: Гірник І. П., Відейко М. Ю.
- Вознесенська Г. О.* Технологія виробництва живарських знарядь праці стародавнього Ізяславля, 3, с. 95—106.
- Гірник І. П., Відейко М. Ю.* Антропоморфна властика пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області, 1, с. 83—91.
- Гороховський Є. Л., Сон Н. О.* Фібули з Тіри, 3, с. 69—78.
- Зубар В. М., Савеля О. Я.* Сарматський могильник другої половини I — початку II ст. н. е. в Південно-Західному Криму, 2, с. 74—83.
- Іванова С. В., Ветчиннікова Н. Є.* Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області, 2, с. 56—63.
- Кадеев В. І., Сорочан С. Б.* Херсонес і Західний Понт: проблема контактів, 4, с. 91—102.
- Клочко В. І., Ричков М. О.* Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї, 3, с. 60—65.
- Колотухін В. О., Ольховський В. С.* Скіфські статуї крилівської курганної групи, 3, с. 65—69.
- Кравець Д. П.* Нові знахідки крем'яних сокир в Середній Донеччині, 1, с. 78—83.
- Кубишев А. І., Скиба Л. Є.* Пирогівський могильник, 2, с. 83—96.

* Показчик підготовлений Т. Г. Рудницькою.

- Кучінко М. М., Орлов Р. С. Городищенський скарб з Волині, 2, с. 96—107.
 Ланцов С. Б. Античне поселення біля озера Кизил-Яр, 3, с. 78—84.
 Магомедов Б. В. Тринейні споруди у черняхівському домобудуванні, 4, с. 102—111.
 Мурзін В. Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлиць, 1, с. 91—102.
 Ольховський В. С. Див.: Колотухін В. О., Ольховський В. С. ...
 Орлов К. К., Скорий С. А. Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання в Центральному Криму, 2, с. 63—74.
 Орлов Р. С. Див.: Кучінко Н. М., Орлов Р. С. ...
 Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енкаліпсії в збірці музею історії м. Києва, 3, с. 84—95.
 Пуцко В. Г. Див.: Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. ...
 Радієвська Т. М. Поселення доби міді—раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області, 4, с. 82—91.
 Ричков М. О. Див.: Ключко В. І., Ричков М. О. ...
 Ролле Р. Див.: Мурзін В. Ю., Ролле Р. ...
 Савеля О. Я. Див.: Зубар В. М., Савеля О. Я. ...
 Скиба Л. Є. Див.: Кубишев А. І., Скиба Л. Є. ...
 Скорий С. А. Див.: Орлов К. К., Скорий С. А. ...
 Сон Н. О. Див.: Гороховський Є. Л., Сон Н. О. ...
 Сорочан С. Б. Див.: Кадеєв В. І. Сорочан С. Б. ...

Пам'ять археології

- Білодід О. І. Про Макаренка М. О., 1, с. 120—132.
 Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії. (До 90-річчя з дня народження), 2, с. 125—131.
 Брайчевський М. Ю. В. В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія, 3, с. 126—138.
 Брайчевський М. Ю. Є. О. Симонович та українська археологія, 4, с. 116—124.
 Смирнов С. В. Історична направленість і комплексність археологічних досліджень В. В. Хвойки, 3, с. 122—126.
 Храпунов І. М. Микола Львович Ернст, 4, с. 111—116.

Дискусії

- Брайчевський М. Ю. Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми), 1, с. 102—114.
 Брайчевський М. Ю. Про черняхівську культуру, 2, с. 115—125.
 Лейпунська Н. О. До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скіфських пам'ятках, 2, с. 107—115.
 Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики, 1, с. 114—120.
 Максимов С. Є. Див.: Максимов Є. В., Максимов С. Є. ...
 Марченко К. К., Щеглов О. Н. До Геродота, IV, 81, 3, с. 117—122.
 Щеглов О. Н. Див.: Марченко К. К., Щеглов О. Н. ...

Археологія в СРСР і за рубежом

- Лісовий І. А. Землі Придунав'я і Рим в історіографії ЧССР, 3, с. 138—146.
 Баран В. Д., Див.: Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І. ...
 Мовчан І. І. Див.: Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І. ...
 Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І. Старигард—центр західно-слов'янського племені вагрів, 1, с. 132—147.

Нові відкриття і знахідки

- Бандрівський М. С. Про «поганські камені» в Карпатах, 3, с. 109—117.
 Крапівіна В. В. Залізний перстень із Ольвії, 3, с. 106—107.

Охорона пам'яток археології

- Зубар В. М., Храпунов І. М. Нові дослідження Любимівського городища, 4, с. 131—136.
 Костенко Ю. В. Нові матеріали з неолітичного поселення в урочищі Біла Гора поблизу Полтави, 4, с. 124—126.
 Михальчишин І. Р. Див.: Пелешин М. О., Михальчишин І. Р. ...
 Пелешин М. О., Михальчишин І. Р. Археологічні пам'ятки в басейні р. Рати, 4, с. 127—131.
 Пуздровський О. Є. Охоронні роботи на скіфському городищі Кермен-Кир, 2, с. 136—143.
 Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля, 1, с. 149—154.

- Супруненко О. Б., Телегін Д. Я., Тітова О. М.* Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі, 2, с. 131—136.
Твердохлебов С. М., Тоцев Г. М. Могильник білозерської культури поблизу с. Біленьке у Подніпров'ї, 4, с. 126—127.
Телегін Д. Я. Див.: Супруненко О. Б., Телегін Д. Я., Тітова О. М. ...
Тоцев Г. М. Див.: Твердохлебов С. М., Тоцев Г. М. ...
Храпунов І. М. Див.: Зубар В. М., Храпунов І. М. ...

Рецензії

- Висоцький С. О., Франчук В. Ю.* «Літописні оповіді про похід князя Ігоря».— К., 1988.— 190 с., 2, с. 49.
Зубар В. М., Саприкін С. Ю., Тачева М. «История на Българските земи и древността. Развитие и расцвет абовладелското общество».— София: Наука и изкуство, 1987.— Ч. II.— 284 с., 4, с. 136—140.
Колесников М. I., Dettel R. W. «European Economic Prehistory: A New Approach».— London: Academic Press, 1985.— 217 p., 2, с. 143—148.
Моця О. П., Хорошев А. С. «Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.)».— М.: Изд. Моск. ун-та.— 1986.— 206 с., 1, с. 147—148.
Саприкін С. Ю. Див.: Зубар В. М., Саприкін С. Ю. ...
Черниш О. П. Про деякі питання найдавнішої історії людства (Рецензія на працю Ранова В. О. «Древнейшие страницы истории человека».— М.: Просвещение, 1887.—155 с.), 3, с. 146—147.

Хроніка

- Бандровський О. Г.* Наукова сесія археологів та істориків, 3, с. 148—150.
Беляєва С. О., Сон Н. О. Про завдання та перспективи роботи сектору джерелознавства ІА АН УРСР, 2, с. 150—152.
Бокій Н. М. Див.: Мозолевський Б. М., Бокій Н. М. ...
Даниленко В. М., Соломонік Е. І. Кримська наукова конференція, 3, с. 150—154.
Мозолевський Б. М., Бокій Н. М. «Кімерійці та скіфи», семінар, присвячений пам'яті О. І. Тереножкіна, 2, с. 154—155.
Моця О. П., Халіков А. Х. Нові дослідження шляху з Булгарії в Київ (попереднє повідомлення), 4, с. 143—150.
Павленко Ю. В. VI республіканська конференція молодих учених-археологів, 1, с. 156.
Соломонік Е. І. Див.: Даниленко В. М., Соломонік Е. І. ...
Соломонік Е. І. Крим: Стародавні пам'ятки і сучасне будівництво, 4, с. 141—143.
Сон Н. О. Див.: Беляєва С. О., Сон Н. О. ...
Толочко П. П. Створена міжнародна асоціація українців, 4, с. 150—152.
Халіков А. Х. Див.: Моця О. П., Халіков А. Х. ...
Яковецько Е. В. Керченський науково-методичний семінар, 2, с. 152—154.
 До ювілею В. Ф. Генінга, 4, с. 154—156.
 До 70-річчя Дмитра Яковича Телегіна, 4, с. 152—154.

Некролог

- Іван Іванович Артеменко, 3, с. 155—156.

«АРХЕОЛОГІЯ» №№ 1—4 ЗА 1990 р.

Статті

- Бессонова С. С.* Див.: Бунятян К. П., Бессонова С. С. ...
Беляєва С. О., Пашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я Х—XIV ст., 3, с. 37—47.
Буйських А. В. Деякі особливості планування структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя, 2, с. 24—32.
Буйських А. В. Див.: Крижицький С. Д., Буйських А. В. ...
Бунятян К. П., Бессонова С. С. Про етнічний процес на Європейській частині Боспору в скіфський час, 1, с. 18—27.
Залізник Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті, 1, с. 3—10.
Залізник Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом, 4, с. 3—12.

- Зубар В. М.* З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е., 1, с. 39—51.
- Клочко В. І.* «Народи моря» та Північне Причорномор'я, 1, с. 10—18.
- Козак Д. Н.* Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу), 4, с. 43—56.
- Крижицький С. Д., Буйських А. В.* Реконструкція споруд Центрального теменоса в Ольвії, 3, с. 25—37.
- Лосицький Ю. Г.* До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму, 2, с. 33—47.
- Могитич І. Р., Могитич Р. І.* Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X—XIV ст.), 4, с. 56—68.
- Могитич Р. І.* Див.: Могитич І. Р., Могитич Р. І. ...
- Мозолевський Б. М.* Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів-царських, 4, с. 21—29.
- Ніколова А. В.* До співвідношення хронології та періодизації, 3, с. 14—25.
- Ольховський В. С.* До егнічної історії давнього Криму, 1, с. 27—39.
- Павленко Ю. В.* Шляхи розвитку первісного суспільства, 2, с. 3—14.
- Пашкевич Г. О.* Див.: Беляєва С. О., Пашкевич Г. О. ...
- Ричков М. О.* Про локальні варіанти археологічних культур, 4, с. 12—20.
- Скржинська М. В.* Костюм ольвіополітів елліністичної доби, 4, с. 29—42.
- Смирнов С. В.* Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань, 2, с. 14—23.
- Смирнов С. В.* Невідкладні завдання у вивченні ранньопалеолітичної доби, 3, с. 4—14.
- Толочко О. П.* До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст., 1, с. 51—64.
- Толочко П. П.* Літописна повість про хрещення Русі, 2, с. 47—55.

Публікації археологічних матеріалів

- Архіпова Є. І.* Про сюжети рельєфів XI—XII ст. з Києво-Печерського монастиря, 1, с. 95—106.
- Болтрик Ю. В.* Див.: Гаврилюк Н. А., Болтрик Ю. В. ...
- Гаврилюк Н. А., Болтрик Ю. В.* Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Ви́соке у Приазов'ї, 1, с. 75—83.
- Гудим-Левкович О. М., Покас П. М.* Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження), 4, с. 82—90.
- Зайцев Ю. П.* До питання про грецьке населення Неаполя Скіфського, 1, с. 83—95.
- Золотарьова М. І.* Про початковий етап будівництва в античному Херсонесі, 3, с. 68—76.
- Колотухін Ю. А.* Кизил-кобинський посуд VIII — першої половини V ст. до н. е., 2, с. 68—86.
- Коренюк Ю. А.* Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд Київського дитинця, 3, с. 76—85.
- Котова Н. С.* Поховальний обряд Маріупольського могильника, 3, с. 48—56.
- Куницький В. А.* Близькосхідні енкалпіони на території Південної Русі, 1, с. 106—107.
- Моця О. П.* Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі, 4, с. 90—97.
- Охріменко Г. В.,* Див.: Пясецький В. К., Охріменко Г. В.
- Покас П. М.* Див.: Гудим-Левкович О. М., Покас П. М. ...
- Потехіна І. Д.* Населення усатівської культури за даними антропології, 2, с. 56—67.
- Пустовалов С. Ж.* Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності, 3, с. 56—68.
- Пясецький В. К., Охріменко Г. В.* Дослідження пам'яток культури, лінійно-стрічкової кераміки на Волині, 4, с. 69—82.
- Рассамакін Ю. Я.* Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я, 1, с. 64—75.
- Цецхладзе Г. Р.* Північне та Східне Причорномор'я в VI—I ст. до н. е. (з історії торговельних відносин), 2, с. 86—97.

Пам'ять археології

- Бібіков С. М.* Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890—1943). До 100-річчя з дня народження, 1, с. 139—146.
- Борисковський П. Я.* Сергій Миколайович Бібіков і його час, 2, с. 95—106.
- Брайчевський М. Ю., В. П. Петров* — учений-універсал, 3, с. 95—100.
- Виноградов Ю. Г., Яценко І. В.* Археологічна діяльність Б. М. Гракова на Україні, 3, с. 86—92.
- Смирнов С. В. Г. А.* Бонч-Осмоловський і сучасна археологія, 1, с. 146—154.
- Сміленко А. Т., Сухобоков О. В.* Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910—29.V.1970 рр.), 4, с. 107—114.
- Супруненко О. Б.* Археологічне зібрання К. М. Скаржинської, 4, с. 98—107.
- Сухобоков О. В.* Див.: Сміленко А. Т., Сухобоков О. В. ...
- Черненко Є. В.* Про що пагадали фотографії, 3, с. 92—95.
- Яценко І. В.* Див.: Виноградов Ю. Г., Яценко І. В. ...

Дискусії

- Брайчевський М. Ю.* Місце рабовласницької формації в історичному процесі, 4, с. 115—125.
- Відейко М. Ю.* Хронологія археологічних пам'яток мідного віку, 3, с. 107—111.
- Зубар В. М.* Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса, 2, с. 107—114.
- Мозолевський Б. М.* Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії, 1, с. 132—139.
- Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я.* Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу, 3, с. 101—107.
- Павленко Ю. В.* Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан, 4, с. 125—136.
- Рассамакін Ю. Я.* Див.: Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я.

Археологія в СРСР і за рубежом

- Колесніков М. А.* Категорії «процесуальної археології», 2, с. 115—124.

Нові відкриття і знахідки

- Брайчевська О. А.* Див.: Свешніков І. К., Брайчевська О. А. ...
- Лейпунська Н. О.* Новий напис з Ольвії, 3, с. 117—122.
- Ляшко С. М.* Крем'яні знаряддя з с. Гончарівка, 3, с. 112—113.
- Малеєв Ю. М., Томенчук Б. П.* Гальштатські мечі з Івано-Франківського музею, 3, с. 114—117.
- Мальований О. М.* Перша знахідка креслення піраміди, 1, с. 118—119.
- Свешніков І. К., Брайчевська О. А.* Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького, 3, с. 122—129.
- Томенчук Б. П.* Див.: Малеєв Ю. М., Томенчук Б. П. ...
- Черненко О. Є.* Скіфський меч із фондів Чернігівського музею, 1, с. 117—118.
- Шаповалов Г. І.* Якір V—VIII ст. з Дніпра біля острова Хортиця, 1, с. 120—121.

Охорона пам'яток археології

- Іванченко Л. І.* Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі, 3, с. 134—141.
- Козак Д. Н.* Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова, 3, с. 130—135.
- Кислий О. Є., Скорий С. А.* Скіфське поховання V ст. до н. е. поблизу Керчі, 2, с. 128—130.
- Скорий С. А.* Див.: Кислий О. Є., Скорий С. А. ...
- Телегін Д. Я., Товкачевський В. А.* До археологічної карти Києва та його околиць за доби неоліту, 3, с. 130—134.
- Товкачевський В. А.* Див.: Телегін Д. Я., Товкачевський В. А. ...
- Черненко О. Є.* Розкопки поблизу с. Киріївка Чернігівської області, 2, с. 125—128.

Рецензії

- Аулік В. В., Баран В. Д.* «Пражская культура Поднестровья».— К.: Наукова думка, 1988.— 159 с., 2, с. 139—143.
- Бунятян К. П., Коранашвили Г. В.* «Докапиталистические способы производства».— Тбилиси: Мецниереба, 1988.— 240 с., 3, с. 146—153.
- Павленко Ю. В., Илющенко В. П.* «Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа)».— М.: Наука, 1986.— 396 с., 2, с. 136—139.
- Приймак В. В.* Див.: Сухобоков О. В., Приймак В. В., Винников А. З. ...
- Приймак В. В.* Див.: Сухобоков О., Приймак В. В., Михеев В. К. ...
- Ранов В. А., Колосов Ю. Г.* «Мустьерские стоянки района Белогорска (ответств. редактор Н. Д. Праслов)».— Киев: Наукова думка, 1983.— 207 с.— Илл., 3, с. 142—146.
- Сухобоков О. В., Приймак В. В., Винников А. З.* «Славянские курганы лесостепного Дона».— Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984 (192 с., 39 илл.), 2, с. 143—146.
- Сухобоков О. В., Приймак В. В., Михеев В. К.* «Подонье в составе Хазарского каганата».— Харьков: Изд-во ХГУ при издат-м объединении «Вища школа», 1985.— 108 с.— 38 илл., 3, с. 151—153.

Хроніка

- Бунятян К. П.* Див.: Генінг В. Ф., Бунятян К. П. ...
- Буйських С. Б., Гудкова О. В.* Історія та археологія Нижнього Подунав'я, 4, с. 140—144.
- Гаврилюк Н. А., Тошев Г. М.* І граківські читання — всесоюзна конференція, присвячена пам'яті Б. М. Гракова, 3, с. 154—155.
- Генінг В. Ф., Бунятян К. П.* 10 років відділу теорії та методики археології, 2, с. 147—151.
- Гудкова О. В.* Див.: Буйських С. Б., Гудкова О. В. ...

Золотарьов М. І. Проблеми дослідження античного та середньовічного Херсонеса, 4, с. 138—140.

Кротова О. О. Радянсько-американський семінар палеолітознавців, 4, с. 137.

Оркомітет конференції. ХХ республіканська конференція в Одесі, 2, с. 153—157.

Павленко Ю. В. Створення радянської асоціації молодих істориків і секції археології та історії стародавніх суспільств, 1, с. 154—155.

Супруненко О. Б. Археологічний семінар у Полтаві, 1, с. 155—156.

Терпиловський Р. В. Конференція радянських та польських істориків «Слов'янський світ і Римська імперія», 2, с. 151—153.

Тоцев Г. М. Див.: Гаврилюк Н. А., Тоцев Г. М. ...

Вітаємо ювілярів

Пиоро І. С. Складна доля археолога (до 85-річчя Євгена Володимировича Веймарна), 4, с. 145—149.

До 80-річчя Єлизавети Іванівни Данілової, 4, с. 149—150.

До 70-річчя Стефанії Романівни Кілієвич, 4, с. 151.

До 70-річчя Миколи Миколайовича Бондаря, 4, с. 151.

До 60-річчя Владлена Панасовича Анохіна, 4, с. 152.

Некролог

Пам'яті В. С. Драчука, 1, с. 157.

Алфавітний показник журналів «Археологія» №№ 1—4 (1989 р.), 1—4 (1990 р.), 4, с. 152—157.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1991 РОЦІ ВИЙДЕ КНИГА

Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.

ЧЕРТОМЛЫК (СКИФСКИЙ ЦАРСКИЙ КУРГАН IV В. ДО Н. Э.).

38 арк.: іл.— 8 крб.

Курган Чортомлик — одна з видатних пам'яток скіфської культури, набула світової відомості після розкопок, проведених у минулому сторіччі І. Є. Забеліним. Незважаючи на те, що тоді було знайдено понад 7 тис. різноманітних речей, серед яких є і справжні шедеври стародавнього золотарства, курган було досліджено лише частково. Остаточне вивчення пам'ятки здійснила спільна експедиція археологів України та ФРН.

Монографія є першою вичерпною публікацією матеріалів — як дореволюційних, так і сучасних цього царського кургану. Ретельно аналізуються архітектура курганного насипу, розташування поховальних споруд, поховальний інвентар. Велика увага приділяється інтерпретації Чортомлика як історичного джерела, розгляду його матеріалів на широкому фоні скіфської історії IV ст. до н. е. Завершує публікацію докладний каталог усіх знахідок, що були виявлені під час розкопок. Книга добре ілюстрована і доповнена багатьма статтями спеціалістів — палеозоологів, ґрунтознавців, палеоботаніків, антропологів, палеомедиків тощо, що дає можливість читачеві одержати повне уявлення про цю прекрасну пам'ятку.

НАШІ АВТОРИ

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі історії та археології Київської Русі.

БУИСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної археології.

ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі слов'янської археології.

ГУДКОВА Олександра Василівна — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Одеського відділу ІА АН УРСР. Спеціалізується в галузі археології I тисячоліття н. е.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав. відділом Херсонського державного історико-археологічного заповідника. Спеціаліст в галузі античної археології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, учений секретар ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі первісної археології.

МОГИТИЧ Іван Романович — директор Львівського філіалу Інституту «Укрпроект-реставрація». Спеціаліст в галузі архітектури Галицько-Волинської Русі.

МОГИТИЧ Роман Іванович — головний архітектор проєктів Львівського філіалу Інституту «Укрпроектреставрація». Спеціаліст в галузі архітектури Галицько-Волинської Русі.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Борис Миколайович — кандидат історичних наук, зав. сектором раннього залізного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

МОЦЯ Олександр Петрович — кандидат історичних наук, зав. сектором давньоруської та середньовічної археології ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

ОХРИМЕНКО Григорій Васильович — вчитель історії с. Осова Ровенської області. Спеціалізується в галузі первісної археології.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі теорії та методики археології.

ПІОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної частини Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

ПОКАС Павло Михайлович — молодший науковий співробітник ІА АН УРСР. Вивчає антропологію слов'ян.

ПЯСЕЦЬКИЙ Валерій Казимирович — краєзнавець з м. Рівне.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі теорії та методики археології.

СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі античної історії.

СМІЛЕНКО Ала Трохимівна — доктор історичних наук, консультант ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — зав. науково-дослідним відділом археології Полтавського краєзнавчого музею.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст в галузі слов'янської та давньоруської археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МУСА	— Международная уния славянской археологии
НАА	— Народы Азии и Африки
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів ІА АН УРСР
НА ІА АН СССР	— Научный архив ИА АН СССР
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
НО	— Надписи Ольвии
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей
ПСА	— Проблемы советской археологии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
УІЖ	— Український історичний журнал
ЦДАЖР СРСР	— Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР
АЕ	— Archeologia Ertestiö
ААН	— Acta archeologica Hungaricae
АР	— Archeologia Polski
АР	— Archeologicke Rozhledy
FA	— Folia Archeologica
IPE	— Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini
МА	— Materiały Archeologiczne
МААЕ	— Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne
РА	— Památky archeologicke
SA	— Slovenska archeologia
SZ AUSAV	— Studijne zvesti Archeologickego Ustavu Slovenske Academie Ved
WA	— Wiadomosci archeologiczne

Журнал «Археологія» пропонує

**Усім організаціям та установам публікацію реклами
їх продукції за договірними цінами.**

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Реконструкция первобытных обществ по их хозяйственно-культурному типу	3
РЫЧКОВ Н. А. О локальных вариантах археологических культур	12
МОЗОЛЕВСКИЙ Б. Н. Об утверждении в Скифии династии скифов-царских	21
СКРЖИНСКАЯ М. В. Костюм ольвиополитов эллинистической эпохи	29
КОЗАК Д. Н. Особенности культурогенезиса на территории Северо-Западной Украины в первой половине I тыс. н. э. (на материалах памятников липицкого типа)	43
МОГЫТИЧ И. Р., МОГЫТИЧ Р. И. Особенности техники каменного строительства и архитектурных форм Галицко-Волынского зодчества (X—XIV вв.)	56

Публикации археологических материалов

ПЯСЕЦКИЙ В. К., ОХРИМЕНКО Г. В. Исследования памятников культуры линейно-ленточной керамики на Волыни	69
ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ А. Н., ПОКАС П. С. О продолжительности жизни населения черняховской культуры (опыт палеодемографического исследования)	82
МОЦЯ А. П. Погребения скандинавов на Юге Киевской Руси	90

Память археологии

СУПРУНЕНКО О. Б. Археологическое собрание Е. М. Скаржинской	98
СМИЛЕНКО А. Т., СУХОБОКОВ О. В. Памяти Дмитрия Тарасовича Березовца (18.X.1910—29.V.1970 гг.)	107

Дискуссии

БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. Место рабовладельческой формации в историческом процессе	115
ПАВЛЕНКО Ю. В. Концепция рабовладельческой формации: возникновение, кризис и современное состояние	125

Хроника

КРОТОВА А. А. Советско-американский семинар палеолитоведов	137
ЗОЛОТАРЕВ М. И. Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса	138
БУЙСКИХ С. Б., ГУДКОВА А. В. История и археология Нижнего Подунавья	140

Поздравляем юбиляров!

ПИОРО И. С. Сложная судьба археолога (к 85-летию Евгения Владимировича Веймарна)	145
К 80-летию Елизаветы Ивановны Даниловой	149
К 70-летию Стефании Романовны Килиевич	151
К 70-летию Николая Николаевича Бондаря	151
К 60-летию Владлена Афанасьевича Анохина	152
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» № 1—4 (1989), 1—4 (1990 г.)	152

Магнітофони марки «Маяк» прості, зручні і надійні в роботі. Сучасний дизайн та невисока вартість магнітофонів «Маяк» — секрет їх успіху серед любителів звукозапису.

Касетний стереофонічний магнітофон «Маяк-240-1» — остання модифікація широковідомої моделі стереофонічних магнітофонів марки «Маяк». Апарат доповнений рядом пристроїв, які значно розширюють його експлуатаційні можливості. Магнітофон має вмонтований підсилювач потужності, рахівник використання плівки з можливістю роботи в режимі «Пам'ять», демпфирований касетоприймач, люмінесцентний індикатор рівня запису та відтворення, пристрій шумозниження системи «Маяк», підсвітку касети.

Нова модель обладнана перемикачем типів плівок, селектором входів,

«Маяк-240-1» комплектується вносними акустичними системами 01 АС-321. Можливе прослуховування через стереотелефони.

1 крб. 20 коп.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-2490. Археологія, 1990, № 4, 1—160.